ئابدۇكېرىم راخمان

ئەدەبىياتقا دائىر مۇلاھىزىلەر

ئابدۇكېرىم راخمان

ئەدەبىياتقا دائىر مۇلاھىزىلەر

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابدۇللا ئابلىز

مىللەتلەر نەشرىياتى

نەشرىياتتىن

قولىڭىزدىكى بۇ توپلامغا شىنجاڭ داشۆ ئەدەبىيات پاكۇلتىتىنىڭ لېكتورى يولداش ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ 1979-يىلدىن بېرى يازغان بىر قىسىم ئەدەبىي ئوبزورلىرى كىرگۈزۈلدى.

يولداش ئابدۇكېرىم راخمان 1941-يىلى قەشقەر شەھەر قوغان گۈڭشېسىنىڭ بۆچى يېزىسىدا دېخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1949 — 1953-يىللىرى باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1959-يىلىغىچە ئوتتۇرا مەكتەپتە، 1964-يىلىغىچە شىنجاڭ داشۆنىڭ ئەدەبىيات پاكۇلتىتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قېپقالغان، ھازىرغىچە شىنجاڭ داشۆنىڭ ئەدەبىيات پاكۇلتىتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتىدۇ.

يولداش ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتى 1957-يىلىدىن باشلانغان، 1962-يىلىدىن باشلاپ ئاساسەن ئەدەبىي ئوبزورچىلىق ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ئاپتور ھازىر جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى ش ئۇ ئا ر شۆبىسىنىڭ

ئەزاسى، جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات تەتقىقات جەمىيىتى ش ئۇ ئا ر شۆبىسىنىڭ ئەزاسى.

بۇ كىتاپنى نەشرگە تەييارلاشقا يولداش مۇھەممەت پولات يېقىندىن ياردەملەشتى، ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

مۇندەرىجە

ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى — تىل 1
ئابدۇرەھىم نىزارى ۋە ئۇنىڭ «رابىئە — سەئىدىن» داستانى
توغرىسىدا 8
چىنلىق — ئەدەبىياتنىڭ جېنى 28
ئەدەبىي چىنلىق توغرىسىدا 38
مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئۆلمەس پىرامىدىسى 46
ئوغۇزخان ۋە «ئوغۇزنامە» ئېپوسى توغرىسىدا يېڭى
مۇلاھىزىلەر 66
ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پوئېزىيىسىدە داستانچىلىق ئىجادىـ
يىتىنىڭ ئورنى ۋە تەرەققىيات يولى 87
ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما
ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى 114
ئەدەبىي مىراسلىرىمىزغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى
توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىم 149
«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى شېئىر — قوشاقلارنىڭ
پەلسەپىۋى قىممىتى 172
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە ئۇنىڭ پوئېتىك قۇرۇلۇشى
192 ....

ئەدىبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى ــ تىل

ئەدىبىيات ــ تىل سەنئىتى، تىل ــ ئەدىبىياتنىڭ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئاساسىي ۋاستىسى.

ئەدىبىي تىل ئادەتتە ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. بىرى، كەڭ مەنىدىكى ئەدىبىي تىل. كەڭ مەنىدىكى ئەدىبىي تىل دىگىنىمىز ھەرقايىسى خەلقلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ قېلىپلاشقان ئورتاق تىلى، يەنى گېزىت-ژورنال، رادىيولاردا قوللىنىلىدىغان بىرلىككە كەلگەن تىل؛ يەنە بىرى، تار مەنىدىكى ئەدىبىي تىل، يازغۇچى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن قايتا پىششىقلاپ ئىشلىگەن، ئەدىبىياتتا بەدىئىي ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بەدىئىي ئەسەر تىلى.

ئەدىبىي تىل بەدىئىي ئەسەر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي تەلەپتىن قارىغاندا، بەدىئىي ئەسەر تىلىغا بولغان تەلەپ ئەدىبىي تىلغا بولغان تەلەپتىن تېخىمۇ يۇقۇرى بولىدۇ. بەدىئىي ئەسەر تىلى ئۆزىدە بولۇشقا تېگىشلىك تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەدىبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ ۋە ئۈستۈن تۇرىدۇ.

بىرىنچىدىن، بەدىئىي ئەسەر تىلى ئوبرازلىق بولۇشى كېرەك. بەدىئىي ئوبرازلار پەقەت تىل ياردىمى بىلەنلا بارلىققا كېلىدۇ،

شۇنىڭ ئۈچۈن، بەدىئىي ئەسەردە پەقەت ئوبرازلىق تىل قوللىنىلغاندىلا، ئاندىن پېرسوناژلار ئوبرازىنى جانلىق سىزغىلى، ئابستراكت ئۇقۇملارنى كونكرېتلاشتۇرغىلى، ئوقۇغۇچىلارنى تەسىرلەندۈرگىلى ۋە ئۇلاردا ئېستېتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

چىرايىڭغا ياغ قويۇپ ياغلىغاندەك،
قاش-كۆزۈڭنى پەيغەمبەر سىلىغاندەك،
بۇ ئالەمدە شۇنداق سۈزۈك تۇغۇلدۇڭ،
بەدىنىڭنى زەر ئالتۇندا سىرلىغاندەك.

(لوپنۇر خەلق قوشىقى)

يازغۇچىلار ئۆز ئەسىرىدە ئىپادىلىمەكچى بولغان شەيئىلەرنى ئاشۇنداق ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق كونكرېت، ھېسسى، تەسىرلىك ۋە جانلىق قىلىپ تەسۋىرلەپ، كىتابخانلارنى ئۆزى ياراتقان بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە يېتىلەپ كىرىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا مۇئەييەن ئىدىيە ھاسىل قىلىدۇ؛ تىلنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئوخشىتىش، سىمۋول، مۇبالىغە، تەقلىت، سىلىشتۇرۇش، مېتافورا (كىنايە) قاتارلىق ھەر خىل ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى ئەدەبىياتتا ماجازلاشتۇرۇش دەپمۇ ئاتايدۇ. ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ئوبرازچانلىقى ئەدەبىياتنى باشقا ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە فورمىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان روشەن بەلگىدۇر. بەدىئىي ئەسەر تىلى قانچە ئوبرازلىق بولسا، ئەدەبىياتنىڭ

ئىستېتىك كۈچى شۇنچە ئاشىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بەدىئىي ئەسەر تىلى ئېنىقلىـقتا ئىگە بولۇشى كېرەك. تىلنىڭ ئېنىقلىغى ئۇنىڭ دەللىگى، توغرىلىـغى بىلەن ئىخچاملىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تەسۋىرلىنىۋاتـقان شەيئىـلەرنى دەل، توغرا، روشەن ئىپادىلەپ بېرىش، شۇنداقلا ئىخچام تىل بىلەن مول مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرۈش دېمەكتۇر.

تىلنى ئېنىق قىلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقـتىـغا دىققەت قىلىش كېرەك. (1) شەيئىلەر توغرىسىـدا توغـرا تونۇش بولۇشى كېرەك. بۇ تىلنى توغرا قوللىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بىزنىڭ گېزىت ـ ژۇرناللىرىمىزدا تەسۋىرلىنىۋاتـقان ئوبېكتـنىڭ ئەسلى ھالىتىگە ۋە تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە زىت بولغان تەسۋىرى بايانلار ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بەدىئىـي ئەسەر تىلـىنىڭ ئىستىلىستىك قۇرۇلۇشىدىكى مۇنداق مۇجىمەللىك، تەبىـئىـكى، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى ساغلاملىغىغا تەسىر كۆرسىتىـدۇ. مۇنـداق ئەھۋالنىڭ پەيدا بولۇشىغا شۇ ئاپتورنىڭ ئۆز مىللىتـىنىڭ تىل بايلىغىنى پۇختا بىلمىگەنلىكىدىن تاشقىرى، مۇھىمى تەسۋىرلىنىۋاتقان شەيئىلەر توغرىسىدا توغرا تونۇشـقا ئىگە بولمىـغانلىـغى سەۋەپ بولىـدۇ. (2) ئىـدىـيە ئوچۇق بولۇشى كېرەك. تىل ـــ ئىدىيىنىڭ تاشقى تونى، تىلـنى تاۋلاش ئىدىـيىنى تاۋلاشـتۇر. تىل مۇجىـمەل بولسا، ئەسەرنىڭ ئىـدىيىسـمۇ تەبىـئىي ھالدا مۇجىمەل بولىدۇ. بۇ نۇقتىـدا فرانسىيىـنىڭ ئاتاقلىق رېيالىست يازغۇچىسى مۇپاسسان: "بىز نەرسىلەرنى ئىپادىلىمەكچى بولساق،

ئۇنى پەقەت بىردىن ـ بىر مۇناسىپ سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىشىمىز كېرەك. ئۇنىڭ ھەركىتىنى پەقەت ئۆز پېئىلى بىلەن چۈشەندۈرۈش، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى پەقەت ئۆزىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى بىلەن چەكلەش لازىم. بىز بۇ ئىسىم، پېئىل، ئېنىقلىغۇچى سۆزلەرنى تاپقانغا قەدەر ئىزدىشىمىز كېرەك. مەنىسى يېقىن سۆزلەرنى ئۇچرىتىپلا قانائەت ھاسىل قىلىشقا بولمايدۇ، بۇ ئىشنىڭ قىيىنلىقىدىن قايمۇقۇپ قالماسلىق كېرەك" دىگەن ئىدى.

(3) تىلنىڭ لۇغەت بايلىقىنى تولۇق ئىگەللەش ۋە ئۇنىڭدىن كېرەكلىك سۆز جەۋھەرلىرىنى تاللاشقا ماھىر بولۇش كېرەك. ماياكوۋسكى: "بىر گىرام رادىي قېزىش ئۇچۇن بىر يىل ئەمگەك قىلىشقا توغرا كەلسە، شېئىر يېزىشتا بىر سۆز ئۇچۇن سۆز كانلىرىدىن مىڭ تونىلاپ رادىي قېزىشقا توغرا كېلىدۇ" دىگەن ئىدى. بۇ يازغۇچىلاردىن ئۆز ئانا تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى قېتىقنىپ ئىگەللەپ، ئۇنىڭدىن ئىپادىلەش كۈچى مول بولغان سۆزلەرنى تاللاپ، تىلنىڭ گىراماتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇشىغا زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لۇشۈننىڭ "ئەسەرنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، كەم دىگەندە ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىقىش كېرەك، بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ بولىدىغان سۆز، جۈملە، ئابزاسلارنى ھېچبىر تارتىنماستىن چىقىرىپ تاشلاش كېرەك" دىگىنىمۇ دەل مۇشۇ مەنىدە ئېيتىلغان.

ئادەتتە يازغۇچى بولغان كىشى ئۆزى چۈشەنمىگەن سۆز ـ

ئىبارىلەرنى مەجبۇرى ھالدا ئەسەرگە سىغداپ كىرگۈزمەسلىگى كېرەك. ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن ئۆز ئانا تىلىنىڭ پىشقان تىلشۇناسلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ بەدىئى ئەدەبىياتتىكى ئاساسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىمۇ تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ۋاھالەنكى، بىزنىڭ بەزى مەسئۇلىيەتسىز ئاپتورلىرىمىز ئۆز ئانا تىلىنىڭ لۇغەت بايلىقىنى ئىگەللەشكە ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ، ھە دېسىلا چۈشىنىكسىز دەبدەبىلىك ئىبارىلەر ياكى ئانا تىلغا يات بولغان ئاتالغۇلار بىلەن ئۆز ئەسەرىنى "بىزىمەكچى" بولىدۇ. بۇنداق خاھىش بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ ئىجتىمائى قىممىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ، ئىدىيىۋى مۇجمەللىك پەيدا قىلىدۇ، ئەدەبىياتنى خەلقتىن ئايرىپ قويىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، بەدىئى ئەسەر تىلى مۇزىكىلىق بولۇشى كېرەك. تىلنىڭ ئۆزى ئاھاڭدارلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، يازغۇچىلار ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتتىن پايدىلىنىپ، تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ۋە شەيئىلەرنى جاراڭلىق، رىتىملىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تىلنىڭ ئاھاڭدارلىقى ئۇنىڭ مۇزىكىدارلىقىنى شەكىللەندۈرىدۇ، ئىگىز-پەس، ئۇزۇن-قىسقا، ئېغىر-يېنىك، تېز-ئاستا ھەمدە ئېغىزغا ئەپلىك-راۋان بولۇشتىن ئىبارەت تىلنىڭ گارمونىك خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق كىشىلەردە بىر خىل يېقىملىق ھىس-تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ ۋە بەدىئى زوق ھاسىل قىلىدۇ.

شېئىر تىلى نەسرى ئەسەر تىلىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۈچ-

لۇك مۇزىكىلىقلىقا ئىگە بولىدۇ، شېئىر تىلىنىڭ مۇزىكىلىقلىقى، ئاساسەن، رىتىم، تۇراق، ۋەزىن ھەم قاپىيىدىن شەكىللىنىدۇ.

بەدىئىي ئەسەر تىلىنىڭ مۇزىكىلىقلىقى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى تەسىر كۈچىنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى كىتابخانلاردا ئىستېتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلىدۇ.

بەدىئىي ئەسەر تىلى ئادەتتە پېرسوناژ تىلى ۋە ئاپتور تىلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. پېرسوناژ تىلىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى تىلدىكى خاسلىق بىلەن ئومۇملۇقتىن ئىبارەت بولۇپ، پېرسوناژلارنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ، بولۇپمۇ پېرسوناژ تىلىدا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى، يېشى، بىلىم سەۋىيىسى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادىتى، كەسپى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىش كېرەك. «چىنىقىش»، «دولان ياشلىرى» قاتارلىق ھېكايىلەردە پېرسوناژ تىلىنىڭ خاسلىقىغا خېلى ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، مەتنىياز ۋە كەنجىگە ئوخشاش خاسلىققا ئىگە تىپىك پېرسوناژ ئوبرازلىرى بارلىققا كەلگەن.

ئەدەبىي تىلنى ئۆگىنىش ۋە بېيىتىش مەتبۇئات، ئەدەبىيات ساھەسىدىكىلەرنىڭ مۇھىم بۇرچى. يولداش ماۋ زېدۇڭ بىزگە: "تىل ئوڭايلا ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك ئەمگەك سەرپ قىلماي بولمايدۇ" دەپ

تەلىم بېرىدۇ.

ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى خەلق تىلى بولغاچقا، بىز تىلنىڭ ئاساسىي ياراتقۇچىسى ۋە ئىگىسى بولغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانلىق تىلىدىن ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىمىز. بۇ تىل خەزىنىمىزنى بېيىتىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى، شۇنداقلا جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ سۆزلەر ئۆزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. تىل تەرەققىياتىنىڭ بۇ ئوبېكتىپ قانۇنىيىتىگە يېقىندىن نەزەر سېلىپ، مىللى ئەدەبىيات تىلىمىزنى ساغلام راۋاجلاندۇرۇشقا ۋە تىل لۇغەت بايلىقىمىزنى بېيىتىشقا ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك.

1979 - يىل.

ئابدۇرەھىم نىزارى ۋە ئۇنىڭ «رابىئە-سەئىدىن» داستانى توغرىسىدا

ئابدۇرەھىم نىزارى 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر شائىرى. "نىزارى" شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ، ئۇ 1770-يىلى قەشقەر كونىشەر بۇلاقبېشى مەھەللىسىدە قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

نىزارى ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن كونا مەكتەپتە خەت ساۋادىنى چىقىرىپ، 1790-يىلى قەشقەردىكى ئاتاقلىق "خانلىق مەدرىس"كە ئوقۇشقا كىرگەن.

شائىر مەدرىستە ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا ئەرەب-پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىپ، ئەرەب-پارس ئەدەبىياتى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ خۇشخەت سەنئىتىنىمۇ ئۆگىنىپ، بۇ ساھەدە چوڭ ئىختىساسقا ئېرىشتى. شائىر مەدرىسنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىنى كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجلىق بولغان خەتلىرىنى يېزىپ بېرىش شۇنىڭدەك تۈرلۈك كىتاپ نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈش

بىلەن كەمبەغەللىكتە ئۆتكۈزدى. ئۇ ئەنە شۇ مەزگىللەردە پارس ئەدەبىياتىنىڭ كىلاسسىكلىرىدىن شەيخ سەئدى، خوجا ھاپىز شىرازى، مىرزا ئابدۇقادىر بىدىل، ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئەسەرلىرى ھەمدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئەدىپ ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئاتاقلىق «خەمسە»لىرىنى كۆچۈرۈپ كۆپەيتىپ، خەلقىمىزنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن پايدىلىق مېھنەت سىڭدۈردى.

شائىرنىڭ دەسلەپكى ئىجادىي پائالىيىتى مەدرىستە ئوقۇپ يۈرگەن مەزگىللەردىلا باشلاندى. خەتتاتلىقتا كۆزگە كۆرۈنگەن تالانتلىق شائىر نىزارى قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى ئورۇنباسار ۋاڭى زوھۇردىن ھاكىمنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 1830-يىلى زوھۇردىن ھاكىم تەرىپىدىن مىرزىلىق (كاتىپلىق) خىزمىتىگە تەيىنلىنىپ، بۇ خىزمەتتە ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە تۇردى. بۇ مەزگىللەردە زوھۇردىن ھاكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى ئاستىدا قەشقەردە بىر ئەدەبىي كۇرژۇك تەشكىللەندى. بۇ كۇرژۇكتا نىزارىنىڭ زاماندىشلىرىدىن تالانتلىق ئەدىپ تۇردۇش ئاخۇن (غېرىبى)، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى قاتارلىقلار قاتناشتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۈستىدە ھەمنەپەس بولۇشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەرەپ-پارس كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. شۇنداق قىلىپ شائىر نىزارى بىر ئۆمۈر خەتتاتلىق ۋە شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ،

1848 ـ يىلى 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولدى. ئۇ 1837 ـ يىلدىن تارتىپ «مۇھەببەت داستانلىرى» ناملىق چوڭ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشىپ، ئۇنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئاياقلاشتۇردى. بۇ ئەسەر 48 مىڭ مىسرادىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»سىدىن قالسا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەڭ زور شېئىرىي داستان ھېسابلىنىدۇ.

«مۇھەببەت داستانلىرى» «رابىئە ـ سەئىدىن»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «مەسئۇت ـ دىلئارا»، «پەرھات ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «بەھرام گۆر»، «چاھار دەرۋىش» (بۇنىڭ ئىچىدە بەش كىچىك داستان بار) قاتارلىق 18 داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن 1842 ـ يىلى شائىر يەنە «دۇررۇل نەجات» («نىجاتلىق ئۈنچىلىرى») ناملىق پەلسەپىۋى شېئىرىي ئەسەرنى يازدى.

18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى بولغان نىزارى ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك شائىرى بولغاچقا، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىنى كەڭ خەلق ئاممىسىغا بېغىشلىدى. شۇ دەۋرنىڭ ئوردا شائىرلىرىغا ئوخشاش ھاكىمىيەت بېشىدىكى فېئودال مەنسەپدارلارنى خوشامەت بىلەن ماختاشتىن ساقلاندى.

شائىرنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى»غا كىرگۈزۈلگەن ئەسەر ـ

لىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگۇدەك خەلقچىللىق ۋە دېموكراتىك ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، شائىر مۇھەببەت تىراگېدىيىسىنى يېزىش ئارقىلىق فېئودالىزمنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى پاش قىلىپ، خەلقنىڭ ئەركىن - بەختىيار ھاياتنى قولغا كەلتۈرۈش ئىستىگىنى ئىپادىلىدى. بولۇپمۇ شائىر ئىجادىيىتىنىڭ گۈلتاجىسى ھىساپ-لانغان «رابىئە - سەئىدىن» داستانى ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائى رىياللىقنى تېخىمۇ يېقىندىن ياندىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىلغار دۇنياقارىشىنى ئىپادىلىدى.

«رابىئە - سەئىدىن» داستانى 1834 - يىلى قەشقەر پەيزىۋات ناھىيىسىدىكى بايتوقاي قىشلىقى يامانيار ئۆستىڭى (تەلۋىچۇك دەرياسى) بويىدا يۈز بەرگەن ھەقىقى رىيال ۋەقەلىكتىن ماتىريال ئېلىپ يېزىلغان.

بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا داستانچىلىق ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر داستانى «ئوغۇزنامە»دىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخىي مەزگىل ئىچىدە بىزدە كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر داستانلار بارلىققا كەلدى. بۇ داستانلار خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئېتنوگراپىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى، تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى پايدىلىق ماتىريياللار بىلەن تەمىنلەپ كەلدى. لېكىن نىزارىنىڭ «رابىئە - سەئىدىن» داستانى بارلىققا كەلگەنگە قەدەر بىزگە مەلۇم بولغان يازما داستانلار ئومۇمەن شەرق داستانچىلىق ئەنئەنىسى بويىچە خەلق ئارىسىغا تارقالغان ھىكايە،

چۆچەكلەر، رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەرنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلىدى. پەقەت ئابدۇرەھىم نىزارى «رابىئە ــ سەئىدىن» داستانىدا ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋر ئىچىدىن رېئال ۋەقەلىك تاللىۋېلىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك داستانچىلىقىدا رېئالىزىم يولىنى ئېچىپ بەردى. «رابىئە ــ سەئىدىن» داستانىنىڭ يارىتىلىشى يالغۇز نىزارى ئىجادىيىتىنىڭ ئەھمىيەتلىك بىر نۇقتىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى دەپ قاراشقا ھەقلىقمىز. بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، مەزكۇر داستاندىكى پېرسوناژلار شائىر نىزارى بىلەن زاماندا‌ش بولۇپ، شائىر ئۇلارنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەردىن بىۋاستە ئاڭلىغان ۋە ئۇلار ئارقىلىق ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغان ئىدى. رابىئە ۋە سەئىدىنمۇ نىزارى دەۋرىدە ئۆتكەن شەخسلەر بولۇپ، ئۇلار داستان ئۈچۈن پىروتوتىپ قىلىندى. شۇ سەۋەپتىن «رابىئە ــ سەئىدىن» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا يۇكسەك ئىجتىمائى قىممەتكە ئىگە رېئالىستىك ئەسەر ھېساپلىنىدۇ.

داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىلەن ئۇنىڭدىكى ئوبرازلارنى قىسقىچە كۆزدىن كەچۈرسەك، بۇ مۇھىم نۇقتىنا ھەققىدە تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز.

داستانىنىڭ سيۇژىتى مۇنداق: قەشقەرنىڭ يامانيار ئۆستىڭى بويىدىكى كۆكچى يېزىسىدا ياقۇپ ئىسىملىك ئوتتۇرا ھال بىر باي بولۇپ، ئۇنىڭ رابىئە ئاتلىق ناھايىتى گۈزەل بىر قىزى

بار ئىدى. شۇ يېزىدا ئىبراھىم دىگەن بىر كەمبەغەل دىخان بولۇپ، ئۇنىڭ سەئىدىن ئاتلىق پاك نىيەتلىك، ساپ دىل بىر ئوغلى بار ئىدى، سەئىدىن بىلەن رابىئەنى ئىشقى ئوتى بىر بىرىگە باغلاپ تۇراتتى. ئاق كۆڭۈل ئىبراھىم ئوغلىنىڭ رابىئە-نىڭ ئوتىدا كۆندىن-كۆنگە زەپىرەڭدەك سارغىيىپ كېتىۋاتقان-لىغىنى كۆرۈپ، ئوغلىنىڭ ھەققانى تەلىۋى بويىچە ياقۇپ ئائىلىسىگە ئەلچىلىككە بېرىپ، بۇ ئىككى ياشنىڭ كۆڭۈل ئارزۇ-سىنى يەتكۈزىدۇ. لېكىن رابىئەنى چوڭ بايغا بېرىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە ئابروي تېپىش ۋە باي بولۇش نىيىتىدە يۈرگەن پەسكەش ياقۇپ بۇ ئورۇنلۇق تەلەپنى ئۆزى ئۈچۈن ھاقارەت ھېساپلاپ قەتئى رەت قىلىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان بىچارە سەئىدىن ھېچقانداق چىقىش يولى تاپالماي مەجنۇنلۇق ساھەسىگە يۈز تۇتۇپ، مازارمۇ-مازار يىغلاپ يۈرۈپ، قەلبىدە رابىئەنىڭ پىكرى، تىلىدا رابىئەنىڭ زىكرى بولغان ھالدا ئۆزىنىڭ ياش ھاياتىنى قۇربان قىلىدۇ. پەسكەش ياقۇپ ئۇلارنىڭ مۇھەببەت زارىغا ھېچقانداق پەرۋا قىلماستىن، فېئودال قارا نىيەت جابىرغا رابىئەنى مەجبۇرى نىكالاپ بېرىدۇ. لېكىن رابىئە جابىر بىلەن بىرگە ياشاشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس ھېساپلاپ، ئۇنىڭ يېنىدا بىر كۈنمۇ تۇرمايدۇ. دادىسى ۋە ئانىسى ئۇنى زورلۇق بىلەن جابىرنىڭ ئۆيىگە بېرىشقا مەجبۇرلايدۇ، ئاخىرى رابىئەمۇ فېئودالىزمنىڭ بۇ روھىي كىشىنىدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىن-بىر چارىسى ئۆلۈم يولى دەپ تونۇپ، تەلۋىچۈك دەرياسىغا ئۆزىنى

تاشلاپ بىۋاپا دۇنيادىن خوشلىشىدۇ.

شائىر نىزارى جەمىيەتتە يۈز بەرگەن رابىئە ۋە سەئىدىنىڭ بۇ تىراگېدىيىلىك ۋەقەسىنى تىپ دەرىجىسىگە كۆتىرىش ئارقىلىق فېئودالىزىم جەمىيىتىنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسىنى پاش قىلدى ۋە مۇشۇ تىراگېدىيە ئارقىلىق فېئودالىزىمغا بولغان نارازىلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى. بولۇپمۇ شائىر بۇ داستاندا رېئالىزىم پىرىنسىپىغا باشتىن-ئاخىر ئەمەل قىلىپ، رېئال شەخس جابىر ۋە ياقۇپتەك فېئودالىزىم ھىمايىچىلىرىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق فېئودالىزىمنىڭ ئىنسانلار ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان چىرىك ئىجتىمائى ماھىيىتىنى پاش قىلدى. ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەردىن ئىبارەت قارىمۇ-قارشى ئىككى سىنىپ ۋەكىللىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە كۆزقاراشلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىجتىمائى تەڭسىزلىكلەرنىڭ سىنىپىي مەنبەسىنى كۆرسەتتى.

بىزگە مەلۇمكى، فېئودالىزىم شارائىتىدا يېزىلغان كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسىدىن ئىبارەت. چۈنكى بۇ كۆزقاراش فېئودالىزىم جەمىيىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىنسانى ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىنقىلاۋىي دېموكراتىك ئىدىيىنىڭ ئىپادىسى، ئەلۋەتتە. شۇڭا رابىئە ۋە سەئىدىنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى، ناھايىتى ئېنىقكى، تەرەققىپەرۋەر كىشىلەر بىلەن فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى جىددى توقۇنۇشتىن يەنى

ئەركىنلىك ۋە ئادالەتنىڭ زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىككە قارشى كەسكىن ئىسيانىدىن ئىبارەت. چىرىك فېئوداليزم شارائىتىدا سەممى، ئەركىن مۇھەببەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. ھەقىقى مۇھەببەت قاتتىق گۇنا ھېساپلىنىپ ھامان جازاغا ھۆكۈم قىلىناتتى. فېئوداليزم جەمىيىتىنىڭ مانا بۇ تۈپ ماھىيەتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان خەلقپەرۋەر رېئاليزمچى شائىر نىزارى ئۇنىڭدىن كۈچلۈك نارازى بولۇپ، «رابىئە-سەئىدىن» داستانى ئارقىلىق فېئوداليزم جەمىيىتىنى شىددەت بىلەن پاش قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانكارلىق روھىنى ئەركىن مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە مۇۋەپپەق بولدى.

ئاپتور داستاندا ئېزىلگۈچى سىنىپنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىبراھىمنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى سەئىدىنىڭ قەۋرىسى ئالدىدا ئېيتقان مۇنۇ مەرسىيىسى شائىرنىڭ فېئوداليزم جەمىيىتى ئۈستىدىن قىلغان كۈچلۈك شىكايىتىدىن ئىبارەت:

رىيازەتتە ئۆتكەن باشىڭغا دەرىخ،
قىزىل قانلار ئاققان ياشىڭغا دەرىخ.

كى تۇپراققا تولغان كۆزۈڭگە دەرىخ،
سارىغ گۈلدەك سولغان يۈزۈڭگە دەرىخ.

شەركەۋار شېرىن سۆزۈڭگە دەرىخ،
سۆزۈڭگە دەرىخ ھەم ئۆزۈڭگە دەرىخ.

قازا تىغى تۆككەن قانىڭغا دەرىخ،
پىراق ئىچرە كۆيگەن جانىڭغا دەرىخ.

چۈ مېھنەتتە كەزگەن يولۇڭغا دەرىخ،
ئاچىلماي ساچىلغان گۈلۈڭگە دەرىخ.

كى ھىجران يوق ئەتكەن نىھادىڭغا[1] داغ،
جۇدالىقتا ئۆتكەن مىرادىڭغا داغ،

سەھەرلەردە چەككەن پىغانىڭغا داغ،
ۋاپاسىزلىق ئۆتكەن زامانىڭغا داغ.

. . . .

يۇقۇرقىلار يالغۇز ئىبراھىمنىڭلا ئەيىپنامىسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى فېئودالىزىم جەمىيىتىدە خورلانغان مىليونلىغان خەلقلەرنىڭ فېئوداليزىمغا قارشى غەزەپ-نەپرىتىدىن ئىبارەت.

شائىر فېئوداليزىم تۈزۈمىنىڭ ئىنسانىيەتكە بولغان ۋاپاسىزلىغىنى داستانىنىڭ خاتىمىسىدە مەنزىرە تەسۋىرى، گۈل-گىيالار تەسۋىرى، ئۇچار قۇشلار تەسۋىرى ۋە باشقا تەسۋىرىي ئوبرازلار ئارقىلىق ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن سۈرەتلەپ، كىشىلەردە فېئوداليزىم دۇنياسىغا قارىتا كۈچلۈك نارازىلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ، يەنى شائىر كەڭ تەسەۋۋۇر قىلىپ ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا ئالەمنى "نۇرلۇق قۇياشنى ئۆزىنى كۆرىدىغان ئەيىنەك قىلغان، قۇلىغىغا پەرۋىن يۇلتۇزىنى سىرغا قىلىپ ئاسقان، ھىلال ئايىنى چېچىغا تاغاق قىلغان، يېشىل ۋە ھال رەڭدە لىباس كىيگەن بىر ياش چوكان"غا ئوخشىتىدۇ. شۇڭا ئۇنى

---

[1] نىھاد — ۋۇجۇدت، جىسىم.

ھەممە كىشى دىلىدىن ئارزۇ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا پۈتۈن ئۈمىدىنى باغلايدۇ، ئەپسۇسكى، مۇشۇنداق دۇنيا كىشىلەرگە ۋاپا قىلماي، جاپا قىلىدۇ. شۇڭا بۇ زالىم پەلەك گەردىشىدىن جىمىكى نەرسىلەرنىڭ دىلى زەخىمناك بولدى. ھەتتا گۈل-گىيالارنىڭ باغرىنى خۇن قىلغان، قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ جىسمىنى داغ قىلغان، "ياش چوكان" قىياپىتىگە كىرىۋالغان بۇ قېرى جەددال ساددا خەلقلەرنىڭ ئارزۇ-ئارمىنىغا تۇزاق قۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەركىنلىگىنى كىشەنلىدى... دەپ بايان قىلىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەپتىن، بۇ زالىم دۇنيادىن ھىچ كىشىنىڭ كۆڭلى ئەمىن تاپمىغاچقا، شائىر داستانىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە ناھايىتى ئورۇنلۇق ھالدا ساقىغا مۇراجىئەت قىلىپ، غەزەپ بىلەن:

ئەگەر نەچچە تۇتساڭ تېمىزماي ئىچەي،
ۋاپاسىز جاھاننىڭ بارىدىن كېچەي.

دەپ داستانىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

بىز بۇلاردىن نىزارىنىڭ فېئودالىزىم تۈزۈمىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى خېلى دەرىجىدە چوڭقۇر چۈشەنگەن، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك دېموكىرات شائىرى ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالالايمىز.

داستاندا رابىئە ئوبرازى بىرقەدەر مۇكەممەل يارىتىلغان ئوبراز ھىساپلىنىدۇ. رابىئە فېئودالىزىم تۈزۈمىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى ئىسكەنجىسىگە قارشى ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە ۋاپادار قىز ئوبرازى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سەئىدىنىڭ ساپ مۇھەببىتىگە مۇئامىلە قىلىشتا رابىئەنىڭ دادىسى بىلەن

جابىر ۋەكىللىك قىلغان فېئودالىزىم جەمىيىتى بىر تەرەپتە تۇرغان بولسا، رابىئەنىڭ ئۆزى بىر تەرەپتە تۇردى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن كەمسىتىلگەن ۋە ھاقارەتلەنگەن ساپ نىيەت، ئاق كۆڭۈل سەئىدىننى فېئودالىزىم ئەخلاقىنىڭ ھىمايىچىسى ۋە قوللىغۇچىسى جابىردىن مىڭ ھەسسىلەپ يۇقۇرى قويىغان كىشى يەنە شۇ رابىئە ئىدى.

قىسقىسى رابىئە ئۆزىنىڭ ۋاپادارلىغى، قەيسەرلىگى، ساغلام ۋە گۈزەل ئەخلاقى، نومۇس ۋە پاكلىغى بىلەن ئۇقۇغۇچىلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولالايدۇ. سەمىمى ئىشقى مۇھەببەت يولىدا سەئىدىن ئۆز دەۋرىدىن قانچە دەرت-ئەلەم چېكىپ، قانچە غەم-قايغۇغا مۇپتىلا بولسا، رابىئەمۇ فېئوداللىق قەپەز ئىچىدە شۇنچە غەم-ئەلەمگە گىرىپتار بولۇپ جاپا چەكتى، ھىجران ئوتلىرى سەئىدىننى كۆيدۈرگەن بولسا، رابىئەنى كۈل قىلدى، فېئودالىزىمنىڭ ئادالەتسىز قائىدە-تۈزۈملىرى سەئىدىننىڭ ھايات يولىنى بوغۇپ، ئۇنى تىرىك يۇتقاندا، ئاجىز رابىئە فېئوداللىق شەرىئەتنىڭ ئادەمنى سارالڭ قىلىدىغان ئېغىر ۋە قانلىق قولىنىڭ ئۆز يەلكىسىدىن قاتتىق بېسىپ تۇرغانلىغىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھىس قىلىپ، سەئىدىنگە بولغان شەبنەمدىن پاك مۇھەببىتىگە ئاخىرغىچە سادىق بولدى.

ئومۇمەن رابىئە ئوبرازى سوتسىيال ماھىيەت جەھەتتىن فېئودالىق شەرىئەتنىڭ قارا زەنجىرلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلانغان خوتۇن-قىزلارنىڭ تىپىك ئوبرازد-

دىن ئىبارەت.

ئايا چەرخى زالىم تۈگەندى ئىشىڭ،
بۇدۇر ئەمدى ئىشىق ئەھلىگە قىلمىشىڭ.

سېنىڭ كارىڭ بولدى جاپاكارلىق،
كى يوق سەندە ھەرگىز ۋاپادارلىق.

ئەزەلدىن ئەبەت كىمگە قىلدىڭ ۋاپا،
ۋاپا ئەھلىگە يەتتى سەندىن جاپا.

رابىئەنىڭ ئۆلۈش ئالدىدا تەلۋىچۈك دەرياسى بويىدا ئېيتقان بۇ نەزمىسى جاھالەتلىك فېئودالىزىم جەمىيىتى ئۈستىدىن چىقىرىلغان ئومۇمى يەكۈندۇر.

فېئودالىزىم شارائىتىدا رابىئەدەك ئەركىنلىك تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆز ئارزۇسىغا يېتىشكە ھېچقانداق يول يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن رابىيەنىڭ ئۆلۈمى فېئودالىزىمغا باش ئەككەنلىكىنىڭ ئالامىتى بولماستىن، فېئودالىزىمنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان قارا پەردىنى يىرتىپ تاشلىغانلىقىنىڭ بەلگىسىدىن ئىبارەت. بۇ ئۆلۈم ئۈمىتۋارلىققا تولغان ئۆلۈم بولۇپ، فېئودالىزىمغا بولغان كۈچلۈك قارشىلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇڭلاشقا شائىر رابىيەنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى روھىي كەيپىياتىنى چۈشكۈن، ئۈمىتسىز ھالەتتە سۈرەتلىمەستىن، بەلكى ئۆز ۋىسالىغا يەتكەن توي خوشاللىغى سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، كىشىلەردە ئۈمىتۋار تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ.

ئايا پەرھات ـ شىرىن ئەيلىگىز بىزگە راپاقەتلىك،
كى ھىجران ئوتى ھەرگىز بەرمىدى تەسكىن قارارىمغا.

ئايا بۇلبۇلكى، زار ئەيلەك بۇ تويكى بولدى شاھانە،
تەئەججۇپ ئەيلىگىز ئىشىق ئىچرە قىلغان كار بارىمغا.

تاماشا ئەيلىگىز، بۇ توي ئارا ئى ھۆر-غىلمانلار،
پىغانۇ نالەلەر ئەيلەپ كېلىك ئەمدى كانارىمغا.

داستاندا سەئىدىنىڭ پائالىيىتىگە ئانچە كۆپ ئورۇن بېرىلمىگەن بولۇپ، ئۇ داستاننىڭ يېرىمىدا ئۆلىدۇ. شۇڭا سەئىدىن ئوبرازى داستاندىكى ۋەقەلىكنىڭ يەكۈنلىگۈچىسى ئەمەس. سەئىدىن ھەقىقى ئاشىق، ئۆز سۆيگۈسىگە نىسبەتەن سەمىمى سادىق، ۋاپادار بولغان يىگىت ئوبرازىدۇر. سەئىدىن ئۈچۈن رابىئە ھەممىدىن ئەزىز، ھەممىدىن قىممەتلىك بىباھا گۆھەر ھېساپلىناتتى. سەئىدىن ئاشىغى رابىئەسىز ياشاشنى زادى تەسەۋۋۇر قىلالمايدۇ. سەئىدىننىڭ قەتئى ۋە ئۆزگەرمەس ئېتىقادى مانا شۇ بولغاچقا، ئۇ بۇ يولدا تەركى دۇنيا بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. سەئىدىننىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ بەختسىزلىكنىڭ ئاملى ئىجتىمائى تەڭسىزلىكتىن ئىبارەت. سەئىدىن تۆۋەن تەبىقە ۋەكىلى، ئۇ ھەرقانچە ئىدرەكلىك ۋە پاراسەتلىك بولسىمۇ، بەربىر ئۆزىدىن يۇقۇرى تەبىقىغە مەنسۇپ بولغان پەسكەش ياقۇپنىڭ قىزىغا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشقا، تەبىئىكى، فېئوداللىزىم تۈزۈمى يول قويمايدۇ، فېئوداللار تەبىقىسىنىڭ چىرىك ئەخلاقىي رامكىلىرىغا سەئىدىنىڭ ئىنسانى پەزىلەتلىرى ۋە ئەركىنلىك غايىلىرى سىغمايدۇ. مانا بۇ «رابىئە-سەئىدىن» داستانىدا ئىپادىلەنگەن ئىككى تەبىقە ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-

يەتنىڭ تۇگۇنى. شۇنىسى ئېنىقكى، سەئدىنىڭ قاتىلى فېئوداللىزمدىن ئىبارەت. سەئدىن ئوبرازىدىكى بەزى نۇقسانلارنى دەۋر چەكلىمىسى ۋە تارىخىي چەكلىمىلىكتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

داستاندا ئەجابى ئوبرازلارغا قارىمۇ-قارشى ھالدا ياقۇپ ۋە جابىرنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان. ياقۇپ داستاندا ئىنتايىن پەسكەش، ئىنتايىن ئاچكۆز ۋە ھىلىگەر ئادەم قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ياقۇپ فېئوداللىق ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ئاكتىپ قوللىغۇچىسى، فېئوداللىق دۇنياقاراشنى نامايان قىلغۇچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ياقۇپ شۇڭلاشقا ئۆز ئائىلىسىدە ناھايىتى زالىم، ئەكسىچە يۇقۇرى تەبىقە ۋەكىللىرىنى كۆرسە خوشامەت قىلىپ ئىگىلىدۇ:

دىدى خاتۇنىغا سەن ئى بىخىرەد،
قىزىڭ قىلماسۇن بۇ كالامىنى رەت.

قوشۇپ بەر قىزىڭنى كۇيۇۋگە بۇگۇن،
تاياق زەخمى ئەيلە ئەگەر قىلسا ئۇن.

بۇ مىسرالار ياقۇپنىڭ رەزىل روھىي دۇنياسىنى ئاشكارىلايدۇ.

فېئوداللىزمنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن يەنە بىر ئوبراز جابىردۇر. شائىر داستاندا جابىرنى كۆپ خاراكتېرلاپ ئولتۇرمايدۇ، ئەمما ۋەقە تەرەققىياتىدىن جابىرنىڭ خۇددى «لەيلى-مەجنۇن» داستانىدىكى ئىبنى سالامنىڭ ئوبرازىغا ئوخشاش رابىئە-سەئدىن ئارىسىغا ئۇنگەن شۇم تىكەن ئىكەن-

لىگى ئۇچـۇق سېزىلـىدۇ. شائىـرمۇ ئۇستىـلىق بىلەن جابىرنى ھەممە كىشىگە تونۇشلۇق بولغان ئەشۇ ئىبـىنى سالامـغا تەگلەشـتۈرۈش بىلەن كۆپايىلىنىدۇ.

قوناي دىدى گۈلنىڭ يۈزى ئۆزرە زاغ①،

تۇتۇپ گۈل ئۆزنى ياۋۇتماي يىراغ.

دىمەك، «رابىئە-سەئىدىن» داستانى يۇقۇرقىـدەك رىـيال ئىجتىمائى ۋەقەلەرنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان بولۇپ، رابىـئە ۋە سەئىدىننىڭ مۇھەببەت تىراگېدىيىـسى ئۇيـغۇر خەلقىـنىڭ ئەشۇ دەۋرلەردىـكى قارا تەقدىرىـنىڭ ئومۇمى كۆرۈنۈشى ئىـدى. بۇ داستان ئاشۇ نۇقتىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھىس-تۇيـغۇ، ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ھەققى سۈرەتلەپ بەرگەن، خەلقچىللىق ئىدىيىسى بىلەن سۇغۇرۇلـغان مۇنەۋۋەر رىـيالىـزىمـلىق ئەسەر بولۇشـقا مۇناسىپ.

«رابىئە-سەئىـدىن» داستانىـنى ئاپـتور ئۆمرىـنىڭ ئاخىرقى مەزگىلـلىرىـدە، يەنى بەدىئى ماھارىـتى يۈكـسەك دەرىجىـگە كۆتىرىلـگەن دەۋردە يازغانلىـغى ئۈچۈن، باشـقا ئەسەرلىرىـگە قارىغاندا بەدىئىلىك تەرەپتىن خېلى ئۇستۇن تۇرىدۇ.

«رابىئە-سەئىدىن» بەدىئى قۇرۇلۇش جەھەتـتىن ناھايـتى ئىخچام ۋە پۇختا تۈزۈلگەن. شائىر بۇ داستاندا ئۇيـغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلىگە ئىجادىي ۋارىسـلىق قىلىپ،

---

① زاغ — قاغا.

ئەسرى بىلەن نەزمىنى زىچ بىرلەشتۈردى، داستان ئومۇمەن ئۈچ باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، هەر بىر باپ بىرقانچە بۆلەكتىن تۈزۈلگەن. ھەرقايسى بۆلەكلەرنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كۆۋرۈك سۈپىتىدە شۇ بۆلەكنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى نەسرى يول بىلەن ناھايىتى ئىخچام ئوبرازلىق ھىكايە قىلىپ بەرگەن. داستاننىڭ بىرىنچى بۆلىگى ئۇنىڭ ئاساسى تۈگۈنى بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىر ئۆز پېرسۇناژلىرىنىڭ خاراكتېرىنى كىتاپخانلارغا بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىدۇ. شائىر داستاننىڭ ئومۇمى قۇرۇلمىسىدا باشتىن-ئاياق پېكىرنىڭ مەنتىقىلىق ئىزچىللىغىغا قاتتىق ئېتىۋار قىلغاچقا، بۆلەكلەر ئارىسىدىكى سەۋەپ-نەتىجە مۇناسىۋىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. نىزارى بۇ داستاندا بايانىنى ۋەقەنىڭ دەل ئۆزىدىنلا باشلايدۇ، رابىئە بىلەن سەئدىنىڭ مۇھەببەت تارىخىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايدۇ. بۇ ھال داستاندىكى مەركىزى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشنىڭ كەسكىن تۈس ئېلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بىرىنچى بۆلەكتە ئىبراھىم ئوغلى سەئدىنىڭ رابىئەگە بولغان سەممى مۇھەببىتىگە ئەلچى بولۇپ ياقۇپنىڭ ئۆيىگە بارغاندىن كېيىن، ئۇ سەئدىنىڭ ئورۇنلۇق تەلىۋىنى قەتئى رەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پاناسىز ۋە ئامالسىز قالغان سەئدىن "كى سەئدىن ئوزارى بولۇپ زەپىران، كۆزى ئەبىر① يەڭلىغ بولۇپ ياش راۋان" ھالىتىگە چۈشىدۇ. ئىككىنچى

① ئەبىر — بۇلۇت.

بۆلەكتە ئۇنىڭغا سېلىشتۇرما قىلىپ جابىرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ياقۇپنىڭ پەسكەش روھىي دۇنياسىنى ئاشكارىلايدۇ، رابىئەنى بۇ قارا قولنىڭ ئالقىنىغا تاشلاپ بېرىدۇ. بۇ ھال ۋىسالىدىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن سەئىدىنىڭ تىراگېدىيىسىگە سەۋەپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بۆلەكلەردە ئەنە شۇ سەۋەپتىن زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ يۇقۇرى پەللىگە كۆتىرىلىدۇ. رابىئەنىڭ پاك قەلبى ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا تېخىمۇ نامايان بولىدۇ ۋە ئەسەرنىڭ ئاساسىي تېمىسىمۇ مۇشۇ بۆلەكلەردە روشەن ئېچىلىدۇ. داستاننىڭ ئاخىرقى بۆلىگى ئاساسىي سيۇژىت بىلەن بىۋاستە باغلانمىسىمۇ، ئەمما ئۇ بۆلەكنىڭ ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن كومپوزىتسىيىسىدە ئوينىغان رولى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۇنى داستاننىڭ ئومۇمى خۇلاسىسى دېيىش مۇمكىن. بۇ بۆلەكتە نىزارى ئۆزىنىڭ يۈكسەك بەدىئى ماھارىتىنى نامايان قىلغان بولۇپ، فېئوداللىق تۈزۈمگە قارىتا ئومۇمى كۆزقارىشىنى سىمۋولىستىك ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق يەكۈنلەيدۇ.

داستاندا شائىر ئورۇن، جاي، مەنزىرە، شارائىت تەسۋىرلىرىدىن كۆرە ئاساسىي پېرسوناژنىڭ خاراكتېرلىق ۋە پسىخىك تەسۋىرىگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن، پېرسوناژلارنىڭ ھەركىتى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىرلىشىپ بىر گەۋدىگە ئايلانغان. شۇ سەۋەپتىن داستان ئۆز-ئۆزىدىن ھىسسىيات تېمىپ تۇرىدىغان ھىسسىيات بۇلىقىغا ئوخشايدۇ.

«رابىئە-سەئىدىن» داستانىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى ھاياجانلاندۇ-

رالىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى داستان تىلىنىڭ ئوبراز-چانلىغى، ئېنىقلىغى، ئىخچاملىغى ۋە ئاھاڭدارلىغىدىن ئىبارەت. داستاندىكى پۈتۈن پىكىرلەر ئوبرازلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئاپتور ئوخشىتىش، سىمۋول، تەقلىت، سىلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. بۇنىڭ بىلەن ئابستىراكت ئۇقۇملارنى ھىس قىلغىلى بولىدىغان كونكى-رىت نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلاردا ئىستېتىكىلىق سېزىم ئويغاتقان. مەسىلەن، رابىئەنىڭ يۈكسەك ۋاپادارلىغىنى —

ۋاپا مەدەنىنىڭ ئىرۇر گەۋھىرى،
سەپا مەخزەنىنىڭ غەرپ جەۋھىرى.

دەپ تەسۋىرلىسە، رابىئەنىڭ گۈزەللىگىنى ئىخچام قىلىپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ:

گۈزەللىكتە گويا يۈزى گۈل ئىدى،
لەبى لەلى شىرىنلىغى مۇل ① ئىدى.

قاتار كىرپىگى ئوق، قاشى ئىدى يا،
كۆزى جادۇ، ساچى بى غايەت قارا.

فېئودالىزىمنىڭ سەئىدىنگە سالغان جەۋرى-جاپاسىنى پەقەت بىرلا مىسرا ئارقىلىق "كى سەئىدىننى نۇندەك ئېگىپ كۈھ، غەم" دەپ ئىپادىلىسە، ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مۇشۇ مىسكىن ھالىتىنى خۇددى ئوتقا تاشلانغان موي (قىل)نىڭ تولغىنىپ كۆيۈشىگە

① مۇل — شاراپ.

ئوخشىتىدۇ. بۇ جانلىق ئوخشىتىشلاردىن ئوقۇغۇچىلار سەئىدىنىنىڭ ئېغىر قايغۇ ـ ھەسرىتىنى چوڭقۇر ھىس قىلالايدۇ.

ئاپتور بولۇپمۇ داستانىنىڭ ئاخىرقى بۆلىگىدە ھەر خىل ماجازى ۋاستىلەردىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەبىئى كۆرۈنۈشىنى ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمىيەتىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتىرىغا تەتبىقلايدۇ. بەزىدە شائىرنىڭ قەلبىدىن مۇڭ تۆكۈلسە، بەزىدە شۇ مۇڭدىن كۈچلۈك غەزەپ يانىدۇ.

داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىرمۇنچە چوڭقۇر مەنىگە ئىگە بولغان پەلسەپىۋى پىكىرلەر يالىڭاچ ھالدا ئىپادىلەنمەستىن، بەدىئى ئەدىبىياتىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىگى بويىچە جانلىق ھىس ـ تۇيغۇ ياردىمى بىلەن بايان قىلىنغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەلبىدە كۈچلۈك شېئىرىي پىكىر قوزغايدۇ.

ئەگەر ئىشقى قىلسا بىراۋنى ئەسىر،
ئەگەر ئىشقى پاشا بولسا بولۇر مىسلى شىر.

بۇ پىكىر ھەقىقەتەن تۇرمۇش مەنتىقىسىگە يېقىن بولۇپ، رابىئە ۋە سەئىدىنىنىڭ تۇرمۇش ئېتىقادى بىلەن زىچ ئالاقىدار.

نىزارى ئۆز داستانىنىڭ شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە ئاممىباپلىققا ۋە خەلقچىللىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

ئۇ داستاندا: "يېتىپ تۇركى، كىمگە جاھاندىن ۋاپا، ۋاپا قىلسا سوگىرە قىلۇر مىڭ جاپا" دىگەندەك ماقال ـ تەمسىل

خاراكتېرلىق ئاددى ئاممىباپ مەزمۇندار سۆزلەردىن كۆپرەك پايدىلىنىپ، داستاننى كەڭ خەلق ئاممىسى بىلەن خېلى دەرىجىدە يېقىنلاشتۇرغان.

دېمەك، «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان رېئالىزملىق ئەسەر بولۇپ، ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىگە قوشۇلغان بۈيۈك تۆھپىلەرنىڭ بىرى بولۇشقا مۇناسىپ.

لېكىن داستان يۇقۇرىدىكى ئۇتۇقلىرىدىن تاشقىرى چەكلىمىلىكتىنمۇ خالى بولالمىغان. يەنى، داستاندىكى بەزى ئوبرازلار (سەئىدىن ئوبرازى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) مەلۇم دەرىجىدە چۈشكۈنلۈك ۋە بىچارىلىقتىن خالى بولالمىغان. بىز كلاسسىك ئەسەرلەردىكى بۇنداق تارماق ئېقىملارغا قارىتا تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

1979 ـ يىل.

چىنلىق ــ ئەدەبىياتنىڭ جېنى

يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ «دولان ياشلىرى» ناملىق ھېكايىسىنى ئوقۇپ چوڭقۇر ھاياجانلاندىم.

شىنجاڭنىڭ "ناخشا ـ ئۇسۇل ماكانى" دېگەن نامى بار. مەزكۇر ھېكايىدە سۈرەتلەنگەن دولانلىقلارنىڭ يۇرتىنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى بۇ گەپنىڭ رىياللىققا تولىمۇ ئۇيغۇن ئىكەنلىگىنى ھېس قىلىدۇ.

ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن تىپىك پېرسوناژ پالتاخۇن ئېيتقاندەك، ناخشا ـ ئۇسۇل دولانلىقلارنىڭ ئەڭ زور مەنىۋى بايلىقى، ئۇلارنىڭ خوشاللىقىمۇ ناخشا ـ ئۇسۇل، ناخشىسىز ـ ئۇسۇلسىز ئۆتكەن كۈنى سىرتماقتا تۇرغاندەك ئازابلىق. شۇڭا پالتاخۇن پۈتۈن ئۆمرىنى ناخشا ـ ئۇسۇل ئىچىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ مەنىۋى ئېتىقادى ھاياتقا ناخشا ـ ئۇسۇلنى ھەمرا قىلىش بولغاچقا، ناخشا ـ ئۇسۇلنى ياقتۇرمايدىغان ئوغلى كەنجىنىڭ ئۆز پۈشتىدىن تامغانلىقىغا ئەپسۇسلىنىدۇ، دولانلىقلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسۇلنى سۆيىدىغان ئەڭ ياخشى بىر پەزىلىتىدىن مەھرۇم قالغان ئوغلىدىن نەپرەتلىنىدۇ. يالغۇز پالتاخۇنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دولان خەلقى كەنجىنى مۇشۇ ئەيىۋى ئۈچۈن سەنئەتنى

خورلايدىغان ياۋايى تەبىئەتلىكلەرنىڭ خىلىغا قوشۇپ، ئۇنى "بۇت" دەپ ئاتىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، دولانلىقلار ئۆزىنىڭ بىر پۇشتىنى "بۇت" ھالىتىدە تاشلىۋېتىشكە كۆڭلى قىيمايدۇ-دە، بارچە ئامال بىلەن ئۇنى دولان ياشلىرىنىڭ قاتارىغا قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولىدۇ. ھېكايىدىكى ئاساسىي زىددىيەت، توقۇنۇش مانا شۇ ئوبيېكتىپ رېياللىققا مەركەزلەشتۇرۇلگەن، دولانلىقلارنىڭ بۇ مەنىۋى دۇنياسىنى چوڭقۇر ھېس قىلمىغانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، ھېكايىدىكى رېيال تۇرمۇش ۋەقەلىكىدىن شەكىللەنگەن زىددىيەت ۋە توقۇنۇش غەلىتەرەك سېزىلىپ، ئەرزىمەس ئىشلار قاتارىدا قارىلىشى مۇمكىن. لېكىن بىر مەزگىل دولانلىقلار بىلەن ھەمنەپەس بولالىسىڭىز، مەزكۇر ھېكايە ئوبيېكتىپ رېياللىقنى چىنلىق بىلەن تەسىرلىك ۋە ئىشەنچلىك سۈرەتلەپ، دولان خەلقىنىڭ روھىي دۇنياسىنى ھەقىقىي ئېچىپ بەرگەنلىكىنى ھېس قىلىسىز.

قۇم بارخانلىرىنى يۆتكەپ، تارىم گۈلزارلىقىنى بەرپا قىلغان ئەمگەكچان دولانلىقلار جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن ئاشۇ قاراڭغۇ يىللاردىمۇ ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن مەنىۋى قەھەتچىلىكنى باي ۋە مەزمۇنلۇق سەنئەت پائالىيىتى بىلەن تولدۇرۇپ، زورلۇق-زومبۇلۇققا تىز پۈكمەي، روشەن مىللىي ئۇسلۇبقا ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە پارلاق دولان مەدەنىيىتىنى ياراتتى. "دولان مەشرىپى"دىن ئىبارەت بۇ ئاممىۋى ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيىتى دولانلىقلارنىڭ ئەنە شۇ مەدەنىـ

يىتنى نامايان قىلىدىغان ۋە ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا داۋاملاشتۇرۇپ بېرىدىغان كۆرەك سەھنىسىدۇر.

ۋەتىنىمىز ئازات بولۇپ، تارىم ۋادىسىغا تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، خوشاللىقتىن تېنىگە سىغمىغان دولانلىقلار پۈتۈن يۇرت ـ مەھەللىلەردە ناخشا ـ ئۇسۇل مەشرەپلىرى ئارقىلىق ئۆز بەختىنى تەنتەنە قىلدى، ئىجارە كېمەيتىش ۋە يەر ئىسلاھاتى دەۋرىدە نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ پۇت ـ قولىنى كىشەنلەپ كەلگەن فېئوداللىق يەر مۇلۇكچىلىكى ئاساسىدىكى يالغان ھۆججەتلەرنى ئاشكارا سورۇندا كۆيدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا خوشاللىق مەشرىپى ئۆتكۈزدى. قىسقىسى، تاڭ نۇرى دولانلىقلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈلزارلىقىغا چەكسىز ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. ئەپسۇسكى، لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" بارلىق قەبىھ ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ، جۇڭگو ۋە چەتئەلنىڭ قەدىمقى زامان ۋە ھازىرقى زامانىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈللىرىنى قارا ـ قويۇقلا "زەھەرلىك چۆپ"، "شۇمبۇيا" دەپ يۇلۇپ تاشلىماقچى بولدى، پالتاخۇن ۋە مەتيا راۋاپچەك يۇرەك رىشتىسىنى ناخشا ـ ئۇسۇلغا سەرپ قىلغان خەلقىمىزنىڭ غۇرۇر ـ لىرىنى "فېئودالىزىمنىڭ تەرغىباتچىسى"، "كونىلىقنىڭ ھىمايە ـ چىلىرى" دەپ زەربە بەردى... ئەمگەكچى خەلق ئۆزى ياراتقان مەنىۋى بايلىقنىڭ خورلىنىشىغا ۋە ھاقارەتلىنىشىگە قانداقمۇ چىداپ تۇرالىسۇن؟!

«دولان ياشلىرى» ناملىق بۇ ھىكايىنىڭ ئەڭ زور ئۇتۇقى

تۇرمۇش چىنلىغىنى ئۇنۇملۇك ھالدا بەدىئى چىنلىققا ئايلاندۇ-
رۇپ بەرگەنلىگىدىن ئىبارەت دىيىش مۇمكىن. بەدىئى چىنلىق
ئوبيېكتىپ تۇرمۇش ئەمىلىيىتى بىلەن يازغۇچىنىڭ مەيدانى ۋە
كۆزقارىشىنىڭ ئورگانىك بىرلىگىدۇر. «دولان ياشلىرى»دا
ئىپادىلەنگەن بەدىئى چىنلىقمۇ ئەنە شۇ ئاساستا شەكىللەنگەن.
بىز دەۋاتقان بەدىئى چىنلىق بىر خىل ئابستىراكىت ئۇقۇم
بولماستىن، روشەن بەدىئى ئوبرازلار ئارقىلىق كونكىرىت ئىپا-
دىلىنىدۇ، پىرسۇناژ ئوبرازى ئۇستىگە مەركەزلىشىدۇ. «دولان
ياشلىرى»دا يارىتىلغان بەدىئى ئوبرازلارغا قارىساق، ئۇ گويا
تۇرمۇشتىكى تىرىك ئادەمگە ئوخشاش بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا
روشەن گەۋدىلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ھىكايىدە ئاساسلىق 6 نەپەر
پىرسۇناژ ئوبرازىنى ياراتقان. بىز بۇ پىرسۇناژلارنىڭ ئوخشاش
بولمىغان خاراكتىرى ئارقىلىق ئاپتور ھىكايە قىلىۋاتقان ھەممە
نەرسىنى تولۇق كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. ئىلىمىزنىڭ
داڭلىق يازغۇچىسى ماۋدۇن تىپ يارىتىش توغرىسىدا سۆزلەپ
كېلىپ: "دەرۋەقە شۇنداق، 'ئۇ' بىزنىڭ تونۇشىمىزمىكىن
دىسەك، ئەمەس، لېكىن قىياپىتى تونۇشتەكلا تۇرىدۇ. تونۇش-
لىرىمىز ئىچىدە 'ئۇ'نىڭ بەلگىلىرى بار، قارىماققا ھەممىسى
'ئۇ'نىڭغا ئوخشايدىغاندەك تۇرىدۇ، ئەمما 'ئۇ' بىزگە تونۇش
بولغان كىشىنىڭ دەل ئۆزى ئەمەس. ھەممە ئادەم بەزىبىر
جەھەتلەردە 'ئۇ'نىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ، 'ئۇ'نى ھەممىلا يەردە
ئۇچرىتىش مۇمكىن، ئەپسۇسكى، 'ئۇ'نى پالانى دەپ كۆرسىتىپ

بىرىش قىيىن“ دېگەن ئىدى. «دولان ياشلىرى» ھېكايىسىدىكى ئاساسىي پېرسوناژ ئوبرازلىرى خاراكتېر جەھەتتىن ئاشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدىكى ھەر بىر پېرسوناژ تولۇق ئورتاقلىق بىلەن روشەن خاسلىققا ئىگە بولغاچقا، كىتاپخانلاردا چوڭقۇر بەدىئىي زوق قوزغىيالايدۇ.

بەدىئىي ئەدەبىياتتا تىپ يارىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى پېرسوناژ خاراكتېرىنى تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئاساسەن ئىشەنچلىك سىزىپ بېرىشتىن ئىبارەت. بىز بۇنى پېرسوناژلار خاراكتېرى ئۆتتۈقلۇق يارىتىلغان «دولان ياشلىرى» ھېكايىسىدىن يەنىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

ھايات مۇرەككەپ زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارغا تولغان بولغاچقا، رېيال تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ھەر خىل ھادىسىلەر داۋاملىق سادىر بولۇپ تۇرىدۇ. ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي، جاسارەتلىك ۋە روھلۇق دېخان پالتاخۇن بىلەن ئۇنىڭ يالغۇز ئوغلى كەنجى ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان توقۇنۇش ئەلۋەتتە تاسادىپىي ياساپ چىقىرىلغان بولماستىن، تۇرمۇشنىڭ ئۆز قانۇنىيىتىدە بار بولغان نورمال ھادىسە. بۇ ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىڭ تۈگۈنى كەنجىنىڭ ئۆيلى-نىش مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى لىن بىياۋ ۋە ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“ كەلتۈرۈپ چىقارغان تەتۈر قۇيۇنغا قانداق قاراشنى چۆرىدىگەن ھالدا دولانلىقلارنىڭ يېڭىچە كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە شەكىللەنـ-گەن ئوخشىمىغان ئىككى خىل ئىدىيە كۈرىشىدىن ئىبارەت.

شۇنىڭ ئۈچۈن ھىكايىدىكى ئاساسىي توقۇنۇش كەنجى ئۈستىگە مەركەزلىشىدۇ. يازغۇچى كەنجىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتا رېيال تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ پەزىلىتىدىكى نۇقسان-لارنى ئىنچىكىلىك بىلەن بايان قىلىدۇ. 15 ياشقا كىرگەن كەنجىنىڭ سادىق ئەمما نادان ۋۇجۇدىغا سىڭگەن لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ تەربىيىسى ئۇنىڭدا ئاجايىپ بىر قارا كۈچ پەيدا قىلغاچقا، ئۇنىڭ ئالدىدا ئەجداتلىرىنىڭ گۈزەل مەدەنىيىتى سەت ۋە يىرگىنىشلىك كۆرۈنىدۇ، شۇ سەۋەپتىن، ئۇ ھەتتا مەتيا راۋاپنىمۇ جەمئىيەتنىڭ دۈشمىنى، "فېئودالىزمنىڭ قالدۇغى" دەپ قارايدۇ.

"مۇنداقمۇ بالا ئەمەس ئىدى، بىلىگىگە قىزىل تاقاپ، ئۇنىمۇ-بۇنىمۇ كونا دىگۈزۈپ، ئۇسۇل بىلەن ناخشىغا ئۆچ قىلىپ قويدى بالىنى". ئايىسخان ئانىنىڭ بۇ سۆزىدە كەنجىدىكى ئەيىپنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ئۇ كەنجى-نىڭ ئومۇمىي خاراكتىرىنى ئېچىشتا زور رول ئوينايدۇ. دىمەك، ئىجتىمائىي شارائىت پېرسوناژ خاراكتىرىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى بولغاچقا، كەنجىنىڭ بىر پۈتۈن خاراكتىرىمۇ ھىكايىدە تەسۋىرلەنگەن ئىجتىمائىي شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان. ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ جىددىي تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا، كەنجى ئاخىرى ئۆزىدىكى نۇقسانىنى يېڭىپ، دولان ياشلىرىنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ. يازغۇچى كەنجىنىڭ خاراكتىرى-دىكى بۇ مۇرەككەپ زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا دادىللىق بىلەن

تۇرمۇش چىنلىقىغا ئاساسلانغاچقا، كەنجىنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازى كىتاپخانلار قەلبىدە يەنىلا سۆيۈملۈك ئوبراز بولۇپ قالىدۇ.

ئادەتتە رىيال ئادەملەردىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە كەمچىلىك، نۇقسانلار بولىدۇ. ئەدىبىي ئەسەردىكى باش قەھرىمانىمۇ جەمىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولغاچقا، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن خاراكتېرىدىكى قىسمەنلىك ھېساپلانغان بەزى نۇقسانلارنى مۇۋاپىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەرگىز تىرناق ئاستىدىن كىر ئىزدىگەنلىك بولماستىن، بەلكى شۇ قەھرىماننىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ ئىشەنچلىك، تېخىمۇ قۇدرەتلىك قىلىپ يارىتىش ئۈچۈندۇر. ئىشەنچلىك بولمىغان ئوبراز كىشىلەردە بەدىئىي تەسىرات پەيدا قىلالمايدۇ. كەنجىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتا ئاپتور مۇشۇ ھەقىقەتكە ئەمەل قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئوبراز مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭدىن تەبىئىي يېقىنلىق ھېس قىلىدۇ. ئاپتور بۇ ھېكايىدە پېرسوناژلارنىڭ مۇكەممەل خاراكتېرىنى يارىتىشتا تۇرمۇش چىنلىقىغا ئاساسلىنىشتىن تاشقىرى، پېرسوناژ تىلىنىڭ چىن ۋە ساغلام بولۇشىغىمۇ زور ئەھمىيەت بەرگەن. تىل كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىدىيە ـ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش قورالى. تىل بىزنىڭ ھەممە تەسىراتلىرىمىزنى، ھېس ـ تۇيغۇلىرىمىزنى، پىكىرلىرىمىزنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنى سالىدۇ. ئەدەبىياتىنى تىل سەنئىتى دېيىشىمىزنىڭ ئاساسى ئەنە شۇ.

«دولان ياشلىرى» ناملىق بۇ ھېكايە تىلىنىڭ ئوبرازچانلىقى، ئېنىقلىقى، توغرىلىقى، پۇختىلىقى ھەم ئىخچاملىقى،

ئامىباپىلىغى، ئاددى ئەمما مەزمۇندارلىغى قاتارلىق بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ.

"شۇنداقلىغىڭدىن ساقلىنىڭ بىر باغ بىددىدەك بولغىچە ئۆزەڭ لايىق تاپالىماي يۈرسەن. بىلەمسەن، مىنىڭ بايلىغىممۇ، خوشاللىغىممۇ ناخشا بىلەن ئۇسۇل. ناخشىسىز، ئۇسۇلسىز ئۆتكەن كۈنۈم سىرتماقتا تۇرغاندەك ئازاپلىق! سەن تېخى پۈتۈن دولانلىقنى زىرىكتۈرگىنىڭنى ئاز دەپ مىنىمۇ گۆرگە ئىتتىرمەكچىمۇ؟ مىنىڭ پۈشتۈمدىن تامغان بولساڭ، كونا ـ پونا دەيدىغان گەپلەرنى دولان دەرياسىغا ئىقتىۋەت! دولانلىقتەك ئادەم بول!" بىز بۇ يالقۇنلۇق سۆزلەردىن پالتاخۇننىڭ مەنىۋى ئىتىقادىدا شەكىللەنگەن ئومۇمى خاراكتىرنى روشەن ھىس قىلالايمىز.

ئاپتور بۇ ھىكايىسىدە پىرسۇناژ خاراكتىرنى يارىتىشتا يالغۇز تىلنىڭ ئومۇملىغىلا ئەھمىيەت بىرىپ قالماستىن، تىلنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىغىمۇ خىلى ئىتىۋار بىلەن قارىغان. پىرسۇناژلارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ تىلىدىكى ئىندىۋىدۇئاللىقتىن ئايرىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور بۇ ھىكايىسىدە پالتاخۇن، ئايىسخان قاتارلىق پىرسۇناژلارنىڭ تىلىدىكى ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلەرنى يارقىن ئىپادىلەپ بىرىش بىلەن بىرلىكتە، يەرلىك تىل ئالاھىدىلىگىمۇ خىلى كۆڭۈل بۆلگەن. بۇ ھال ھىكايىنىڭ تۇرمۇش پۇرىغىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرۇپ، ئۆزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. ئاما ئارىسىدىكى ئىپادىلەش كۈچىگە باي بولغان جانلىق سۆز جەۋھەرلىرىنى تاللاپ،

ئۇنىڭدىن ئورۇنلۇق پايدىلانغاچقا، بۇ ئەسەر ئوقۇغۇچىلاردا خېلى كۈچلۈك بەدىئىي زوق پەيدا قىلىدۇ.

يۇقۇرقىلارنى خۇلاسە قىلغاندا، بۇ ھېكايىنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقىيىتى پەقەت بىرلا نۇقتىغا، يەنى يېقىنقى يىللاردىن بېرى ھېكايىچىلىقىمىزدا سادىر بولۇۋاتقان قېلىپۋازلىق، ئىسخېمىچىلىق خاھىشىغا خاتىمە بېرىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش رىياللىقىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت مۇشۇ تۈپ نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ. كەڭ كىتابخانلار ئۇزۇندىن بېرى رىيال-لىقنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن مۇشۇنداق ھېكايىلەرنىڭ كۆپرەك مەيدانغا چىقىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن ئىدى. «دولان ياشلىرى» بۇنىڭ دەسلەپكى باشلىنىشى بولدى. بۇ بىزگە شۇنداق بىر ھەقىقەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ئەدەبىياتتا تۇرمۇشنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشنىڭ ھالقىسى يەنىلا يازغۇچىلارنىڭ ئۆزىنى ماركسىزىم-لېنىنىزىم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەمەلىيى-تىنى پۇختا ئۆگىنىشى، ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە قېتىقىنىپ دىققەت قىلىشىدىن ئىبارەت. بۇ مەسىلە گەرچە ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدە ئىزچىل تەكىتلىنىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەت جەھەتتە تېخى تولۇق ھەل قىلىنغىنى يوق. ئىدىيە جەھەتتىن ئاگاھلىق ھالدا بۇنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر تونۇمىغاندا، ھەرقانچە قىلغان بىلەنمۇ ماھىيەتلىك تېمىلارنى تاللىغىلى ۋە ئۇنى تۇرمۇشنىڭ تۈپ

قانۇنىيىتى بويىچە چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىز يۈكسەك ئىنقىلاۋىي مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ھەقىقىي ھالدا خەلقنىڭ كۈيچىسى بولۇپ، دەۋرىمىزنىڭ روھىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم، ئەلۋەتتە.

1980 - يىل.

ئەدىبىي چىنلىق توغرىسىدا

بىر يولداشنىڭ «چىنلىق — ئەدىبىياتنىڭ جېنى» ناملىق ماقالام توغرىسىدا ماڭا يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋالغان ئىدىم. خەتتە "ئەدىبىي چىنلىق دىگەن نىمە؟" دىگەن مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەنمۇ ئەدىبىيات ساھەسىدىكى بىر ھەۋەسكار بولغىنىم ئۈچۈن، بۇ سوئالغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاپ بېرەلىشىم ناتايىن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، مەزكۇر خەتنىڭ جاۋاۋى تەرىقىسىدە، "ئەدىبىي چىنلىق دەپ نىمىگە ئېيتىمىز" دىگەن مەسىلە ئۈستىدىلا يۈزەكى تونۇشۇمنى كىتاپخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

ئەدىبىيات - سەنئەت چىنلىغى (تۆۋەندە قىسقارتىپ ئەدىبىي چىنلىق دەپ ئاتايمىز) مەسىلىسى ئۈستىدە ئۇزاقتىن بۇيان ئوخشاش بولمىغان كۆزقاراشلار مەۋجۇت. بىزگە مەلۇمكى، چىنلىق — ئەدىبىياتنىڭ جېنى. بۈيۈك سەنئەتكارلارنىڭ جاھانشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە ئالدى بىلەن ھەقىقى ھالدا چىنلىققا سادىق بولغانلىغى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. ئەدىبىياتنى "تۇرمۇش ئەينىگى" دەپ تەرىپلەشمۇ ئۇنىڭ چىنلىقىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشى لازىملىغىدەك مۇشۇ تۈپ قانۇنىيەتكە ئاساسلانغان. چىنلىق — ئىنقىلاۋىي رىيالىزىمنىڭ ئاساسلىق

پىرىنسىپى، رېئالىزىملىق ئەدەبىياتنىڭ تۈپ بەلگىسى ۋە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسلىق شەرتى. شۇنىڭ ئۈچۈن پرولېتارىيات ئەدەبىياتى چىنلىقنى يېزىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە بۇ پىرىنسىپقا باشتىن-ئاخىر ئەمەل قىلىدۇ. ئەدەبىي چىنلىقنى چۈشىنىشتە ھازىر ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل قاراش مەۋجۇت: بىرى، ئەدەبىي چىنلىق ھادىسىلەرنىڭ چىنلىقىدىن ئىبارەت دېگەن قاراش؛ يەنە بىرى، ئەدەبىي چىنلىق ماھىيەت چىنلىقىدىن ئىبارەت دېگەن قاراش. بىزنىڭچە بۇ قاراشلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئەدەبىي چىنلىقنىڭ تۈپ تەلەپىگە قانائەتلىنەرلىك جاۋاپ بېرەلمەيدۇ.

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر ئەدەبىي چىنلىق بىلەن ھادىسىلەرنىڭ (ۋەقەلەرنىڭ) چىنلىقى ئارىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇپ، چىن (راست) ۋەقەلەرنى يېزىشلا ئەدەبىي چىنلىق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

دەرۋەقە، ئەدەبىيات تۇرمۇشنى مەنبە قىلىدۇ، ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ چىنلىقى ئەدەبىي چىنلىقنىڭ ئاساسى، ئۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت بولۇپ، رېئالىزىملىق ئەدەبىياتنىڭ بىردىن-بىر مەنبەسى. ئۇ "ماددا بىرلەمچى، ئاڭ ئىككىلەمچى" دېگەن ماركسىزىملىق پەلسەپىۋى قاراشنى ئۆزىگە نەزىرىيىۋى ئاساس قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ نۇقتىدا ئەدەبىي چىنلىقنى ھادىسىلەرنىڭ چىنلىقى دەپ ئىزاھلىغۇچىلارنىڭ ھېچبىر خاتالىقى يوقتەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن ئەدەبىياتنىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى

ۋە ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى چوڭقۇرلاپ تەھلىل قىلغاندا، بۇ قاراش ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئەدەبىياتنى ناتۇرالىزم كېسىلىگە گىرىپتار قىلىدۇ، چۈنكى، خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرەش ئەمەلىيىتى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس، بىردىن-بىر مەنبەسى بولسىمۇ، ئەدەبىيات تۇرمۇشتىن بىر بالداق ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئەدەبىياتتىكى تۇرمۇش، خۇددى ماۋ زېدۇڭنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئادەتتىكى تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ يۈكسەك، تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ يىغىنچاق، تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ غايىۋى بولىدۇ ۋە تېخىمۇ ئومۇمى خاراكتېر ئالغان بولىدۇ ھەم شۇنداق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. دېمەك، ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئۆزى ئەدەبىيات بولالمىغىنىدەك، ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ چىنلىقى ئەدەبىي چىنلىق بولالمايدۇ. بەدىئى ئىجادىيەتتە تۇرمۇشتىكى ھەر خىل-ھەر ياڭزا ۋەقە، ھادىسىلەرنى ھەرگىز مېخانىك يوسۇندا تىزىپلا قويغىلى بولمايدۇ، بەلكى مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ-خىل ھادىسىلەر ئىچىدىن ماھىيەتلىك ۋەقەلەرنى تاللاش، تاۋلاش، مەركەزلەشتۈرۈش، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تىپىكلەشتۈرۈش ئارقىلىق خۇددى ھەسەل ھەرىسى نۇرغۇنلىغان گۈل-چېچەكلەرنىڭ شىرنىلىرىنى يىغىپ ئۇنىڭدىن ھەسەل چىقارغىنىغا ئوخشاش، ھادىسىلەر چىنلىقىنى ئەدەبىي چىنلىققا ئايلاندۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي كۆرىشىگە ئىلھام بېرىدۇ. لېنىن ئۆزىنىڭ «پەلسەپە خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: "سەنئەت ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ رېياللىق ھېساپلىنىشىنى تەلەپ

قىلمايدۇ" دەيدۇ. گوركىمۇ مۇشۇ مەنىدە: "بەدىئى ئەدەبىيات ئايرىم دەللىگە بوي سۇنماستىن، ئايرىم دەللىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ،... ئەدەبىي دەلىل بىرنەچچە تۈرلۈك دەللىدىن ئىبلىنىدۇ، ئۇ تىپىكلەشكەن بولىدۇ ۋە ھەقىقى رېئاللىقنىڭ تەكرارلىنىدىغان كۆپ ھادىسىلىرىنى بىر ھادىسە سۈپىتىدە توغرا ئەكس ئەت- تۈرگەن ۋاقىتىدىلا، پەقەت ئەنە شۇ ۋاقىتتىلا ئەدەبىي دەلىل چىن مەنىسى بىلەن بەدىئى ئەسەر بولىدۇ[1]" دىگەن ئىدى. بۇ پىكىرلەر ئەدەبىي چىنلىق "ئىجتىمائى تۇرمۇشقا نىسبەتەن شېئىرىي مەنىگە باي بولغان تەھلىلدىن ئىبارەت" (بېلىنسكى) ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىر تەرەپلىمە ھالدا ھادىسەلەرنىڭ چىنلىغىنىلا تەكىتلەش ئەدەبىياتتا ناتۇرالىزىمنى پەيدا قىلىدۇ. ناتۇرالىزىم كۆرۈنۈشتە رېئاللىققا "سادىق"تەك تۇرسىمۇ، لېكىن تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتىگە چوڭقۇرلاپ كىرەلمەي، پەقەت تۇرمۇشنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىنى ئىنكاس قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدۇ. ئۇ ئۆزىنى رېئالىزىم دەپ ھىساپلىسىمۇ، ئەمىلىيەتتە، رېئالىزىملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى چاكىنىلاش- تۇرىدۇ. ھادىسىلەرنىڭ چىنلىغىنىلا قوغلاشقاندا، ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ ئىجتىمائى، تەربىيىۋى ۋە ئېستېتىكىلىق رولىنى ھەقىقى جارى قىلالمايدۇ-دە، تۇرمۇشنىڭ ئەينەن كۆپىيىسىگە

---

[1] م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 25-بەت.

ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئەمدى ئىككىنچى خىل قاراش يەنى ماھىيەت چىنلىقىنى ئەدەبىي چىنلىق دەپ ھېساپلايدىغان قاراش ئۈستىدە توختىلىمىز.

ماھىيەت چىنلىقى دېگىنىمىز مۇرەككەپ شەيئىلەرنىڭ تۈپ-ئاساسىي قانۇنىيىتىنى تېپىش، ھادىسىدىن ئۆتۈپ ماھىيەتكە يېتىش دېمەكتۇر.

ئەدەبىياتتا مۇرەككەپ ۋە خىلمۇ-خىل ھادىسىلەرنى كونكرېت ۋە جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەشتىن مەقسەت شەيئىلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى كىشىلەرگە تونۇتۇشتۇر. لېكىن ئەدەبىيات بۇ مەقسەتكە پەقەت كونكرېت ئوبرازلارنىڭ جانلىق ھەركىتىنى ئىنچىكىلىك سۈرەتلەپ بېرىش ئارقىلىق يېتىدۇ، ئۇ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە باشقا ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە فورمىلىرىغا ئوخشاش ئابستراكت ئۇقۇم، نەزىرىيە، ھۆكۈمگە تايانمايدۇ، بەلكى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئابستراكت ئۇقۇملارنى ھېس قىلغىلى بولىدىغان كونكرېتلىققا ئايلاندۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلاردا روشەن بەدىئىي زوق ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭا ئەدەبىياتتىكى ماھىيەت چىنلىقى ئەمەلىيەتتە رېيال تۇرمۇش چىنلىقىنىڭ مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ۋە تىپىكلەشتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت بولغاچقا، يەككە-يېگانە ھالدا ماھىيەت چىنلىقىنى تەكىتلەش ياكى ئەدەبىي چىنلىقنى ماھىيەت چىنلىقى بىلەن باراۋەر قىلىپ قويۇش ئەدەبىياتنى قېلىپلاشتۇرۇپ قويۇشقا ئېلىپ بارىدۇ. ئەدەبىياتتىكى قېلىپلاشقان رېيال تۇرمۇشنى ئوبراز

ۋاستىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت ئەدەبىياتنىڭ بۇ تۈپ ئالاھىدىلىگىگە ئېتىۋارسىز قارايدۇ، ئەدەبىياتنى ئۇقۇملاشتۇرۇش كېسىلىگە گىرىپتار قىلىدۇ. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە ئاتالمىش "ماھىيەت چىنلىقى" دىگەن نامنى سۈيى ئىستىمال قىلىپ، ئەدەبىياتتا كەچكىچە قۇرۇق شوئار تۇۋلاش، پو ئېتىش شامىلى پەيدا بولغان ئىدى، بۇنداق شوئارۋازلىق ئەدەبىياتىدا ھەقىقى ماھىيەت چىنلىقىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي تەجرىبە-ساۋاقلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ماھىيەت چىنلىقى ئەدەبىي چىنلىقنىڭ بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ بىر پۈتۈن ئەدەبىي چىنلىقنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ.

ئۇنداق بولسا، ئەدەبىي چىنلىق دىگەن زادى نىمە؟

ئەدەبىي چىنلىق دىگىنىمىز ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ چىنلىقى بىلەن ماھىيەت چىنلىقىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. خۇددى ھەرقانداق بىر ئوبراز ئوبيېكتىپ بىلەن سۇبيېكتىپنىڭ ئورگانىك بىرىكمىسى بولغىنىدەك، بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەردە ھادىسىلەرنىڭ چىنلىقى بىلەن ماھىيەت چىنلىقىنى يەككە ھالدا بىر بىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. ئادەتتە دېڭىز سۈيى سىرتىدىن قارىماققا كۆل سۈيىدەك تىپ-تىنىچ تۇرىدۇ، بۇ كۆرۈنۈش ھادىسە چىنلىقى ھىساپلىنىدۇ، لېكىن دېڭىزنىڭ ئاستى ئۇنداق تىنىچ ئەمەس، تىنىمسىز ھەم دولقۇنلۇق بولىدۇ. بۇ دېڭىز سۈيىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى. لېكىن بۇ ئىككى ھال

پەقەت بىر گەۋدە بولغاندىلا، ئاندىن دېڭىزدىن ئىبارەت بۇ كونكرېت ئۇقۇم ھەققىي گەۋدىلىنىدۇ.

دېمەك، ئەدىبىي چىنلىقنىڭ ئىمە ئىكەنلىكىنى مۇشۇ مەنىدە چۈشەنگەندىلا، ناتۇرالىزىمدىنمۇ، قېلىپبازلىقتىنمۇ ساقلانغىلى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ، ئەدىبىي ئەسەرلەردە تىپىك، يارقىن بەدىئىي ئوبرازلارنى ياراتقىلى بولىدۇ.

1980 - يىل 11 - ئاي.

مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئۆلمەس پىرامىدىسى

قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىدىئولوگىيىسىنىڭ بەدىئىي ئوبرازلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ ئۇزاق سوزۇلۇچانلىققا ئىگە قىممەتلىك مىراس ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيادىكى كۆپلىگەن ئالىملار ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنىنى يۈكسەك باھالىدى.

بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مول ۋە گۈزەل ئەپسانە، رىۋايەتلەرنى ياراتقان بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى يازما خاتىرىلەر ئارقىلىق، بەزىلىرى ئاغزاكى تارقىلىش ئارقىلىق بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ۋاھالەنكى، خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىشى، ئەخلاقىي قاراشلىرى، ساددا پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى، تارىخىي ئېتنوگرافىيىسى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان بۇ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى تېخى ئەمدىلا باشلىنىۋاتىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ئارقىلىق بۇنىڭدىن كېيىن مەدەنىيەت غەزىنە-

مىز تېخىمۇ بېيىغۇسى.

* * *

ئەپسانە — ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ھەققىدىكى ساددا ئوي - پىكىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى، كىشىلەرنىڭ خىلمۇ - خىل رېيال زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى خىياللىرىنىڭ كونكرېت ئوبرازلاشتۇرۇلۇشى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن بولغاچقا، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمۇ ئاددىي ئىدى. ئىنسانلار ياشاش ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز تۈردە تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا مۇھتاج بولدى. نەتىجىدە تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن بولغان كۈرەش ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى تۈپ زىددىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي شارائىتتا يۈز بېرىدىغان ھەر خىل تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرى ئىنسانلاردا خېلى چوڭقۇر تەسىرات قوزغىسىمۇ، ئەمما ئىنسانلاردا تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، تەبىئەتتىكى ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈشتە كۆپ ئاجىز-لىق قىلاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇلارنىڭ غايىۋى دۇنياسىدا بارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئاجايىپ بىر كۈچ مەۋجۇت ئىدى. بۇ كۈچ ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ كۈچنىڭ ئوبراز-

لىق ئىپادىسىنى كېيىنكى ئەۋلاتلار ”ئەپسانە“ دەپ ئاتىغان. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەپسانە بىر خىل بەدىئى شەكىل بولۇپ، تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئىپتىدائى تارىخىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ كوللىكتىپ تونۇشىدىن پەيدا بولغان.

قەدىمقى ئەپسانىلارنىڭ كۆپچىلىگى تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ تېخىمۇ ئوبرازلىق سىپىلىشتۇرمىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئارزۇسىغا ۋە ئىشەنچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. خۇددى ماركسنىڭ ئېيتقىنىدەك: ”ھەرقانداق ئەپسانىدە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمى بىلەن تەبىئەت كۈچلىرى بوي سۇندۇرۇلىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدۇ، تەبىئەت كۈچلىرى ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ؛ شۇڭا، بۇ تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئەمىلىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەپسانىلەرمۇ يوقىلىدۇ.... ئەپسانىلاردا ئېيتىلغان زىددىيەتلەرنىڭ بىر بىرىگە ئۆزگىرىشى ئەسلا كونكرېت زىددىيەتلەر بىلەن يۈز بەرگەن رېيال ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى ساددا ۋە خىيالىي ئۆزگىرىشلەردۇر. ھېساپسىز ۋە خىلمۇ-خىل زىددىيەتلەرنىڭ بىر بىرىگە ئۆزگىرىشلىرى بىلەن تەسىرلەنگەن كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ خىيالىنىڭ سەمەرىسىدۇر.“

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەپسانىلار ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئوبيېكتىپ دۇنيا توغرىسىدا ھاسىل قىلغان تونۇشى ۋە

چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر خىل ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك ئاڭ فورمىسى. يەنى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ فانتا-زىيىلىك خىيالىدا ئاڭسىز سەنئەت شەكلى ئارقىلىق قايتا ئىشلەن-گەن تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىجتىمائى فورمىدۇر. ئەپسانىلاردا يارىتىلغان فانتازىيىلىك ئوبرازلار ئومۇمەن خىيالىي تەسەۋۋۇر-نىڭ نەتىجىسى بولسىمۇ، بىز ئەپسانىلارنىڭ مەزمۇنىنى ئارخىئولوگىيە ۋە ئېتنوگراپىيە ئىلمىلىرى بويىچە مۇلاھىزە قىلساق، ئۇنىڭدىكى قىياسى ئوبرازلارنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقىنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

دۇنيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدا لايدىن ئادەم ياسىغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى بۇنداق ئەپسانىلار ئىنتايىن بىمەنىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇلار چوڭقۇر رېئاللىق ئاساسىغا ئىگە بولۇپ، ئىپتىدائى ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ تەكرار ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئانىلىق سېستىمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئاياللارنىڭ تەشكىللىگۈچى ۋە رەھبەرلىك قىلغۇچى ئاساسىي كۈچ بولغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا شۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشى بولغان قورال-سايمان ياساش، تېرىقچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ساپالچىلىق، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە كۆندۈرۈش، ئوزۇق-تۈلۈك يىغىش ۋە ساقلاش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى

پۈتۈنلەي ئاياللار ئورۇنلايتتى. بولۇپمۇ ساپالچىلىق تېخنىكىسى ئاياللارنىڭ ئىجادىي مېھنىتىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، قەدىمقى ئەپسانىلەر ئىچىدە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئىجاتكارلىق روھى مەدھىيىلەنگەن ھېكايىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى ئەلۋەتتە ئاشۇ ئىپتىدائىي تۇرمۇش شارائىتى بەلگىلىگەن. شۇنداق بولغاچقا ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەپسانىسى "ئاسمان ئىلاھى نويۋا"دىكى ئايال ئىلاھ نويۋانىڭ لايدىن ئادەم ياسىغانلىقى، ئاسماننى تاش بىلەن ياماغانلىقى، كەلكۈن سۈيىنى قومۇش كۈلى بىلەن تىزگىنلىگەنلىكى قاتارلىقلارنىڭ ئانىلىق ئورۇقداشلىق دەۋرىدىكى بىر چوڭ مەبۇت بولۇپ قېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئەپسانىلەردە كۆپرەك ھەر خىل "ئىلاھ"لارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇشتىكى كۈچ-قۇۋۋىتى ۋە غەيرىتى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ، بۇنىڭ ھېچ-قانچە ئەجەبلىنەرلىك يېرى يوق. چۈنكى ئىپتىدائىي جەمىيەتتە ياشىغان ئادەملەر سىرتقى مۇھىتنىڭ كۈچىگە بېقىنغان ھەمدە تەبىئەتنىڭ ئۇ خىل "كۈچى"نى چۈشىنەلمىگەن ۋە ئىگەللەپ كېتەلمىگەن، شۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭغا نىسبەتەن ۋەھىمە پەيدا بولغان. ئەنە شۇ ۋەھىمىدىن ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا ئىلاھ ھاسىل بولغان. "ئىلاھ" بىر خىل ئاڭ فورمىسى بولۇپ، ئۇ كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنى بېقىندۇرىدىغان سىرتقى كۈچنىڭ ئىنسانلار مېڭىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسى. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا

ھىسسىياتىدا، ئۇ ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبراز ھىساپلىناتتى. ئىنسانلار تەبىئەت كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئۈمىدىنى شۇ سەۋەپتىن ئەنە شۇنداق "ئىلاھ"لارغا يېغىشلىدى ۋە ئۆز غايىسىنى شۇ "ئىلاھ" نىڭ كۈچى بىلەن رىياللىققا ئايلاندۇ-رۇشقا تىرىشتى. بۇ يەردىكى "ئىلاھ" ئىپتىدائىي ئەمگەك نەتى-جىسىنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئەمگەك قورالىغا ئىگە بولغان ئىنتايىن رىيال شەخسلەردۇر. شۇڭلاشقا قەدىمقى ئەپسانىلاردىكى "ئىلاھ" سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئىدىئولوگىيە تۈسىنى ئالغان "ئادەملەر ئۈچۈن يارىتىلغان دىن" بىلەن پەرق-لىق بولغاچقا، ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى بىلىشىنىڭ تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، مۇجمەللىكتىن ئېنىق-لىققا، فانتازىيىدىن ئىلمىيلىككە قاراپ يۈزلىنىشى ئومۇمىي قانۇنى-يەت. شۇ سەۋەپتىن، جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ ئىدىئولوگىيە ھالەتلىرىمۇ ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ تەرەققىيات، مۇقەررەركى، ئىنسانلارنى ئىلىم-پەن يولىغا باشلايدۇ. نەتىجىدە پەننىڭ كۈچىگە تايىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ رىياللىققا ئايلىنىشى ئارقىسىدا، ئەپسانىلەر يوقىلىدۇ.

قەدىمقى ئەپسانىلەرنىڭ تېماتىك مەزمۇنى كەڭ ۋە ھەر تەرەپلىمە بولۇپ، يىغىنچاقلىغاندا مۇنداق بىرنەچچە نۇقتىغا

مەركەزلىشىدۇ:

بىرىنچى خىلى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلق ئەپسانىلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېساپلىنىدۇ. بۇنداق ئەپسانىلەردە تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل مۆجىزىلىك ئۆزگىرىشلەر، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، بوران-چاپقۇن، يەل-يېغىن، كەلكۈن، يەر تەۋرەش، قۇرغاقچىلىق...قاتارلىق تەبىئى ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش ۋە ئۆزگىرىش سەۋەپلىرى ئىلاھىلاشقان روھ ياكى يېرىم ئادەم، يېرىم روھتىن ئىبارەت كونكرىت ئوبرازلارغا باغلاپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بۇنداق چۈشەندۈرۈش ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىلىرىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بىز مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق داستانى «ئوغۇزنامە» دىكى مۇنۇ پارچىنى كۆرۈپ باقايلى:

"...كۈنلەردىن بىر كۈن ئوغۇزخاقان تەڭرىگە سىغىنىۋاتاتتى، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. بۇ نۇر كۈندىن يورۇق، ئايدىن نۇرلۇق ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كۆردى. ئۇ قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە كۆك ئاسمان قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا كۆك ئاسمان

بىللە يىغلايتتى. ئوغۇزخاقان ئۇ قىزنى كۆردى-دە، ئەس-ھوشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى. بۇ قىزنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ ئارمانغا يەتتى".

بۇنىڭدىن باشقا «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانى ھەمدە ئەبۇلغازىنىڭ داغلىق ئەسىرى «شەجەرەئى تۈرك»تىمۇ مۇشۇ مەزمۇندىكى كۆپلىگەن ئەپسانىلارنى ئۇچرىتىمىز.

ئىككىنچى خىلى قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ دىنىي ئېتىقاتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچىلىرىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانىلەر. ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەپسانىلەر ئىپتىدائى دىنىي ئېتىقات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئەكس ئېتىلگەن ئوبيېكتىپ رىددىيەتلەر ئىنسانلارنىڭ سۇبيېكتىپ خىيالى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. شۇ سەۋەپتىن قەدىمقى ئەپسانىلارنىڭ خىلى كۆپچىلىگى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ شۇ تارىخىي مەزگىلدىكى ئېتىقادى بىلەن ئىدىيىۋى ئىشەن-چىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

"...شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىر-دى، نۆكەرلىرىنى، خەلقىنى چاقىرتىپ كەلدى ۋە كېڭەشتى... ئوغۇزخاقان بۈيۈك ئوردىدا...ئوڭ تەرەپكە قىرىق غۇلاچ دەرەخ تىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ بېشىغا بىر كۈمۈش توخۇ قويدى، تۈۋىگە بىر قارا قوي باغلىدى. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار① ئولتۇردى، سول تەرەپتە ئۈچۇقلار② ئولتۇردى، ئۇلار قىرىق كېچە-

①② "بۇزۇق" ۋە "ئۈچۇق" — ئەسلىدە "بۇز+ماق" ۋە

كۆندۈز يەپ-ئىچىشتى ۋە سۆيۈنۈشتى".

بۇ ئەپسانىدا بايان قىلىنغان مىللى ئادەتلەر ئەسلىدە شامانىزىم ئېتىقادىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ شامان دىنىغا بەيئەت قىلغان قەدىمقى دەۋرلەردىكى مىللى ئۆرپ-ئادىتىنى ئەكس ئەتتۈردۇ.

ئارخېئولوگ ۋە ئىنسانشۇناسلارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، نەچچە ئون مىڭ يىل بۇرۇنلا ئىپتىدائى دىن بار بولۇپ، ئۇ تەبىئەتكە ۋە تۆتېمگە① چوقۇنۇشتۇر. مەسىلەن، خەنزۇلارنىڭ شىيا ئۇرۇغىدىكىلەر ئەجدىھانى، شاڭ ئۇرۇغىدىكىلەر قارا قۇشنى، ھىندىلار كالىنى، تۈركى خەلقلەر بۆرىنى... تۆتېم قىلاتتى. بۇنداق تۆتېمنىڭ كۆپىنچىسى ئىپتىدائى دەۋردىكى ئۇۋچىلىق ئەمگىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچىلەرنىڭ بۆرىنى تۆتېم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە «شەجەرەئى تۈرك»تە تولۇق بايان

"ئۈچ+ئوق" سۆزلىرىدىن ياسالغان بولۇپ، بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ئوغۇز قەبىلىسى ئەنە شۇنداق ئىككى تائىپىگە بۆلۈنىدىكەن.

① تۆتېمىزىم ياكى تۆتېمنىڭ لۇغەت مەنىسى "ئۇرۇغ" دېگەنلىك بولىدۇ. ئىنسانلار ئىپتىدائى جەمئىيەتتە بىرەر ھايۋان، ئۇچار قۇش ياكى دەرەخنى نەسىل، ئۇرۇغ ياكى قان سىستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان. مانا مۇشۇنداق چوقۇنىدىغان نىشان ياكى بەلگە "تۆتېم" دەپ ئاتالغان.

قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى يىلنامىسى ئېنىق ئەمەس. پەرەز قىلىشىمىزچە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ 4 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇكەن تاغ جىلغىلىرىدا هونلار بىلەن شىمالىي قەبىلىلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ئۇرۇش جەريانىدا پەيدا بولغان بولسا كېرەك. بۆرىنى تۇتېم قىلىش ئېتىقادى هازىرغىچە خەلقىمىزنىڭ ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە: يېزا ـ قىشلاقلاردا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى ئۇلۇغلاپ بويىنغا ياكى ياتقان بۆشۈگىگە بۆرىنىڭ ئوشۇغىنى ئېسىپ قويۇش، يول يۈرگەندە (ئۇزاق سەپەرگە چىققاندا) بۆرە سۆڭىكىنى ئۆزىگە هەمرا قىلىش... قاتارلىقلار ئەشۇ ئىدىيىۋى ئىشەنچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۈچىنچى خىلى قەدىمقى دەۋردىكى باتۇرلار ۋە قەهرىمانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بولۇپ، بۇلاردىن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، بۇنداق ئەپسانىلەر ئۆزىنىڭ ئىجتىمائى ئەهمىيىتى جەهەتتىن مۇهىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇ خىل ئەپسانىلەردە قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ باتۇرلۇغى، قەيسەرلىگى، ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك روهى ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق هىكايىلەرنىڭ ئەپسانىلىق خاراكتىرى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدىكى قەهرىمانلار قەدىمقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارزۇسى ۋە غايىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يۈكسەك دەرىجىدە ئىلاهلاشتۇرۇلغان، تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇۋۋەتكە ئىگە روهى قەهرىمانلاردۇر. «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىدا "قاپ ـ قارا

ۋە ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىلىرىگە چۇشۇرۇپ، زەھەرلىك يىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بىزەپ، ئادەملەرنىڭ گۆشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يۆگۈۋالغان" قورقۇنچلۇق جىنلارغا قارشى باتۇر چاشتانى ئىلىگ ئوت يالقۇنىدەك ئۆتكۈر قىلىچىنى كۆتەرگىنىچە جەڭگە ئاتلىنىپ، بۇ ياۋۇز مەخلۇقلارنى پارە-پارە قىلىپ تاشلىغانلىغى توغرىسىدىكى ئەپسانە، دۇنخۇاڭ ۋە كۇچار مىڭ ئۆيلىرىگە ئويۇلغان گۈزەل تەسۋىرى سۈرەتلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن باتۇر بوتىسەۋالارنىڭ ئوبرازلىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇنداق ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ جەمىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى جەمىيەتكە قەدەم قويغانلىغىنىڭ دەسلەپكى بەلگىسى ھىسابلىنىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، ئەپسانىلەردە گەرچە خىيالىي نەرسىلەر ھىكايە قىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ خۇراپاتلىقتىن پەرقى بولىدۇ. چۇنكى ئەپسانىلەردە ئىنسانلارنىڭ ئاكتىپ خىياللىرى ۋە گۈزەل غايىسى ئەكس ئېتىپ، تارىخنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئوينايدۇ. ئومۇمەن ئەپسانىلەر ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ بىر خىل ئىدىئولوگىيىلىك فورمىسى بولۇپ، قەدىمقى كىشىلەرنىڭ سەنئەت ئارزۇلىرىنى ھەقىقى سۈرەتلەپ بېرىدۇ، ئۇ ئوبراز كۈچى ۋە قويۇق مىللى ھىسسىياتقا ئىگە

بولۇپ، رېيال تۇرمۇشنىڭ قەدىمقى ئىنسانلار مىڭىسىدىكى بىر خىل ئەگرى-بۈگرى يوللار بىلەن ئەكس ئېتىشىدۇر.

رىۋايەتلەرگە كەلسەك، ئۇ ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان بەلگىلىك تارىخىي پېرسوناژلار، تارىخىي ۋەقەلەر، يەر-جايلار ھەمدە تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەردۇر. رىۋايەتلەر تۈپ خۇسۇسىيەت جەھەتتىن تارىخىي پاكىتلارغا تايانسىمۇ، ئۇ يەنىلا بىر خىل سەنئەت ئىجادىيىتى ھېساپلانغاچقا، داۋاملىق ھالدا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي كۆزقارىشىنى ۋە سەنئەت ئارزۇسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، ئەسلى مەنبەسىدىن خېلى دەرىجىدە يىراقلاشقان بولىدۇ. چۈنكى "سەنئەت خىياللار بىلەن ياشايدۇ، پەن خىياللارنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ." ①

ئادەتتە ئەپسانە بىلەن رىۋايەتنىڭ چەك-چېگرىسىنى ئايرىۋېلىش قىيىنراق. ئۇلارنىڭ تۈپ پەرقى شۇكى، ئەپسانىدە خىيالىي توقۇلما ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، رىۋايەت بولسا ئاساسەن تارىخىي رېياللىقنى ئۆزىگە تېما قىلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەپسانىلەر تەرەققىي قىلىپ تەدرىجى ھالدا كىشىلىك خاراكتىرىغا يېقىنلىشىش ئاساسىدا رىۋايەتلەر بارلىققا كېلىدۇ. رىۋايەتلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇنى ئىنسانلارنىڭ سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ مەھسۇلى

① ماكسىم گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا».

دىيىش مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن رىۋايەتلەردە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى، مىللى ئۆرپ ـ ئادەت ئالاھىدىلىگى، پسىخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىگى...قاتارلىق ـ لار بىرقەدەر ئېنىق ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ئەپسانىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى ئىچىدە تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە ھايات سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان رىۋايەتلەر ئاساسلىق ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇنداق رىۋايەتلەر بىۋاستە كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە تۇرمۇشلىرىنى ئىنكاس قىلىدۇ، بەلگىلىك قەھرىمانلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگى ۋە ئىجا ـ دىي ئەمگىگىنى مەدھىيىلەيدۇ. مەسىلەن، ئەڭ قەدىمقى توماردىس رىۋايىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. توماردىس ھەققىدىكى رىۋايەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق غايىسى تارىخىي ۋەقەلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈ ـ رۈلىدۇ. ئۇنىڭدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردە بىرنەچچە ئەلنى بېسىۋېلىپ، شۇ ئەللەردىكى خەلقنىڭ بېشىغا بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرگەن زالىم كەيخىسراۋ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 552 ـ يىلدىن 486 ـ يىلغىچە ئىراندا شاھ بولغان) بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماساگېتلارنىڭ① پادىشاسى توماردىس ئوتتۇرىسىدىكى

① ماساگېت ــ كاسپىي دېڭىزىدىن ھىندىدىر قۇش ھەم تىيانشانغىچە كەڭ دائىرىنى ئىگەللىگەن، قەدىمقى گرېك تارىخىدا ئىسكىپلار دەپ ئاتالغان قەدىمى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ بىرى.

جەڭ تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىۋايەت بەلگىلىك دەرىجىدە ئىدىئال-لاشتۇرۇلغانلىقىغا قارىماي، تارىختىكى رىيال شەخس ۋە ۋەقە-لەرنى بەدىئىي يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

هون دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان بۆكۆخان توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى ئەھمىيەتلىك رىۋا-يەتلەرنىڭ بىرى. بۇ رىۋايەت فانتازىيىلىك خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، قەھرىمانلىرى ئىلاھىلاشتۇرۇلغان بولۇشىغا قارىماي، شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەڭگىۋار تارىخىدىن بىر دەۋرنى بەدىئىي ئوبرازلار بىلەن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۆكۆخان تارىختا ئۆتكەن رىيال شەخس. مىلادى 647-يىلدىن 841-يىلغىچە هۆكۈم سۈرگەن ئورخون ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرىدە بۆكۆخان ئىسىملىك بىر خان ئۆتكەنلىكىنى تارىخ قەيت قىلىدۇ. ئۇ ئورخون ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدىكى خاقانلىرى-نىڭ ئۈچىنچىسى بولۇپ، خاقان مويۇنچور (747—759-يىللىرى) نىڭ كىچىك ئوغلى ھېساپلىنىدۇ. بۆكۆخاننىڭ ئەسلى ئىسمى ئىدىقۇت بولۇپ، مويۇنچور ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن خاقان بولغان (760-يىلدىن 780-يىلغىچە). بۇ رىۋايەت ئۆز دەۋرى-نىڭ بىرقەدەر مۇكەممەل ئەدەبىي يادىكارلىقى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە ئېتنوگرافىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ھۆججەتتۇر.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، «شاھنامە»، «شەجەرەئى تۈرك»، «تارىخىي رەشىدى»، «قامۇسۇلئەلەم» قاتارلىق تارىخىي ئەسەر-

لەرگە خەلقىمىز بېسىپ ئۆتكەن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر ۋە قەھرىمانلار ھەققىدە كۆپلىگەن رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن. بۇنداق رىۋايەتلەردە يارىتىلغان قەھرىمان ئوبرازلار ”ھەممە دەۋر ئۈچۈن ئورتاق“ بولغان ”ئۆلمەس تىپ“لار قاتارىدا خەلق ئارىسىدا ساقلانماقتا.

ئۇيغۇر رىۋايەتلىرى ئىچىدە تارىخىي شەخسلەر ۋە تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن قالسا، يەر-زېمىن ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئۆزىگە خاس شەكىللەر بىلەن بايان قىلىدىغان رىۋايەتلەر كۆپ. بۇنداق رىۋايەتلەر ئارقىلىق تەبىئەت ئالىمىدىكى تاغۇ-دەريالار ۋە يەر-جايلار نامىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئۆزگىرىشلىرى ھەققىدە بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. تەكلىماكان توغرىسىدىكى مۇنۇ رىۋايەتنى كۆرۈپ باقايلى: ”...شەھىرى كېتىك① قۇم ئاستىدا قالغاندىن كېيىن، قۇم ئاپىتىدىن ئامان قالغان خالايىق ئايكۆل ۋە كوسەندە② كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەردەۋىلدە③ قۇرغاقچىلىق بالاسى يۈز بەردى. ئاچارچىلىق ئازاۋى جانغا سانچىلدى. كوسەن خەلقى توپلىنىپ ئەردەۋىلغا يېتىپ كەلدى. ئۇ يەردىكى خالايىق بىللە سۇ بوغۇزىغا

---

① شەھىرى كېتىك — تەكلىماكان ئىچىدىكى قەدىمقى بىر شەھەر.

② كوسەن — كۇچار.

③ ئەردەۋىل — ئاقسۇ.

كەلدى. قارىغىدەك بولسا دەريا سۈيى ناھايىتى ئاستىن چۈشۈپتۇ، شەھەرگە سۇ چىقىرىشىنىڭ ئېھتىمالى يىراق. ئاخىرى ھەممە خالايىق تاش-تۇپراق توپلاپ دەرياغا تاشلاشقا باشلىدى. ئىككى تاغنىڭ ئارىسى سۇغا لىق تولدى. دەريا بۆلۈنۈپ سۇ ئەردەۋىل تەرەپكە ئاقتى. سۇنىڭ مەۋجىدە بىر موللا بىلەن بىر موغۇل ئېقىپ كەتتى. خەلقنىڭ پېشىۋاسى خالايىققا قاراپ: 'موللىنى تۇتۇۋېلىڭلار، موغۇل ئاقسۇن' دېدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەر "ئاقسۇن" دەپ ئاتالدى. كېيىن ئاستا-ئاستا" ئاقسۇ دەپ ئاتىلىپ قالدى.①

بۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئارىسىدا، تەكلىماكاننىڭ سىرى، لوپنۇر كۆلىنىڭ خاسىيىتى، تەڭرى تاغلىرى، تيەنچى كۆلىنىڭ پەيدا بولۇشى...قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن رىۋايەتلەر بولۇپ، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

ئومۇمەن، رىۋايەتلەر مەلۇم جەمىيەت تارىخىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇ خېلى كۆپ تەرەپلەردە رومانتىك تۈس ئالغان بولۇشىغا قارىماي، كىشىلەردە شۇ تارىخىي ۋەقە توغرىلىق مەلۇم چۈشەنچە پەيدا قىلىدۇ. ھەتتا تارىخىي تەزكى-

① بۇ پارچە موللا مۇھەممەت تۆمۈر قارىقاشى تەرىپىدىن 150 يىل بۇرۇن يېزىلغان. «تەزكىرە تۇلرىشات» ناملىق ئەسەردىن ئېلىندى.

ردلەردە زىكرى قىلىنمىغان ياكى ئوردا تارىخچىلىرى تەرىپىدىن خاراكتېرى بۇرمىلانغان تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرمۇ خەلق-نىڭ ئاغزىدا رىۋايەت شەكلىدە ساقلىنىپ قالغاچقا، تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدۇ. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق كلاسسىك ئەسىرىدە "ئىنسانىيەتنىڭ شۇنداق ئۇزاق تارىخنى، تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئۇنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن رىۋايەتنىڭ ئىنتايىن مول تارىخىي ماتېرىيال بەرگەن" لىگىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

لېكىن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاش، رىۋايەتلەردە بايان قىلىنغان تارىخىي ۋەقەلەر شۇ تارىخىي جەر-يانىنى مۇلاھىزە قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇكى، ھەرگىز تارىخنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى رىۋايەتلەرنىڭ سيۇژىتى تۇرمۇش ھادىسىلىرىگە ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تارىخ چىنلىقى بىلەن فانتازىيە ئۆزئارا بىر بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن قارىغاندا، ئېنگېلس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: "پۈتۈن گرېتسىيە رىۋايەتلىرى ئۇنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدە بولغان قەدىمقىلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان چوقۇنۇشىنىڭ تەرەققىياتىدىن كېلىپ چىققان." ئۇيغۇر رىۋا-يەتلىرى ھەققىدىمۇ خۇددى شۇنداق دەپ ئېيتىش مۇمكىن. شۇ سەۋەپتىن ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ مەھسۇلى بولغان رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنى ھەر خىل مۇرەككەپلىكلەردىن خالى بولالمايدۇ.

*　　*　　*

ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائى پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى چۈشىنىش ئەلۋەتتە مۇرەككەپ ئىش. چۈنكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائى تەپەككۇرى ۋە تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىجتىمائى پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىملىرىمۇ ھەر خىل. بەزىلەر قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە ئالغا سۈرۈلگەن ئىپتىدائى ئىلاھىيەتچىلىككە قاراپ، ئۇنى قارا ـ قويۇقلا ئىدىيالىستىك پەلسەپىۋى قاراشنىڭ ئىنكاسى دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمقى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان، ھەممىگە قادىر ۋە قابىل "خۇدا"لار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خۇدالار" ئەمەلىيەتتە تەبىئەت كۈچىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەبىئى ماھىللىغى ناھايىتى كۈچلۈك بولسىمۇ، كېيىنچە ئىجتىمائى ھاياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قويۇق ئىجتىمائى تۈس ئالغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ "خۇدا"لار ياكى ئىدىئاللاشقان قەھرىمانلار "خۇدا" بىلەن ئىنساندىن تۇغۇلغان يېرىم ئىنسان، يېرىم خۇدادۇر. شۇڭا ئەپسانە رىۋايەتلەردىكى "ئىلاھ" ياكى "ئىلاھى كۈچ" ئەجداتلىرىمىزنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىدا ھەرگىز ئابستراكىت، مەۋھۇم چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى بىلىشىنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنيادا يارىتىلغان ئوبرازىدىن ئىبارەت. ئۇ مۇئەييەن تارىخىي دەۋردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى پىكىر قىلىش شەكلى شۇنداقلا شۇ چاغدىكى تارىخىي

رىياللىقنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئالاھىدە ۋە ئوبرازلاشقان ئىنكاسى بولغاچقا، جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا پەيدا بولغان بىردىن-بىر "دىنىي ھەقىقەتچىلىك" ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىدىيالىستىك پەلسەپۋى ئېقىمدىن روشەن پەرق قىلىدۇ.

ھەقىقەتەن قەدىمقى ئەپسانە-رىۋايەتلەردە گەۋدىلەنگەن دىنىي كۆزقاراشلار ئۇنىڭ سىرتقى چاپىنى بولۇپ، ئەينى زاماندىكى دىنىي ئىدىئولوگىيە ئېقىملىرىدىكى غەيرى دىنى مېغىزلارنىڭ سالمىغى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. خۇددى شامانىزىم دەۋرىدە پەيدا بولغان ئەپسانە-رىۋايەتلەردە شامان ئېتىقادى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانغا ئوخشاش، ئۇنىڭدىن كېيىنكى زەردەش (ئاتەشپەرەسلىك)، مانى، بۇددا ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيىتى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئەپسانە-رىۋايەتلەرمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ دىنىي ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرىدىن مۇستەسنا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇ كۆپ خىل دىنىي ئېتىقاتلار ئۆزىنىڭ تۈپ ماھىيىتى بىلەن ئىدىيالىستىك ۋە مېتافىزىك نۇقتىئىنەزەرلەردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئۆز دەۋرى شارائىتىدا ماتېرىيالىستىك ۋە دىيالېكتىك تۈس ئالغان مەرىپەتپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت ئاز بولمىغان ئامىللارنىڭ بار ئىكەنلىكىگىمۇ كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. "ئىككى تېگىن رىۋايىتى"دىكى ئاقكۆڭۈل تېگىننىڭ ئىجتىمائىي دۇنيانىڭ مۆجىزىلىرى ھەققىدىكى گۈزەل تەسەۋۋۇرى ۋە پەلسەپۋى قارىشىنى كەم دېگەندە ئوبيېكتىپ ئېتىقاتچىلىقنىڭ

ئىپادىسى دېيىشلا مۇمكىن. خەلقىمىزنىڭ بۆرە توغرىسىدىكى "تۇتۇم ئەپسانىسى"نىڭ پەلسەپۋى ئاساسمۇ ئوبيېكتىپ ئىدىيالىزىمدىن ئىبارەت. قەدىمقى ئەپسانە-رىۋايەتلەردە ئالغا سۈرۈلگەن بۇنداق ئوبيېكتىپ ئىدىيالىستىك پەلسەپۋى ئېقىمغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئوغۇز رىۋايەتلىرىدىكى باش قەھرىمان ئوغۇزخاقاننىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىلىرى ۋە ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان شەيئىلەرگە بولغان قاراشلىرىدا ماددىنى بىرلەمچى ئورۇنغا قويىدىغان بىرمۇنچە ئامىللار ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ماتېرىيالىستىك پەلسەپىنىڭ بىخلىرىنى داۋاملىق تۈردە مۇپەسسەل مۇلاھىزە قىلىشقا ئەرزىيدۇ، چۈنكى پەلسەپىنى ئىككى لاگىرغا بۆلگەندە، ماتېرىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسى ماددىنى دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ چۈشىنىش بىلەن، ئىدىيالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسى روھنى دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ چۈشىنىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئوغۇز رىۋايەتلىرىدىكى ئىلاھىيەتچىلىك قاراشلىرى ئەلۋەتتە ئىدىيالىزم ئەنئەنىسىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىمۇ يەنە ئوغۇزخاقاننىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشقا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تاشقى كۈچتىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ رىياللىق خىيالىي ۋاستە ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

دېمەك، قەدىمقى ئەپسانە-رىۋايەتلەرنىڭ پەلسەپۋى ئىدىيىسىنى مۇھاكىمە قىلغان چاغدا، ئۇنى ئىنسانىيەت سىنىپىي

جەمىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىنكى سىنىپىي ۋە سىياسى كۈچلەرنىڭ مەنپەئەتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن دىن ۋە ئىدىيالىزمنىڭ ئورتاق نەزىرىيىۋى پىرىنسىپلىرىدىن پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق قىلماسلىق تارىخىي ماتىرىيالىزمنىڭ ئەقەللى پىرىنسىپلىرىدىن چەتنەپ كەتكەنلىك بولىدۇ-دە، نەتىجىدە ئەپسانە-رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي ۋە ئىستېتىكىلىق رولى بىلەن ئىدىيىۋى پەلسەپىۋى رولى ئوتتۇرىسىدا زىتلىق پەيدا بولۇپ، ئەھمىيەتسىز، چاكىنا نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانە-رىۋايەتلەر توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ئىدىيىۋى، تارىخىي، بەدىئىي، ئەخلاقى ۋە پەلسەپىۋى نۇقتىلىرىنى بىر بىردىن ئايرىۋەتمەسلىك لازىم.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قەدىمقى خەلق ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائى بەدىئىي دىتى سۈپىتىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان جانلىق شاھىدى بولۇپ، بىز ئۇنىڭ مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئۆلمەس پىرامىدىيىسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئاساسىي ئېقىمىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

1981-يىل 1-ئاي.

ئوغۇزخان ۋە «ئوغۇزنامە» ئېپوسى توغرىسىدا يېڭى مۇلاھىزىلەر

ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا ياراتقان پارلاق ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات غەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئاشۇ تۆھپىلەر ئىچىدە «ئوغۇزنامە» ئۆزىنىڭ قەدىمىلىكى، تارىخىي ماتېرىياللىرىنىڭ موللىقى، ئىستېتىك پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي ئوبرازلىرىنىڭ جانلىق ۋە كونكرېتلىقى، تىلىنىڭ روشەنلىكى ۋە ئوبرازچانلىقى بىلەن ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

تارىخىي ئېپوس «ئوغۇزنامە»نىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى ۋە قىممەتلىك نۇسخىسى 13-ئەسىردىكى ئىلخانىلار[1] دەۋرىدە بۇددىس ئۇيغۇر كاتىپلىرى تەرىپىدىن تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىدۇر. فرانسىيىلىك تۈركشۇناس پېللىئوت تەرىپىدىن تېپىلغان بۇ قولىيازما ھازىر پارىژ مىللەتلەر كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

---

[1] ئىلخانىيە — مىلادى 1251 — 1351-يىللاردا ئىراندا ھۆكۈم سۈرگەن تۈركلەشكەن موڭغۇل ئىمپېراتورى.

ئوغۇزخان ھەققىدىكى بۇ قىسسە تارىخىي رىۋايەتلەر سۈپىتىدە ئوخشىمىغان ۋارىيانتلىق بايانلار بىلەن نۇرغۇن تارىخىي كىتابلار- دا يېزىپ قالدۇرۇلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھازىرغىچە 1669- يىلى ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئىي تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى خىۋە خانى ۋە تارىخچىسىنىڭ بايانى مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئوغۇز ھېكايىلىرى 14- ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس رەشىدىدىنىنىڭ «جامىئۇل تاۋارىخ» («ئومۇمىي تارىخ»)، 15- ئەسىردىكى بەلخلىق تارىخچى خاۋەن شاھ مىرخوندىنىڭ «رەۋز، تۇسسەفا»، 16- ئەسىردىكى تارىخشۇ- ناس مىرزا مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدىيە» (1551 — 1541- يىللىرى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلىرىدىمۇ خاتىرىلەنگەن. لېكىن ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى بىرقەدەر ئاددى ھەمدە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، تىل ئەسۋىرى ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پېللىئوت نۇسخىسىدىن كۆپ كېيىن خاتىرىلەنگەنلىكى بىلەن پەرقلىنىدۇ. گەرچە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» بىرقەدەر قەدىمقى نۇسخىسىغا يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىمۇ «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەڭ قەدىمقى بىردىن-بىر نۇسخىسى دەپ ئېيتالمايمىز، ئەلۋەتتە. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئاشۇ كېيىنكى دەۋرلەردە خاتىرىلەنگەن نۇسخىلىرىغا ئاساسەن «ئوغۇز- نامە» ئېپوسى خېلى بۇرۇنلا دۇنيا تۈركشۇناسلىق ساھەسىدە ئالاھىدە قىزىقىش قوزغىغان. نېمىس ئالىمى دىتس بىرىنچى

بولۇپ 1815 ـ يىلى بۇ ئەسەرلەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا «ئوغۇزنامە»نىڭ تۈرلۈك تىللاردىكى تەرجىمىسى ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ ھەقتە نۇرغۇنلىغان تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى. لېكىن ھازىرغىچە ئوغۇزخان ۋە «ئوغۇز-نامە» ئېپوسى ھەققىدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار-نىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوخشاش ئەمەس. ئوخشىماسلىقنىڭ تۈپ نېگىزى بىرلا مەسىلىگە يەنى «ئوغۇزنامە»نى قايسى نۇقتىدىن تەتقىق قىلىش مەسىلىسىگە مەركەزلەشىدۇ. ھازىرغىچە «ئوغۇز-نامە» كۆپرەك تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنلا تەھلىل قىلىنىپ بىر قاتار قالايمىقانچىلىقلارنى پەيدا قىلدى. ئەلۋەتتە، تارىخىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىشتا تىل مۇھىم نۇقتا. چۈنكى بەزى ئەدەبىي مىراسلارنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلغاندا شۇ دەۋرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ئەسەر يارالغان ئىجتىمائىي دەۋرنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن ئايرىغىلى بولىدۇ. ئەمما «ئوغۇزنامە»گە ئوخشاش بىرلەمچى نۇسخىسىغا ئىگە بولمىغان ئەسەر تىلشۇناسلىق ئۇسۇلى بىلەن تەتقىق قىلىنىدى-كەن، ئۇ چاغدا كۆپلىگەن ئۇقۇشماسلىقلار كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى بۇ يەردە تىلشۇناسلىق ئۇسۇلى بويىچە تەتقىق قىلىنى-ۋاتقان نەرسە پۈتۈن ئوغۇز ۋە ئوغۇزخاقان ھەققىدىكى ئېپوس-نىڭ ئەسلى گەۋدىسى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ كېيىنكى

ۋاقىتلاردا كىيگەن چاپىنى يەنى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈش ئارقىلىق ياكى ئوخشىمىغان ئاپتور ـ لارنىڭ سۇبيېكتىپ كۆزقارىشى سىڭگەن خاتىرىلىرىنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى بولىدۇ. بىزنىڭچە، «ئوغۇزنامە»نى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى، تارىخىي نۇقتىدىن تەتقىق قىلىش، ئومۇمىي يۈزلۈك تەتقىق قىلىش، «ئوغۇزنامە»نىڭ ھەم تارىخىي، ھەم بەدىئىي رىۋايەت ـ لىك تەرەپلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش «ئوغۇزنامە» ھەققىدىكى پۈتۈن سىرنى يېشىشنىڭ ئاچقۇچى بولۇپ، بۇ تارىخىي ماتېرىيالىزىمغا ئۇيغۇن ئۇسۇل.

«ئوغۇزنامە»نى تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلىشتا ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى مەسىلىسىنى ئۆلچەم قىلىش، ئۇنىڭدىن كېيىن ئېتنوگرافىك ئامىللارغا مۇراجىئەت قىلىش ھەمدە ئىستېتىك پىكىر قىلىش تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچلۇقلۇقىغا نەزەر سېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»نى بىر كۆرۈش بىلەنلا، ئۇنىڭدىكى مۇنداق ئىككى باسقۇچ ۋە ئىككى خىل مەزمۇن كىشىنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغايدۇ:

بىرىنچى باسقۇچ: ئەسەرنىڭ بېشى، يەنى ئوغۇزخاننىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بولغىنىغا قەدەر، شۇنداقلا ئاخىرقى ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۆلىكى. بۇ قەدىمقى رىۋايەتلەر ۋە

مىفلار بىلەن باغلىق بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئىدىيىۋى ئىشەنچلىرى ۋە ئېتىنىك بەلگىلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بولغان ئوغۇزخاننىڭ جاھاننى زىلزىلىگە سالغان ھەربى يۈرۈشلىرى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئېتنىك ناملىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەپلىرى قاتارلىق تارىخىي ۋەقەلەر خەلق ئېپوسلىرىغا خاس بەدىئى ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن «ئوغۇزنامە»نى ۋە ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تارىخىي قەھرىمان ئوغۇزخاقاننى رىۋايەت دەپلا قاراپ، ئۇنىڭ تارىخىي ئامىللىرىغا كۆز يۇمۇش توغرا ئەمەس. چۈنكى ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ھاياتى، تۇرمۇشى، ھەربى يۈرۈشلىرى، دىنىي ئىشەنچلىرى، ئۆرپ-ئادەتلىرى جۈملىدىن يەر-جاي، قەبىلە ئىسىملىرىنىڭ ئاتىلىشلىرى توغرىسىدىمۇ كۆپلىگەن رىۋايەتلىك ھەم تارىخىي مەلۇماتلار بار. بۇ مەلۇماتلار تاسادىپى بولماستىن، كېيىنكى ۋاقىتتىكى بىر قاتار تارىخىي تەتقىقاتلار ئىسپاتلىغان ئېتنوگىرافىك مەلۇماتلار بىلەن بىرلەشكەن، تارىخىي داۋامى بولغان ئىجتىمائى ھادىسىدۇر. شۇڭا ئوغۇزخاننىڭ تارىخىي شەخس بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. شۇنداقلا ئوغۇزخان ۋە «ئوغۇزنامە»نى نوقۇل تارىخىي ئەسەر دەپ قاراپ، ئۇنىڭ رىۋايەتلىك ئامىللىرىغا كۆز يۇمۇشمۇ توغرا

ئەمەس. چۈنكى ئۇنىڭدا ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇرى، ئېستېتىك تەسەۋۋۇرى، گۈزەللىك تەسەۋۋۇرى، شېئىرىي ھىس-تۇيغۇسى ۋە مىللىي ئۇسلۇبى روشەن ئىپادىلەنگەن.

دېمەك، «ئوغۇزنامە» ھەم تارىخىي، ھەم داستان خاراكتېرىدىكى ئېپوپېيە بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەقەلىگى داۋاملىق ھالدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈش جەريانىدا تىنىمسىز پىششىقلىنىپ، ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك قاراشلىرى، تىل تۈزۈلۈشلىرى ۋە تەسۋىرىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئۆزىدىن ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ئامىللارنى كۆرۈش مۇمكىن.

(1) ئەسەرنىڭ بېشىدىلا ئوغۇزخاقان ھايۋانلارغا تەقلىت قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ: ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭ پۇتىدەك، بېلى بۆرە بېلىدەك، مۈرىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كۆكسى ئېيىقنىڭكىدەك ئىدى. پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.

كېيىنكى ئېپىزوتلاردا بولسا "كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرە" تەڭرىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوغۇزخاقانغا ھەمرا بولىدۇ. ئوغۇزخان: كۆك بۆرە بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن، دەيدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى توتېمىزم ئېتىقادىنىڭ ئەسەردىكى ئۆزىگە خاس ئىپادىسى. توتېم ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئوۋچىلىق ئەمگىكى بىلەن زىچ مۇناسى-

ۋەتلىك. ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر-لارنىڭ ئەڭ قەدىمقى توتېمىزىمى نەچچە ئون ئەسىرنىڭ ئالدىدىكى مەنىۋى ئېتىقادىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ «ئوغۇزنا-مە» ئېپوسىدا ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. بۆرىنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنىڭغا مەئبۇت سۈپىتىدە چوقۇنۇش ئىدىيە-ۋى ئىشەنچىنىڭ بەزى تەسىرلىرى خەلقىمىز ئىچىدە ھېلىمۇ ساقلانماقتا.

(2) «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئۆرپ-ئادىتى ۋە مىراسلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بۆلەكلەر ئالاھىدە دىققەتنى قوزغايدۇ. بولۇپمۇ، «ئوغۇزنامە»نىڭ ئاخىرىدا تەسۋىرلەنگەن مۇراسىمدا قىرىق غۇلاچتىن ئېگىز ياغاچ خادا تىكىپ، ئۇنىڭ بېشىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ، تۈۋىگە ئاق ۋە قارا قوينى باغلىشى، شۈبھىسىزكى، بۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى دىنىي ئېتىقادى بولغان شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر خىل ئۆرپ-ئادەت ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ، چۈنكى شامان دىنىدا دەرەخكە ئېتىقات قىلىش ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان ۋە ئاق بىلەن قارا رەڭمۇ-قارشى ئۇقۇم سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان. داستاندا يەنە "كۆك" سۆزى ئۇلۇغلۇقنىڭ سۈپىتى تەرىقىسىدە بىرقانچە جايدا تىلغا ئېلىنغان. "كۆك" (ئاسمان) ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئېتىقادى دەۋرىدىكى تەڭرىسى ھېسابلىناتتى. يەنى ئۇيغۇرلار شامانىزىم دەۋرىدە بەش خىل جىسىمغا (كۆك، سۇ، تۇپراق، ئوت، شامال) بەيئەت

قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە "كۆك" ھەممىنى ياراتقۇچى "خۇدا"غا تەڭلەشتۈرۈلگەن. شامان ئېتىقادىدىن كەلگەن بۇ چۈشەنچە ئاساسىدا ھونلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىگە "كۆكخوت" (تەڭرى شەھىرى) دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۆرە ئوبرازىغىمۇ "كۆك رەڭلىك، كۆك يايلىلىق" دېگەن ئىبارىلەر ئىشلىتىلىپ تېخىمۇ مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ھەممىدە ئادەتتىكى يىرتقۇچ ھايۋاندىن ئىلاھى تەسۋىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەن. شۇنداقلا ئوغۇزخاقانىنىڭ ئىككى خوتۇن ئېلىشى، بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، يەنىلا شامان دىنى ئېتىقادىدىن ئايرىلمايدۇ. بەزى مەنبەلەردە ھەر بىر شامان ئىككى ئىلاھى خوتۇنغا، يەنى ئورمان ئىلاھىنىڭ قىزى ۋە سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىغا ئىگە بولغانلىغى رىۋايەت قىلىنىدۇ. «ئوغۇزنامە»دىكى ئەشۇ ئىككى خوتۇننىڭ فىزىئونومىيىلىك تەسۋىرى ئۇنىڭ ئورمان ئىلاھى ۋە سۇ ئىلاھىنىڭ قىزلىرى ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدۇ. بۇ ئادەت شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇ بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسلۇبىغا ئايلىنىپ قالغان. ئېنگېلس: "شامان دىنى ئىنسانلار ئەمدى سىنىپىي جەمىيەتكە قەدەم قويۇۋاتقان مەزگىللەردە پەيدا بولغان" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ «ئوغۇزنامە» ئەكس ئەتتۈرگەن شامان دىنىنىڭ قويۇق ئېتىقات شەكىللىرى جەمىيەتنىڭ ئىككى خىل تەبىقىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋاستىسى بولغان. يەنە بىر

تەرەپتىن ئالغاندا، ئوغۇزخاقاننىڭ ئىككى خوتۇن ئېلىش سيۇژىتى ئوغۇزخان ئېپوسىنىڭ ئومۇمەن ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ھالاك بولغان، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ توپ ئالاھىدىلىگى ئىنسانلارنىڭ سىنىپىي تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. «ئوغۇزنامە»نىڭ ئاخىرقى قىسىملىرىدا ئوغۇزخاقاننىڭ ئەۋلاتلىرى ئىجتىمائى ئورۇن جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى تەبىقىغە بۆلۈنىدۇ. يەنى، ئوغۇزخاقاننىڭ ئاسمان نۇرىدىن تۆرەلگەن چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئۈچ ئوغلى ئالتۇن قىسمەتلىك بولۇپ، كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان ئالتۇن "يا" ئۇلارغا تەئەللۇق، بۇ ئۇلارنىڭ پۈتۈن مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەكلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ. كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللىرى بولسا كۈمۈش قىسمەتلىك بولۇپ، بۇلار چوڭ ئوغۇللىرىغا بويسۇنۇشى لازىم بولىدۇ. ئوغۇزخاقان چوڭ ئوغۇللىرىغا قارىتا: سىلەر ياغا ئوخشاش، ئوقنى كۆككىچە ئېتىڭلار، دىسە، كىچىك ئوغۇللىرىغا: يا ئوقىنى توغرىلايدۇ، سىلەر ئوققا ئوخشاش ياغا بويسۇنۇڭلار، دەپ ۋەسىيەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ سۆزى ھاكىملىق بىلەن قابىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ شەجەرىسىدە "يا" پادىشانى، "ئوق" ۋەزىرنى كورسىتىدۇ. دىمەك، «ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمقى زاماندىكى يەنى ئىپتىدائى

شامان دىنىغا ئىشەنگەن ۋاقىتىدىكى ئېتىقات ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى ئەكس ئەتكەنلىكىدىن، بۇ داستاننىڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس.

(3) قەھرىمانلىق ھەققىدىكى بۇ ئېپوسنىڭ ئەڭ زور تارىخىي قىممىتى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەر تارىختىكى پۈتۈن-پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى سۈپىتىدە ئېتنوگىراپىك نۇقتىدا كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، «ئوغۇزنامە» يېلىنامە تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى خەلق داستانلىرىغا خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى شۈبھىسىز. يۇقۇرقىلارنى خۇلاسىلىغاندا، «ئوغۇزنامە» تولىمۇ يىراق تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىگە مەنسۇپ بولغان «ئالىپ ئەرتۇڭا داستانى»، «چاشتانى ئىلىگ بەگ»، «دېدى قورقوت» (قورقوت ئاتا)، داستانلىرىدىنمۇ كۆپ كونا ئىكەنلىكى بىلەن مەشھۇر. بىز بۇ يەردە ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى قايسى دەۋرلەردە قانداق ئىجتىمائى مۇھىت ۋە تىل تۈزۈلمىسى تەسىرىدە ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتمايمىز، بەلكى ئەسلى يەنى خۇددى ئوغۇز سۇتىگە ئوخشاش بىرلەمچى ھالىتىنى نەزەردە تۇتىمىز ۋە شۇ بويىچە

«ئوغۇزنامە»نىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى مۇلاھىزە قىلىمىز.

بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئايرىم قەبىلىلەردىن تەشكىل ئېتىلگەن دەسلەپكى تۈزۈلۈش دەۋرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانىدا، قانداقلا بولمىسۇن، بىر خىل ئىلىك بەگلىگ يەنى شەھەر پادىشالىق مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا بولسا شەھەرلەر ھەققىدە تېخى كۆپ گەپ يوق. پەقەت ئۇنىڭدا ئۇرۇمخانىنىڭ ئوغۇزخاقان بىلەن سوقۇشقان ۋاقتىدىكى تولىمۇ كىچىك بىر ھەربى بارىگادىسى ئىپادىلەنگەن، خالاس. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىلىك بەگلىك تۈزۈمى شەكىللەنگەن دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغان «چاشتانى ئىلىگ بەگ» داستانى تېخى شەھەر ھاياتى ھەققىدە ئارتۇقچە سۆز ئېچىلمىغان «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىن كۆپ كېيىنكى دەۋردە يارىتىلغان، شۇنداقلا يەنە «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى، بەدىئى ئامىللىرى ۋە ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى ئېتنىك ۋەقەلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى ھېكايىلەر ۋە ئالىپ ئەرتۇڭا مەرسىيەنامىلىرىدىنمۇ كۆپ قەدىمي ئىكەنلىگىنى كۆرۈش تەس ئەمەس. مەلۇمكى، ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى ھېكايىلەر مىلادىدىن خېلى كۆپ يىللار ئىلگىرىكى كەيكوۋس، كەيخىسراۋنى نامايەندە قىلغان كىيانىلار سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ، ئالىپ ئەرتۇڭا ئەنە شۇ كىيانىلار (كىيان تىلارمۇ دېيىلىدۇ)نىڭ 3 ـ شاھى بولغان كەيخىسراۋ بىلەن جەڭ قىلىدۇ ۋە بىر قېتىملىق جەڭدە كەيخىسراۋ

تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن
ئالپ ئەرتۇڭا مەرسىيىسى ئاشۇ تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە
خەلق تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. بىز «دىۋان»دا خاتىرىلەنگەن
ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مەرسىيەنامىلارغا قارىساق، ئۇنىڭ
رەسمىي بېيىت شەكلى ئالغانلىقىنى، شېئىردىي ئامىللىرىنىڭ
خېلى دەرىجىدە پاساھەتكە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.
«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا بولسا شېئىردىي ئامىللار ئالپ ئەرتۇڭا
مەرسىيىلىرىدىن خېلىلا پەرقلەنگەن ھالدا ئېپتىدائىي رىتىم
سەزگۈلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايان قىلىنغان. گەرچە
ئۇنىڭدىمۇ مەلۇم شېئىردىي سەزگۈسىگە ئىگە رىتىملىك شېئىردىي
تىزما بولسىمۇ، ئەمما بىر پۈتۈن شېئىردىي ئامىللىرى تېخى
رەسمىي بېيىت شەكلىنى ئالمىغان. بۇنىڭغا قاراپ، «ئوغۇزنامە»نى
ئەمدىلەتىن شېئىردىي پىكىر باش كۆتىرىلىۋاتقان دەۋرلەردە
مەيدانغا كەلگەن دېيىش مۇمكىن.

«ئوغۇزنامە»نى ئېتنوگرافىك جەھەتتىن تەتقىق قىلغاندا، يەنە ئۇنىڭدىكى فىزىئونومىيىلىك تەسۋىرىي بايانلارنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم. «ئوغۇزنامە»دە تەسۋىرلەنگەن ئىككى گۈزەل قىزنىڭ بىرى: ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆكرەك، چېچى سۇ ئېقىمىدەك، چىشى ئۈنچىدەك، دەپ سۈرەتلەنگەن. بۇ فىزىئونومىيىلىك تەسۋىرلەر، بىر تەرەپتىن، قەدىمقى زامانلاردا خەلقىمىزنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ خېلى دەرىجىدە يۈكسەك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ

بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ بەلگىلىك ئېتىنىك قىممەتكە ئىگە. يەنى بۇ تەسۋىردە سۇرەتلەنگەن قىز فىزىئونومىيە جەھەتتىن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ قىياپىتىگە تولىمۇ ئوخشاش. ھىرىدۇت① ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە شۇنىڭدەك ئىلمىزنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ۋە شائىرى سىما چيەن ئۆزىنىڭ «تارىخنامە» دىگەن ئەسىرىدە قەدىمقى تۈركى مىللەتلەر خەلق-لىرىنىڭ «ئوغۇزنامە»دە تەسۋىرلەنگەندەك قىياپەتلىك ئىكەن-لىگىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. شۇنداقلا ئۇ مىرەندىن تېپىلغان 6412 يىللىق جەسەتنىڭ فىزىئونومىيىلىك قۇرۇلۇشى بىلەن ئوخ-شاش. سۆڭەك كەنتىدىن تېپىلغان بىرمۇنچە ئارخىئولوگىك مەلۇ-ماتلاردا ئاق تەنلىك ئارىيانلار ھەمدە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا موڭغۇلىيە نەسلىلىك ئارىلاشمىلار بىلەن تۈركى نەسلىگە ئايلانغانلىغىغا ئائىت كۆپلىگەن پاكىتلارنى تاپقىلى بولۇشتىن تاشقىرى، بەزى تۈركشۇناسلارنىڭ ئاشۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلىرىدىمۇ فىزىئونومىيىلىك ئوخشاشلىق ۋە ئالاھىدىلىكلەر ئارقىلىق ئارىيانلار بىلەن قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ بىر بىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەنلىگى ئىسپاتلاپ بېرىلگەن.

ئوغۇزخان ۋە «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلى-ۋاتقان تەتقىقاتلاردا ئوخشىماسلىق پەيدا قىلىۋاتقان مەسىلىنىڭ

---

① ھىرىدۇت — مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484 - يىلدىن 425 - يىلغىچە ياشىغان قەدىمقى يۇناننىڭ مەشھۇر تارىخچىسى.

يەنە بىر نۇقتىسى داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان قەبىلە ناملىرى ۋە يەر-جاي ناملىرىدىن ئىبارەت. داستاندا تىلغا ئېلىنغان قەبىلىلەر نامىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭدا گەرچە رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا بەلگىلىك تارىخىي مەزمۇنغا ئىگە. شۇنداقلا ئۇ ئەينى زامانلاردىكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك خوشنا قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ مەسىلە. شۇڭلاشقا «ئوغۇزنامە»نى مۇلاھىزە قىلغاندا، ئەلۋەتتە، جۇغراپىيىلىك ۋە ئېتنىك ناملارنىمۇ مۇپەسسەل ئىزاھلاشقا ۋە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئوغۇزنا-مە»دە ئوغۇزخان بىرىنچى قېتىملىق مۇراسىمدىلا ئۆزىنى: مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن، دەپ جاكالايدۇ. مۇشۇ سۆزدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ”ئۇيغۇر“ دېگەن ئېتنىك نام ئوغۇز رىۋايەتلىرىنىڭ تارىخىي بىلەن شەجەرىداش بولغان قەدىمدىلا مەۋجۇت قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىسمى. «دىۋان»دا ”ئۇيغۇر“ دېگەن نام كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ ھەمدە مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ”ئۇيغۇر“ نامىنىڭ مەۋجۇتلۇغى بايان قىلىنىدۇ. شۇنداقلا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىنىڭ يۈرۈشىگە دائىر ھۆججەت-لەردىمۇ ”ئۇيغۇر“ دېگەن نام ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇ-ماتلار بار. بۇ نامىنىڭ پەيدا بولۇشى قانداقتۇ كېيىنكى دەۋر-لەردە ئوتتۇرىغا چىققان بەزى يازما ماتېرىياللاردىكىدەك سۈنئىي تەسەۋۋۇرچىلىق ۋە تەۋەككۇلچىلىك بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرگە

سۇرۇپ كېلىنسە، ئۇ چاغدا «ئوغۇزنامە»دە ئىپادىلەنگەن يۇقۇرقى تارىخىي رىياللىق بىلەن ئۆزئارا قارىمۇ-قارشىلىق پەيدا بولىدۇ.

ئوغۇزخاقانىنىڭ ھەربى يۇرۇشىدە دەسلەپ دۇچكەلگەن خانلىق— "ئالتۇنخان" تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنى ھەرگىزمۇ جۇڭگو يىلنامىسىدىكى ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسىنى قۇرغان «مىلادى 1115 — 1234 - يىللار) نۇجېن خاقانلىغى دەپ چۈشەنگىلى بولمايدۇ. ناۋادا ئەشۇنداق ئىزاھلانسا، يالغۇز ۋاقىت جەھەتتىنلا (ئوغۇز رىۋايەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا) ناھايىتى زور پەرق بولۇپلا قالماستىن، ئوغۇزخاقانىنىڭ يۇرۇش لىنىيىسىگىمۇ زادى ماس كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە داستاندا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ "ئالتۇنخان"نى ئوغۇزخاقانىنىڭ ھەربى يۇرۇشىدە 1-قېتىم دۇچكەلگەن شىمالدىكى خانلىق دېيىلگەن. بىزچە، جۇغراپىيىلىك ئامىللاردىن قارىغاندا، "ئالتۇنخان" ئالتاي تەرەپتىكى خانىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئالتاينىڭ "برونزا دەۋرى"دىكى ئىسمى ئالتۇن تاغ ئىدى.

«ئوغۇزنامە»دە ئالتۇن خاندىن كېيىن تىلغا ئېلىنغان "ئۇرۇمخان" ياكى رۇمخانىمۇ قانداقتۇ رۇم ياكى رىم ئىمپېرىيىسى دەپ ئىزاھلاشقا بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قارىلىدىكەن، «ئوغۇزنامە» ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدىغان خىيالىي فانتازىيىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بىزچە، رۇمخان جۇڭگو يىلنامىلىرىدا "ئۇرۇمتاي"

دەپ ئاتالغان قەدىمقى ئۇرۇمچىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى
ھەربى قەلئەسىنى كۆرسىتىدۇ. داستاندا يەنە: ئۇرۇمخانىڭ
بىر قېرىندىشى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇسبەك ئىدى،
دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى "ئۇرۇسبەك" دىگەن سۆز روسىيە بەگلىگى-
دىن دېرەك بەرمەيدۇ. "ئۇرۇسبەك" خۇددى "ئۇلۇسبەك"
دىگەندەك بىر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نام
قەدىمىي تۈركى قەبىلە-مىللەتلەردە ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى
ئارىيانلاردا قوللىنىلغان. دەسلەپ ئارىيانلاردا قەبىلە ئاقساقلى
"جانابىل" دەپ ئاتالغان. كېيىنرەك (تۈركى جىنسلار بىلەن
قوشۇلغاندىن كېيىن) قەبىلە ئاقساقلى "رۇسبەك" ياكى "ئۇلۇس-
بەك" دەپمۇ ئاتالغان. شۇڭا بۇ نام ئوغۇزخاقان جەنۇپقا يۈرۈش
قىلغان ۋاقىتلاردىكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ (مەسلەن، قىرغىز-
لارنىڭ) باشلىقلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئۇرۇس ئىنانىنى
كۆرسىتىدۇ. «ئوغۇزنامە»نىڭ 2-ئېپىزوتىدا ئۇرۇسبەكنىڭ
ئوغۇزخاقانغا ئەل بولۇپ ئېيتقان: بىزنىڭ بەختىمىز سىنىڭ
بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز سىنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
دىگەن سۆزىمۇ "ئۇرۇسبەك"نىڭ ئوغۇزخان بىلەن قانداش
قەبىلە ئىكەنلىگىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئوغۇزخاقان "ئۇرۇمخان"نى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، مۇز
تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ قاراڭغۇ تاغ باغرىدىكى ئېتىل دەرياسى
بويىغا كېلىدۇ. بۇ يەردىكى "مۇز تاغ" تىيانشاننىڭ مۇزلۇق
چوققىلىرىدىن بولغان مۇزاتىنى كۆرسەتسە، "قاراڭغۇ تاغ"

ئشارىلىك سۇپەت تەرىقىسىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبى تەرىپىنىرەك كۆرسىتىدۇ. «ئوغۇزنامە»دە ئىسمى ئاتالغان قەبىلىلەر نامىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش. "قارلۇق" تىيانشان بويىلىرىدىكى مەشھۇر قەبىلە بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇرغۇچىلاردۇر. "قالاچ"مۇ مەشھۇر قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كېيىنچە بىر قىسمى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان. ئاساسىي قىسمى بولسا ھازىرغىچە لوپنور كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلار ئۆزلىرىنى ھازىرمۇ "قالۇچى" قەبىلىسى دەپ ئاتىشىدۇ.

جەنۇپتىكى "بارقان"نى «ئوغۇزنامە»دە ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپقارا ئىكەن، خاقانىنىڭ ئىسمى ماسارخاقان ئىكەن دەپ تەرىپلەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا "ئوغۇزنامە"دىكى "بارقان" غەربىي شىيانى كۆرسەتمەستىن، چىرايى قارا خەلقلەر ياشايدىغان شىمالىي ھىندىستاننى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. «دىۋان»نىڭ 1-توم، 378-بېتىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسلانغاندا، "بارخان" يەنىلا قەشقەر ئەتراپىدىكى ئىسسىق بىر جاينىڭ نامى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇ ئىككى پىكىرنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، تارىخىي مەنبەدە جەھەتتىن زىتلىق يوقلۇغىنى ئۇنىڭ خاقانى سۆپىتىدە تىلغا ئېلىنغان "ماسار"خاقان ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. "ماسار"خاقانمۇ ئوغۇزخاقاننىڭ ھەربىي يۈرۈشى بىلەن ھىچقانداق ئالاقىسى بولمىغان مىسىرلىقلارنى ئىپادىلىمەستىن،

قەدىمـقى ماساگىت قەبىلىلىرىنىڭ نامـىنى ئەكس ئەتـتۈرىدۇ. ماساگىـتـلارنى قەدىمـقى ئۇيـغۇر تـىلـىدا "ساكـلار" دەپـمۇ ئاتايدۇ. ئۇلار ئوغۇز دەۋرلىرىدە ھىندىستاندا ياشـغان. كېيىن-چىرەك خوتەنـدە ھاكىمـيەت قۇرغان. بەزى ھۆجـجەتـلەردە قەدىمقى خوتەن تىلىنى "ساك تىلى" دەپ ئاتاشـنىڭ سەۋىۋى ئەنە شۇ يەردە. ئورخـۇن ھۆجـجـەتـلىرىـدە بولـسا ئۇلارنى "ساق" ياكـى "ساخ" دەپ خاتىـرىـلىـگەن. «ئوغۇزنامە»نىڭ 23-ئېپىزوتىدا بولـسا ساكـلارنى "ساق" ياكى "ساقـلاپ" دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ھەتـتا 12-، 13-ئەسىرلەردە "ساك" مەسلىسى مەۋجۇت ئەمەس.

يۇقۇرقى ئاتالغۇلارنى ئوغۇزخـان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەت-لەشتۈرۈپ ئاشۇنداق شەرھىلەش، ئەلۋەتتە، تارىخىي رىياللىقنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇنى قانداقتۇ تىلشۇناسلىقتىكى قىياسەن پەرەزگە ياكى سۆزنىڭ ئاھاڭداشلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپلا رىۋايەتـنىڭ مەنتىقىلىق مەزمۇنى بىلەن ھىساپلاشماي ئىزاھلىغاندا، تەبىئىكى، تارىخىي ئاستىن-ئۈستۈنلۈك كېـلىپ چىقىـدۇ. «ئوغۇزنامە»نى رىۋايەت دەپ قارىغاندىمۇ، ئوغۇزخـاقاننىڭ ھەربى يۈرۈشىنىڭ بەلگىلىك لىنىيە بويىچە بولغانلىغى ئـىپادىلەنـمەي قالمايـدۇ. ئېپوسـتا كۆرسىتىلـگەن جايـلارنى جۇغـراپىيە جەھەتـتىن بىر بىرىگە باغلىساق مەسىلە تېخىمۇ روشەنلىـشىدۇ. ئوغۇزخان: بۇ يەردە چوڭ بىر ئورمان بار ئىدى، ئۇنىڭدا كۆپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى، بۇ يەردە ياۋايـى ھايۋانـلار كۆپ ئىـدى. قۇشـلار

ئۇچۇشۇپ يۇرەتتى، دەپ سۇرەتلەنگەن ئۇلۇغ ئورماندا تۇغۇلىدۇ. بۇ جاي، تەبىئىكى، سىبىرىيە دالاسىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئوغۇزخاقانىنىڭ ئاتلىق يۈرۈشى ئەنە شۇ جەنۇبىي سىبىرىيىدىن باشلىنىپ ئالتاي، يەتتە سۇ، تىيانشان، پامىر، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھالقىپ قارا تەنلىك دارىيانلار ياشىغان شىمالىي ھىندىستانغا، يەنە بىر تەرەپتىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى تاڭغۇت يۇرتلىرىغا قاراپ سوزۇلغان. بۇنداق يۈرۈشكە سەۋەپ بولغان نەرسىلەر يېڭى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئوغۇز ئەۋلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشى، يېڭى بايلىق مەنبەسى ئىزدەش ۋە جەڭ ئىلاھىغا سىغىنىش قاتارلىقلار بىلەن سىمۋول قىلىنغان. قەدىمقى ئېغىز ئېپوسىغا ئاساسەن خاتىرىلەنگەن بۇ ئاتلىقلار مەدىنىيەت يولىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى تەسەۋۋۇر قىلغان چېغىمىزدا، ئەلۋەتتە، ئوغۇزخاقانىنىڭ ئۇچراشقان قەبىلىلىرى، جەڭگاھلىرى، تاغۇ-دەريالىرى،...مۇشۇ يول لىنى-يىسىدىن چەتكە چىقىپ كېتىپ، ئەسلى مەنىسىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كېتىلسە، ئۇ چاغدا «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئۆزىنىڭ يۇكسەك تارىخىي قىممىتىنى يوقىتىپ قويىدۇ. شۇ نەرسىنى قايتا ئەسكەرتىش كېرەككى، تېكىستالوگىيە جەھەتتىن بىزنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كەلگەن ھەر خىل نۇسخىلاردىكى ئوغۇز رىۋا-يەتلىرى بولۇپمۇ 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇرپاندا كۆچۈرۈل-گەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئەسلى «ئوغۇزنامە»گە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەر ۋە رىۋايەتلەر-

نىڭ پەقەت بىر قىسمى، بەلكى ئاساسىي گەۋدىسىنى ساقلاپ قالالىغان ۋە تولۇپ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بىر قىسمى. «ئوغۇزنامە»نىڭ پۈتۈن تەسۋىرىي بايانلىرى ساقلانغان نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. بۇ نۇسخىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجەت ئەمەس. ھازىر قولىمىزدا بار نۇسخىغا ئاساسلىنىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى ئىلمىي ھالدا ئەينەن تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كۆپ تەرەپلىمە ئىزدىنىش، تارىخ، ئەدەبىيات، ئېتنوگرافىيە، مىللەتشۇناسلىق، جۇغراپىيە، پەلسەپە قاتارلىق پەنلەرگە تەتبىقلاش كېرەك. ناۋادا «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتى توغرا ئىلمىي يەكۈنگە ئىگە قىلىنمىسا، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ئېنىق-يورۇق بولماي قالىدۇ. «ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ پەلسەپىۋى ئەھمىيىتى، بەدىئى ئالاھىدىلىگى ۋە ئېستېتىكىلىق رولى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان مەخسۇس تەتقىقات تېمىلىرى بولغاچقا، ئۇ ھەقتە بۇ ماقالىدا ئايرىم توختالمايمىز.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتە ياراتقان ئېسىل مەدەنى مىراسى بولۇپ، مەيلى مەزمۇن، مەيلى شەكىل، مەيلى تىل خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن بولسۇن، جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغايدىغان قىممەتلىك تەتقىقات ماتېرىيالى. شۈبھىسىزكى، «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتى يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتىرىلدۋاتقان بۈگۈنكى چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، ”ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش“

ئارقىلىق، «ئوغۇزنامە» داستانى ھەققىدە پات ئارىدا تېخىمۇ مۇكەممەل يەكۈن چىقىرىلغۇسى.

1981 ـ يىل 4 ـ ئاي.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پوئېزىيىسىدە داستانچىلىق ئىجادىيىتىنىڭ ئورنى ۋە تەرەققىيات يولى

بۇ يىل ئىلىمىزدىكى ھەرقايسى ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلار بويىچە 30 يىللىق ئەدەبىي ئەسەرلەرنى باھالاپ مۇكاپاتلاش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات گۈلزارلىقىدا ئېچىلغان خۇشپۇراق گۈللەر نامايەن قىلىندى. باھالاش جەريانىدا بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ داستانلىرى مۇكاپاتقا ئېرىشتى. تۆۋەندە، بۇ قېتىمقى باھالاشتا مۇكاپاتقا ئېرىشكەن بەزى مۇنەۋۋەر داستانلارنىڭ ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پوئېزىيىسىدە تۇتقان ئورنى ۋە تەرەققىيات يولى ھەققىدىكى بەزى قاراشلىرىمنى كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

مەلۇمكى، داستان ئوبيېكتىپ ۋەقە ۋە پېرسوناژلارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق رېيال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان چوڭراق ھەجىمدىكى شېئرىي ئەسەردۇر.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئازاتلىقتىن كېيىنكى 30 يىللىق تەرەققىيات تارىخىنى ئەسكە ئالساق، پوئېزىيە جەھەتتىكى نەتىجىلەر ھەققەتەن كىشىنى خوشال قىلىدۇ. ئەنە شۇ شانلىق نەتىجىلەر ئىچىدە داستانچىلىق ساھەسىدىكى ئىلگىرىلەش ھەم

تېز، ھەم سۇپەتلىك، ھەم رەڭدار بولۇش بىلەن خاراكتېرلە-
نىپ تۇرىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، داستان بىر مىللەت پوئېزىيىسى-
نىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم
ژانىر بولۇپ، ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتتە تۇتقان ئورنى زور.
شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق شائىر ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ يېرىك
نامايەندىسى سۇپىتىدە رىيال ئىجتىمائى تۇرمۇش ئىچىدىن
تېپىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ماھىيەتلىك تۇرمۇش ۋەقەلىك-
لىرىنى تاللاپ ۋە ئۇنى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈپ،
ياراملىق داستانلارنى ئىجاد قىلىشقا تىرىشىدۇ ۋە شۇنداق
ئىشلەشنى ئۆزى ئۈچۈن شەرەپلىك بۇرچ دەپ بىلىدۇ.

ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ ئازاتلىقتىن كېيىنكى ھەرقايسى
تارىخىي دەۋرلەردىكى تەرەققىياتىغا نەزەر سالساق، ئوقۇغۇچى-
لارنى مەمنۇن قىلىدىغان خېلى كۆپ داستانلارنىڭ بارلىققا
كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز: 50 - يىللار ئىچىدە ئازاتلىقنىڭ دەس-
لەپكى يىللىرىدىكى زور ئىجتىمائى ئەھمىيەتلىك تېمىلارنى
مەزمۇن قىلغان «ئەمدى كەلدى پەيتىمىز» (ت. ئېلىيوپ.
1950 - يىل)، «چولپان» (رەھىم قاسىم. 1955 — 1957 - يىللىرى)،
«ئۇلۇغ خەنزۇ خەلقىغە» (مەھەممەتجان سادىق)، «ئايخان»
(ئا.خوجا. 1959 - يىل)، «ئانا» (مەھەممەت رەھىم. 1959 - يىل)
قاتارلىق ئامىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن بىر قىسىم داستانلار
بارلىققا كەلگەن بولسا، 60-يىللار - ئىچىدە «ئاينىڭ كىچىك
مېھمىنى» (بوغدا ئابدۇللا)، «قىزىلگۈل» (قۇربان بارات)

قاتارلىق داستانلار ئوقۇغۇچىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. 70 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا، يەنى لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پۈتكۈل سەپلەردىكى گۈللەپ ياشناش كەيپىياتىغا ئەگىشىپ داستانچىلىق ساھەسىدىمۇ خۇشال-لىنارلىق مەنزىرە بارلىققا كەلدى. ئەنە شۇ يىللار ئىچىدە ئېجات قىلىنغان «قەشقەر كېچىسى» (ئا.ت.ئۆتكۈر)، «چىن مۇھەببەت» (مەھەممەتجان سادىق)، «گۈلدەستىخان» (بوغدا ئابدۇللا)، «گۈلمېھرى» (مەمتىلى زۇنۇن)، «گۈلمىروي» (مامۇت زايىت)، «ئالىم بىلەن ئايىم» (م.شاۋۇدۇن، سادىن سادىر)، «يۇلتۇزلار يۇرتى» (ئارسلان)، «پولات» (ئە.ئىبراھىم)، «سەپەر ناخشى-سى» (تۇرسۇنئاي ھۇسەيىن) قاتارلىق داستانلار مەزمۇنىنىڭ كەڭلىگى، تۇرمۇش پۇرىقىنىڭ قويۇقلۇغى، بەدىئى شەكلىنىڭ رەڭدارلىغى، ئەنئەنىۋى مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە بولغانلىغى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈردى ۋە ھاياجانلاندۇردى. بۇ داستانلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، ئومۇمەن داستاندا بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەرنى ئۆزىدە تولۇق ھازىرلىغان. تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقان-دا، بۇ داستانلاردا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش سې-پىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىلغار ئىش ئىزلىرى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن مەدھىيىلەنگەن، تارىخى ۋەقەلەر ئارقىلىق جاھالەتلىك ئۆتمۈشنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرى پاش قىلىنىپ، بۈگۈنكى ئازات زامانىمىزنىڭ ئۇلۇغلۇغى روشەن سېلىشتۇرما ئوبرازلار

ئارقىلىق تەسىرلىك بايان قىلىنغان؛ خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان كۈچلۈك مۇھەببىتى ۋە سۆيگۈسى ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن؛ خەلق ئارىسىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەردىن پايدىلىنىپ، كەڭ تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ياردىمى بىلەن، خەلقىمىزنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىق ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەردىكى قەھرىمانلىق جاسارىتى، سۈنماس ئىرادىسى كۈيلەنگەن، ۋاھاكازالار.

سەن بىزنىڭ بەختىمىز-سائادىتىمىز،
پەخىرلەن ئانا يۇرت—مۇقەددەس دىيار!
مىليونچە چولپىنىڭ—ئەۋلادىڭ ھەغدا،
سەن ھامان غالىپسەن، ھامان بەختىيار.

(«چولپان» داستانىدىن)

سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ دەۋرىدىكى يېزا ئىگىلىگىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەركىتىنىڭ بەددىئىي خاتىرىسى بولغان شائىر رەھىم قاسىمنىڭ «چولپان» داستانى ئەنە شۇنداق ھاياجانلىق ۋە يالقۇنلۇق مىسرالار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. نەچچە مىڭ يىللىق فېئوداللىق يەر مۇلۇكچىلىكىگە خاتىمە بېرىپ، سوتسىيالىستىك كوللىكتىپ ئىگىلىك يولىغا قاراپ مېڭىش سىياسى ۋە ئىقتىسادىي سەپتىكى غايەت زور بۇرۇلۇش بولۇپ، ئاشۇ بوران-چاپقۇنلۇق يىللاردا قايسى يولنى تاللاش ۋە قايسى يولغا مېڭىش ھەر بىر دېھقاننى سىنايدىغان جىددى مەسىلە ئىدى. ئەنە شۇ رىيال ئىجتىمائى كۈرەش تېما قىلىنغان بۇ داستان داغدام سوتسىيا-

لىزىم يولىدا قەتئى تەۋرەنمەستىن ئالغا بېسىۋاتقان چولپانغا ئوخشاش ئازات زامانىمىزنىڭ ھەقىقى ئالىرىنى كونكرېت ۋە جانلىق سۈرەتلەپ، مۇشۇنداق تېپىك قەھرىمانلارنى ئۆستۈرگەن ئانا ۋەتەنگە، ئازات زامانىمىزغا بولغان چوڭقۇر سۆيگۈ-مۇھەببەتنى ئىزھار قىلىدۇ.

پەخىرلەن ئانا يۇرت!

ماختىنىش ھەققىڭ،

بۇ شەرەپ تەئەللۇق بىر ساڭا ئەبەت.

سەن شۇنداق ئەۋلاتلار قوشتۇڭ قاتارغا،

قەلبىدە ئالەمچە سۆيگۈ-مۇھەببەت.

چولپاننىڭ سوتسىيالىزىم يولىدا قىلچە تەۋرەنمەستىن، كۈرەشنىڭ ئېغىر سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، ئومۇمنىڭ ئىشى ئۈچۈن جانپىدا قىلىش روھى شائىرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ھاياجان قوزغىغان. ئاشۇ تارىخىي چىنلىقنىڭ ئوبرازلىق تېپىكلەشتۈرۈلۈشى «چولپان» داستانىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىشىدىكى تۈپ سەۋەپلەرنىڭ بىرى. ھەقىقەتەن داستاندا سۈرەتلەنگەندەك، چولپان:

بەختسىز ئاتىنىڭ بەختىيار قىزى،

ناخشىدەك ئۆمرىنىڭ خۇشخۇي كۈيى ئۇ.

كەڭ دالا، مەخمەلدەك يېشىل ئېتىزنىڭ

ئەتىردەك پۇراقلىق قىزىلگۈلى ئۇ.

بۇ داستاننى ئوقۇغان ھەرقانداق كىتاپخان چولپاننىڭ

ئاشۇنداق گۈزەل سۈپەتلىرىدىن زوقلانماي قالمايدۇ. چۈنكى چولپاننىڭ پۈتۈن پائالىيىتى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەركىتىدىن ئىبارەت ئاشۇ تارىخىي رىياللىقنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايـدۇرۇلغان بولۇپ، باشتىن-ئاخىر ئورتاقلىق بىلەن خاسلىق بىر بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان ھەمدە چولپاننىڭ كونكرېت ھەركىتى بىلەن ئۇنىڭ ئىچكى ھىس-تۇيغۇسى زىچ بىرلەشـكەچكە، ئۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەلبىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان لىرىك ناخشىغا ئايلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، «چولپان» داستانى بۇنىڭدىن چارەك ئەسىر بۇرۇن يېزىلغانلىقىغا قارىماي، ھازىرقى دەۋرىمىز ئۈچۈنمۇ يەنىلا رىيال ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان نادىر ئەسەر-لەرنىڭ بىرى.

ۋ.ئى.لېنىننىڭ "ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش ئاسىلىقتىن دېرەك بېرىدۇ" دىگەن سۆزىنى ئۆزىگە ئېپىلوگ قىلغان «قەشقەر كېچە-سى» ناملىق داستان پوئېزىيە بېغىمىزنىڭ يەنە بىر سەرخىل مېۋىسىدۇر. ئۇنىڭ كەڭ كىتاپخانىلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىشى ئەلۋەتتە تاسادىپى ئەمەس: مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا، داستان گەرچە ئۆتمۈشنى تېما قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ 40-يىللاردىكى ھايات سەرگۈزەشتىلىرى يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ رىيال تۇرمۇشى تارىخىي جەھەتتىن يەكۈنلەنگەن. داستاندا ئىجابى ئوبرازلار — لەيلىگۈل بىلەن كېرىمـنىڭ ئەمگەكچىلەرگە خاس كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى بىلەن

سەلبی ئوبرازلار — چولاق مەخسۇم ۋە بەگ ھاجىم باشچىلىغىدىكى فېئودال ھۆكۈمران گۇرۇھلىرىنىڭ چىرىك فېئودال ئىمتىيازلىق تۇرمۇشقا قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەت ۋە كۆرەش تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۆتمۈش جەمىيەتنىڭ قاراڭغۇ تۇتەك پەردىسى ۋە ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى چوڭقۇر پاش قىلىنىدۇ. داستاندا بولۇپمۇ بىر بىرىگە تۈپتىن قارىمۇ-قارشى ئىككى سىنىپ، ئىككى خىل ئىدىئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ماھىيىتى يىغىنچاق ۋە مەركەزلىك ھالدا ئېچىپ بېرىلگەن. داستان بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەلبىدە لەيلىگۈل ۋە كېرىمگە ئوخشاش ھەققانىيەت كۈچلىرىگە كۈچلۈك ھېسداشلىق ۋە مۇھەببەت ئويغاتسا، چولاق مەخسۇم ۋە ھاجى بەگدەك ئادالەتنىڭ قاتىللىرىغا تولۇپ تاشقان غەزەپ-نەپرەت ئويغىتىدۇ.

«قەشقەر كېچىسى» داستانى يالغۇز مۇشۇ تېما بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. شائىر يەنە تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، ئاشۇ تۈپ زىددىيەتنى چۆرىدىگەن ھالدا يانار تاغ ھالىتىدە تۇرغان قەشقەرنىڭ 40-يىللىرىدىكى ئومۇمىي ۋەزىيىتىنى تارىخىي ماتېرىيالىزىم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە كۆزىتىپ، يۈز بەرگەن رىيال تارىخىي ۋەقەلەر ئۈستىدىن ئادىل يەكۈن چىقىرىدۇ، يەنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلاۋىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ جۈملىدىن قەشقەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى، ئۇ جايلاردىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئىنقىلاۋىي كۈچلەرنىڭ ئەمەلىي پائالى-

يەتلىرى، گومىنداڭنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك سىياسىتى، 1946 ـ يىلى ئىمزالانغان "بىتىم سىياسىتى" ۋە "بىتىم"گە قارشى گومىنداڭنىڭ ئاشكارا بۇزغۇنچىلىغى... قاتارلىق زور تارىخىي ۋەقەلەر جانلىق بەدىئى ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق قايىل قىلارلىق دەرىجىدە، مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. مۇشۇ نۇقتىدا «قەشقەر كېچىسى» ناملىق بۇ داستاننى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 40 ـ يىللاردىكى تارىخىي كارتىنىسى دېيىش مۇمكىن.

«قەشقەر كېچىسى» بىر پۈتۈن مۇكەممەل سيۇژىتقا ئىگە بولغان ئېپىك داستان. لېكىن ئۇ باشقا ئېپىك داستانلاردىن قويۇق لىرىك ھىسسىياتقا ئىگە بولغانلىغىدەك تۈپ ئالاھىدىلىگى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەلۇمكى، شېئىر شائىرنىڭ يۈرەك ساداسىدۇر. شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بارلىق ئەسەرلەر جۈملىدىن داستانلارمۇ ئەلۋەتتە ئېپىك ۋەقەلەرنىڭ قاپىيەلىك تىزمىسى بولماستىن، بەلكى ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن سۇغۇرۇلغان بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە ھىس ـ تۇيغۇغا تويۇنغان بولۇشى لازىم، يەنى ھىسسىيات ئىچىدە مەنزىرە، مەنزىرە ئىچىدە ھىسسىيات بولۇشتەك سەنئەت ئالاھىدىلىگىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەلبىدە روشەن بەدىئى زوق پەيدا قىلالايدۇ. بەدىئى زوق ئەدەبىياتنى باشقا ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيە فورمىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان روشەن بەلگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدەبىيات ساھەسىدە پەقەت ئۇقۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت نوقۇل سخېماتىزىم خاھىشىغىمۇ، جۈملىدىن

مەركىزىي ئىدىيە بىلەن مۇناسىۋەتسىز، قۇرۇق تەسۋىرىي ئىبارىلەرنىڭ يىغىندىسى بولغان چاكىنا ناتۇرالىزىم خاھىشىغىمۇ قارشى تۇرىمىز. «قەشقەر كېچىسى» ناملىق بۇ داستاننىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئەنە شۇ ئىككى خىل خاھىشتىن ساقلانغاندىلا، يۈكسەك ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە نەمۇنىلىك ئەسەر يېزىپ چىققىلى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

«قەشقەر كېچىسى» داستانىنىڭ ئۇتۇقلىرىنى يەكۈنلىگەن چېغىمىزدا، بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتە، ئۇيغۇر مىللىي ئەدە-بىياتىنىڭ كىلاسسىك ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ھالدا ئۇنۇملۈك ۋارىسلىق قىلغانلىقىدىن ئىبارەت توپ ئالاھىدىلىكىنى مەمنۇن-يەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. "شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولۇش"—سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتى-مىزنىڭ تەرەققىيات پىرىنسىپى. بۇ ئەدەبىياتتا ئۆز مىللىتى ياقتۇرىدىغان ئەنئەنىۋى مىللىي شەكىل ئارقىلىق سوتسىيالىستىك يېڭى مەزمۇنلارنى كۈيلەش دېمەكتۇر، بۇ ئىككىسى دىيالېكتىك بىرلىككە ئىگە. مىللىي شەكىل، مۇقەررەركى، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ۋاستە. بىز «قەشقەر كېچىسى» داستانى ئارقىلىق شائىرنىڭ روشەن مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئەدىبىي ئۇسلۇب ئەسەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى بىلەن ئىچكى قۇرۇلۇشىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. يەنى ئەسەردىكى ئىدىيە بىلەن سەنئەتنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىر

پۈتۈن ئىپادىلىنىشى، بىر يازغۇچىنىڭ ئەسىرىنى باشقا بىر يازغۇچىنىڭ ئەسىرىدىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان بەلگە ھېساپلىنىدۇ.

دېمەك، يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى ئۆز خاراكتېرىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى كونكرېت ئىپادىلىنىشى بولۇپ، "ئۇسلۇپ يازغۇچىنىڭ ئۆزى دېمەكتۇر". بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئوقۇغۇچىلاردا روشەن بەدىئىي زوق ھاسىل قىلالىشى ئالدى بىلەن شۇ يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىي ئۇسلۇپقا ئىگە بولۇشىغا باغلىق.

يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىي ئۇسلۇبى ئۇنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىنىڭ ئىپادىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇئەييەن سىنىپىي ئاساس، مىللىي ئەنئەنە ۋە تارىخىي-ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئايرىلىپ، يەككە ھالدا شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچىنىڭ شەخسىي ئۇسلۇبىغىمۇ سىنىپ، مىللەت، تارىخ ۋە جەمىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلىشى چوقۇم. شۇ سەۋەپتىن بىر دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق دەۋر ئۇسلۇبىدىن باشقا، بىر مىللەتنىڭمۇ ئۆز مىللىي ئۇسلۇبى بولىدۇ ۋە شۇنداق بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. ئەدەبىياتتىكى "مىللىلاشتۇرۇش، ئامموۋىلاشتۇرۇش ۋە شەخسىي ئۇسلۇپ بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى نەرسە ئەمەس. شەخسىي ئۇسلۇپ مىللىلاشتۇرۇش، ئامموۋىلاشتۇرۇش ئاساسىغا قۇرۇلۇشى شەرت." (ماۋدۇن)

مىللىلاشتۇرۇش بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ سەنئەت ئەنئە-

نىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭى ئەنئەنە يارىتىش-
تىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خاھىشىنىڭ
بىردەكلىكى، ئۇسلۇبىنىڭ ھەر خىللىقى سوتسىيالىستىك ئەدەبى-
ياتىمىزنىڭ ئاساسىي يېتەكچى روھىدۇر. بۇ يېتەكچى روھ
سىڭدۈرۈلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى ۋە
بەدىئىي قىممىتى جەھەتتىن يۈكسەكلىككە ئېرىشەلەيدۇ. پارتىيە-
مىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتتىكى "بارچە گۈللەر تەكشى
ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش" فاڭجېنى ۋە
باشقا فاڭجېنلىرىمۇ ئاشۇ يېتەكچى روھنى ئالدىنقى شەرت
قىلىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەدەبىي ئۇسلۇب ئەلۋەتتە
ئىجادىيەت ئۇسۇلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنداق بولغاچ-
قا، بەدىئىي ئىجادىيەت جەھەتتە پىشىپ يېتىلگەن ھەرقانداق
يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى بىر تەرەپتىن ئۆزى قوللانغان ئىجادىيەت
ئۇسۇلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، يەنە بىر
تەرەپتىن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس گەۋدىلىك ئىندىۋىدۇئال
بەلگىلىرىنىمۇ ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

«قەشقەر كېچىسى» ناملىق بۇ داستاندا، ئومۇمەن، ئەدەبىي
ئۇسلۇب شەكىللەندۈرۈشنىڭ ھەممە شەرتلىرى تولۇق ھازىرلان-
غان. ئالدى بىلەن ۋەقەلىكنى تاللاش ھەمدە داستاننىڭ باش
تېمىسىنى بەلگىلەش جەھەتلەردە ئۇنىڭ باشقا ئەدەبىي ئەسەر-
لەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار، يەنى داستاندا

ئاساسەن يوقسۇل ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرى لەيلىگۇل ۋە كېرىمەلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئىستىگى بىلەن جاھالەتلىك فېئودالىزىم تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەش ئاساسىي تېما قىلىنغان. داستاندا ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىمۇ قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق بايان قىلىنغان. بۇ داستان ئوبراز يارىتىش، سيۇژىتنى پىششىقلاش شۇنداقلا ئەسەرنىڭ كومپوزىتسىيىسىنى تۈزۈش جەھەتلەردە ئۇيغۇر كىلاسسىك داستانچىلىقىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان.

«قەشقەر كېچىسى» 11 باپلىق، كۆپ سيۇژىتلىق ئېپىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر بابىنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ماقال - تەمسىللىرى ياكى كىلاسسىكلارنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى شۇ باپتا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە ئېپىلوگ قىلىپ ئېلىنغان، ئاخىرىدا بولسا شائىرنىڭ ئىچكى ھىس - تۇيغۇسى ۋە ئىدىيىۋى خاھىشى ئۇيغۇر كىلاسسىك داستانلىرىنىڭ مىللى ئەنئەنىسى بويىچە ئادەمنى ھاياجانلاندۇرىدىغان لىرىك مىسرالار بىلەن تۈگۈنلەنگەن.

ئايا چەرخ، بۇ سېنىڭ پەيلىڭگە لەنەت،
قارارسىز ۋەھشى شۇم مەيلىڭگە لەنەت!

نىمە بۇ مۇنچىلىك بىھۇدە ئازار،
ئاران يەتكەندە پۇرسەت ۋەسلى دىدار؟

ئەجەپ تەتۈر ئىكەن ھۆكمىڭ ھەمىشە،
مۇھەببەت ئەھلىگە زۇلمىڭ ھەمىشە!

1 ـ باپنىڭ خاتىمىسى سۈپىتىدە يېزىلغان بۇ لىرىك مىسرالار
ئۇيغۇر رىيالىستىك ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىگە ھەقىقىي
ۋەكىللىك قىلغۇچى شائىر ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ «رابىئە ـ سەئـ
دىن» داستانىنىڭ ئىپادىلەش شەكلىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.

«قەشقەر كېچىسى» داستانىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكلىرىدىن
بىرى ئۇنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىدۇر.
ئاپتور داستاندا تىلنىڭ ئوبرازلىقلىقىغا، دەللىگە، ئېنىق
ۋە توغرىلىقىغا، شۇنداقلا مۇزىكىدارلىقىغا ئەھمىيەت بەرگەن.
تىل ئىشلىتىش ـــ ئەدەبىي ئۇسلۇپنى شەكىللەندۈرىدىغان ۋاستىـ
لەرنىڭ بىرى. چۈنكى ئۇ ئەسەردىكى پۈتۈن ۋەقەلىكلەرنىڭ ۋە
ئۇ ئارقىلىق ئالغا سۈرۈلگەن پىكىرلەرنىڭ كىيىمى، ئەدەبىياتـ
تىكى ئاساسىي ماتېرىيال. ئۇ بىزنىڭ ھەممە تەسىراتلىرىمىزنى،
ھېس ـ تۇيغۇلىرىمىزنى، ئالغا سۈرمەكچى بولغان پىكىرلىرىمىزنى
شەكىلگە سالىدۇ، يازغۇچىنىڭ ماھارىتى ۋە تالانتىمۇ ئالدى
بىلەن ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق نامايەن
بولىدۇ. تىلنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى، ئېنىق ۋە توغرا بولۇشى،
ئىخچام ۋە ئاممىباپ بولۇشى ھەمدە مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە
ئىگە بولۇشى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلىغا قويۇلىدىغان ئاساسلىق
شەرتلەر بولۇپ، ئۇنى ئۆزىدە تولۇق ھازىرلىغان ئەسەرلەر
ئوقۇغۇچىلار قەلبىدە خۇددى مىس قوڭغۇراقتەك جاراڭلايدۇ.
يولداش گو مورو «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى قانداق تەتقىق قىلىش
كېرەك؟» دېگەن ماقالىسىدا: "ئەدەبىيات تىل سەنئىتىدۇر،

شۇنىڭ ئۈچۈن تىل زۆرۈر قورال، ئومۇمەن تىلنى تاللاش، باشقۇرۇش، يارىتىشتا خۇددى ھەيكەلتاراشنىڭ قولىدىكى يۇمشاق لايدەك، رەسسامنىڭ قولىدىكى بوياقتەك ئەركىن ھالدا بىر تەرەپ قىلالىساق، ئاندىن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلەيسەن" دەيدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىپادىلەش كۈچى زور، لۇغەت تەركىۋى باي، رەڭدار، مەزمۇندار بولغان پاساھەتلىك تىللارنىڭ بىرى. شائىر «قەشقەر كېچىسى» داستانىدا تىلىمىزنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىسپاتلاپ بېرەلىگەن ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تېخىمۇ بېيىشى ھەم مۇكەممەللىشىشى ئۈچۈن بەلگىلىك تۆھپە قوشقان.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ گۈزەللىگى قانداقتۇر ئىدىيىۋى مەزمۇن بىلەن ئانچە باغلىنىشلىغى بولمىغان چۈشىنىكسىز، دەبدەبىلىك ئاتالغۇلارنى كۆپلەپ ئىشلىتىش، ياكى سۆز ئويۇنى قىلىپ مەنتىقىلىق باغلىنىشى بولمىغان سۆزلەرنى ياساپ، ھە دېسىلا ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئۆز مىللىتىنىڭ ئەدەبىي تىلىغا يات ئىبارىلەرنى تىزىپ قويۇش بىلەن ۋۇجۇتقا چىقمايدۇ. بۇنداق قىلىش ئەدەبىي ئەسەردە ئىدىيىۋى قاتماللىقنى پەيدا قىلىدۇ، بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىي تىلىنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ. تىل ئىشلىتىش جەھەتتە ھەقىقى يېڭىلىق ۋە ئىجادىلىقا يېتىش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە، جاپاغا چىداپ ئىزدىنىش ۋە كۆپلەپ مەشىق قىلىشتىن

تاشقىرى شەيئىلەر ھەققىدە مول ۋە ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولۇش كېرەك. نەزىرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولمىغان شائىر ھەرقانچە كۆپ ئەسەر يازغىنى بىلەن، يەنىلا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەسەرلىرىدە تەكرارلانغان پىكىر قېلىپىدىن سىرتقا چىقالمايدۇ، خالاس.

دىمەك، يۇقۇرقى ئالاھىدىلىكلەر «قەشقەر كېچىسى» ناملىق داستانىنىڭ ئۇلگىلىك ئەسەر بولۇپ قېلىشىدىكى تۈپ سەۋەپلەر-دۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ داستان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىيات گۈلزارلىقىدىكى ئۆزىنىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئى قىممە-تىنى يوقاتمايدىغان تېپىك ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ.

ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ داستانچىلىق ئىجادىيىتىدە بىرقانچە يىللاردىن بېرى ئۇمتىلىك ۋە ئىستىقباللىق قوشۇن بولۇپ شەكىللىنىۋاتقان ياش كۈچلەرنىڭ ئىجادى ئەمگىكى كىشىنى خوشال قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى باھالاشتا مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ئەسەرلەر ئىچىدە ئەنە شۇنداق يۈكسەك ئىجادى تىرىشچانلىققا ۋە جۇشقۇنلۇققا ئىگە بولغان ياش شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت مىۋىسى ئاساسي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ياش شائىرلاردىن قۇربان باراتنىڭ «قىزىلگۈل»، ئارىسلاننىڭ «يۇلتۇزلار يۇرتى»، ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ «پولات» ناملىق داستانلىرى بۇ جەھەتتە بىرقەدەر ۋەكىللىك خاراكتىرىغا ئىگە.

شائىر قۇربان بارات «قىزىلگۈل» ناملىق داستاندا خەلق

ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردىن پايدىلىنىپ، دەۋرىمىز ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولغان تېمىنى ئالغا سۈرگەن.

شائىر داستاننىڭ كىرىش قىسمىدىلا:

بۇ رىۋايەت كېلەر قەدىم زامانلاردىن،
ساۋاق بېرىپ ياخشى بىلەن يامانلاردىن.
بوۋىلارنىڭ نەۋرىلەرگە ھىكايىتى،
ئۆتكەن قارا ئەسىرلەردىن شىكايىتى.

دىگەن مىسرالار ئارقىلىق بۇ رىۋايەتتىن پايدىلىنىشنىڭ مەقسىدىنى شېئىرىي يول بىلەن ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن شائىر بۇ داستاندا يالغۇز يىنۇ بىلەن نىلا ئوتتۇرىسىدىكى سەمىمىي ۋاپادارلىقنى مەزمۇن قىلغان رىۋايەت ۋەقەلىكى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان يېڭى شېئىرىي پىكىرلەر ئارقىلىق داستاننى قويۇق ئىجتىمائى تۈسكە ئىگە قىلىدۇ. داستان:

قىزىلگۈل دەپ ئەزىزلەيدۇ يورۇق ئالەم،
بەختلىكتۇر چىن كۆڭۈلدىن سۆيگەن ئادەم.

دىگەن مىسرالار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ يەردە سۈپەتلىنىۋاتقان قىزىلگۈل تەبىئەت دۇنياسىدىكى گۈل بولماستىن، بەلكى شائىرنىڭ تەپەككۇر دۇنياسىدا ئالغا سۈرمەكچى بولغان سىياسى خاھىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىدۇر. يەنى ئاپتور ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى ساپلىقى، روھىي دۇنياسىنىڭ گۈزەللىكى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى، ئوزئارا سىنىپىي مېھرىۋانلىقى

قاتارلىق ئالىجاناپ پەزىلەتلىرىنى ئىجادىي ماھىرلىق بىلەن قىزىلگۈلگە تەڭلەشتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلاردا بىر خىل ئىستېتىكىلىق سېزىم پەيدا قىلىدۇ. رىۋايەت ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسى نوقۇل ھالىدا خەلق ئارىسىدىكى ھېكايە- لەرنى ھازىرقى زامان تىلى بويىچە شېئىرلاشتۇرۇپ قويۇش دىگەنلىك ئەمەس، پەقەت شۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنسە، ئۇنىڭ قىممىتى خۇددى كونا كىيىمنى ئۆرۈپ كىيگەنگە تەڭ بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى «قىزىلگۈل» داستانىغا ئوخشاش ئىجاتكارلىق بىلەن مەلۇم ئىجتىمائى غايە ۋە نىشان ئاستىدا ئۇنى قويۇق دەۋر روھىغا ئىگە قىلىش كېرەك. ئىجادىيەت تەييارغا ھەييار بولۇشنى ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر كۈچىگە تايىنىپ قايىل قىلارلىق ۋە ئىشەندۈرەرلىك دەرىجىدە ئىجادىي پىكىر قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. «قىزىلگۈل» داستانىنىڭ ئۈلگىلىك بولۇپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ جامائەت ئىچىدە كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇشىنىڭ ئاساسىمۇ ئەنە شۇ يەردە.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان داستانچىلىقىدا بىرقەدەر ياخشى لىرىك داستان سۈپىتىدە ياش شائىر ئارىسلاننىڭ «يۇلتۇزلار يۇرتى» ناملىق داستانىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋەتەنپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەزەلدىن ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم تېمىسى بولۇپ كەلدى. قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە مۇتلەق كۆپ ساندىكى شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل شېئىرىي مىسرالىرىنى ئۆز

ۋەتىنىگە بېغىشلىدى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك بىر خىل ئابستىراكىت كەڭ چۈشەنچە بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان مەزمۇن ۋە شەكىللەرگە ئىگە بولىدۇ. تۇغۇلغان يېرىنى قەدىرلەش، يۇرتىنى قوغداش ۋە سېغىنىش، ئانا يۇرتىنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي ئىمتىراسى ۋە كەشپىياتلىرىنى قەدىرلەش، ئەجداتلىرىنىڭ مۆجىزىلىك تارىخىنى ئۆزۈپ قويماسلىق قاتارلىق مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كونكرىت ئىپادىلىنىشى.

شائىر «يۇلتۇزلار يۇرتى» ناملىق داستاندا ئۆزىنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئورۇنلۇق ھالدا ئانا يۇرتىنىڭ ئىپتىخارى ۋە سىمۋولى بولغان تيانشان تاغلىرى ئۈستىگە مەركەزلەشتۈردى.

شائىر داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدە:

كەل نىگار كۆيلەيلى تاغ-دەريانى بىز،
باشلايلى مەڭگۈلۈك تۈگىمەس داستان.
ئۆزمەيدۇ ئەۋلاتلار قالغان قىسمىنى.
ئۆزۈلمەس تارىخقا شاھىت تيانشان.

دەپ يېزىپ، داستاندا ئالغا سۈرمەكچى بولغان پىكىرگە يول ئاچىدۇ، تيانشاننى كۆيلەشنىڭ سەۋەپلىرىنى ئىخچام ۋە ئوبرازلىق بايان قىلىدۇ. ئارقىدىنلا ھېسسىيات تۇلپارىغا مىنىپ، ئانا يۇرتىنىڭ ئۆزۈلمەس تارىخىغا شاھىت بولغان تيانشانغا سەپەر

قىلىدۇ:

چىقىمەن ھەر تاغدا ياقۇت چوققاغا،
كۆز سېلىپ رەڭلەرگە تولغان جاھانغا.
تىيانشان تاغلارنىڭ ئانىسىمۇ سەن،
سەن ئالتۇن بۆشۈكسەن باتۇر ئوغلانغا.

شائىر تىيانشانغا ئەنە شۇنداق يۈكسەك مۇھەببەت بىلەن قاراپ، ئۇنى باتۇر ئوغلانلارنىڭ ئالتۇن بۆشۈكىگە تەڭلەشتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە تىيانشاندىن ئىبارەت بۇ ئانا يۇرتنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىنى ھاياجانغا تولغان ئوتلۇق مىسرالار بىلەن سۈپەتلەپلا قالماستىن، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ، ئاشۇ تىيانشان بىلەن نەپەسداش بولغان ئەجداتلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ياراتقان ئالەمشۇمۇل ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى، تىللاردا داستان بولغىدەك قەھرىمانلىق جاسارىتىنى، تىيانشان تاغلىرىدەك يۈكسەلمەس ئىرادىسىنى نۇقتىلىق ھالدا تېپىكلەشتۈرۈپ، تىيانشاندىن ئىبارەت بۇ ئۆزۈلمەس يىپقا مارجاندەك تىزىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنىنى بەدىئىي يول بىلەن سۈرەتلەپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىدا داستاندىكى ۋەقەلىكنى مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ شېئىرىي كارتىنىسى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز. شائىرنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدا ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئاشۇنداق ئۆلمەس مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە تارىخىي قىسمەتلىرىگە تىيانشان گۇۋا بولىدۇ.

«يۇلتۇزلار يۇرتى» ناملىق داستانىنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى شۇ يەردىكى، شائىر بۇ داستاندا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىنى خەلقىنىڭ تارىخى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن، شۇنداقلا ئابستراكت ئۇقۇم دائىرىسىدە چەكلىنىپ قالماستىن، كونكرېت ۋەقەلىكلەر ئىچىدە ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنى تېپىكلەشتۈرگەن. بۇ داستانىنىڭ ئۆزىگە خاس يەنە بىر ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدا شەيئىلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى چۈشىنىشكە ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە ياردەم بېرىدىغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

شائىر بولغان كىشى ئۆز نۆۋىتىدە پەيلاسوپتۇر. ئەدەبىيات رېيال تۇرمۇشنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى بولمىغىنىدەك، شېئىرىي ئەسەرلەرمۇ رېياللىقنىڭ قاپىيىلىك تىزمىسى ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائىرنىڭ ۋەزىپىسى يالغۇز رېيال دۇنيانىڭ مۆجىزىلىك ھادىسىلىرىنى سۈرەتلەپ بېرىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ دۇنيانىڭ ماھىيىتىنى كىشىلەرگە ھېس قىلدۇرۇش ۋە تونۇتۇش، ئوقۇغۇچىلارنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ. دۇنيانى تونۇشتىن مەقسەت دۇنيانى ئۆزگەرتىش، ئەلۋەتتە. ئوخشىتىش، سىېلىشتۇرۇش، سىمۋول، تەقلىت قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئۇيغۇر كلاسسىك پوئېزىيىسىنىڭ ئېسىل

ئەنئەنىسى ھىساپلىنىدۇ. بولۇپمۇ لىرىك ئەسەرلەردە تېخىمۇ شۇنداق. مۇشۇ جەھەتتە شائىر ئارسلان «يۇلتۇزلار يۇرتى» ناملىق بۇ داستاندا كۆرۈنەرلىك ئەمگەك سىڭدۇرگەن.

قىلىچتا ئادەمنىڭ ئۆلمىگى ئاسان،
ۋە لېكىن ئۆلمەيدۇ ئانا يەر ـ ئاسمان.
يەر ـ ئاسمان ئۆلمىسە تۇغىلامدۇ قايتا،
ئۆزىدەك ئەبىدى ئۆلمەس قەھرىمان.

يەر جىسمى ئايلىنىپ كەتسىمۇ چاڭغا،
قايتىپ ئۆز يۇرتىغا قونار ئاخىرى.
تىيانشان ئاسمىنى تۇققان ھەر يۇلتۇز،
تىيانشان باغرىغا ئاقار ئاخىرى.

مانا بۇ مىسرالاردىكى پەلسەپىۋى پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇغى ئوقۇغۇچىلارنى ھەقىقەتەن قايىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى ۋە قىممىتىنى ئاددى سۆز بىلەن قايتا شەرھىلەپ بېرىش ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

شېئىردىي پىكرىنىڭ كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى شائىرنىڭ مول ئىجتىمائى بىلىمى، دۇنياقارىشى، بەدىئى ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش ئىقتىدارى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى چوڭقۇر ئىگەللىگەندىلا، ئۇنىڭغا تەقاس قىلىنغان ئوبرازلىق ۋاستىلەرنىڭ دەلمۇ ـ دەللىگى بارلىققا

كىلىپ، شېئىرىي ئەسەرلەرنى ھەم چوڭقۇرلۇقتا، ھەم ئىنچىكىلىكتە ئىگە قىلىدۇ. ئەدەبىياتتا ئىستىلىستىك ۋاستىلار يالغۇز ئەسەرنى بەدىئىي جەھەتتىن گۈزەللىككە ئىگە قىلىش رولىنىلا ئوينىمايدۇ، مۇھىمى ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىۋى مەزمۇننى تېخىمۇ چوڭقۇرلىتىش، تېخىمۇ غايىۋىلەشتۈرۈش ۋە تېخىمۇ تىپىكلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ.

ئەسىرلىك ياشلىرىڭ مەڭزىمدىن ئاقسۇن،
شاتلىغىڭ دىلىمگە مەشئەللەر ياقسۇن.
دەريالار چېچەكدەك چىرمىسۇن مېنى،
ئانىجان ئايىغىڭ مەڭگۈ ياستۇغۇم.

زىچ مەنتىقىلىق باغلىنىشقا ئىگە بولغان بۇ مىسرالاردا شائىر تىيانشاننى ئانىغا ئوخشىتىپ، ئۆزىنىڭ پۈتكۈل تەقدىرىنى ئاشۇ ئانىنىڭ تەقدىرى بىلەن باغلايدۇ. شائىر داستانىنىڭ 6-بابىدا تىيانشاننىڭ ئېپتىخارى، ئوت يۈرەك شائىر ۋە ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاپچى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئۆلمەس ئىش-ئىزلىرىنى بەدىئىي ۋاستىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ناھايىتى ئىخچام ھالدا مەركەزلەشتۈرۈپ، مۇتەللىپنىڭ شانلىق ئوبرازىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ:

ئۇ مىنىپ يىللارنى ھۆرلۈكنى كۈيلەپ،
يارغانتى زۇلمەتنى بىر چاقماق بولۇپ.
بىر ئۆمۈر سىلكىگەن يەرنى قۇچاقلاپ
ئۇيقۇلۇق ئانىنى ئويغاتماق بولۇپ.

شائىر بۇ يەردە ھەممىگە ئايان بولغان ۋەقەلىكنىڭ جەريانـ
لىرىنى بىھۇدە تەكرارلاپ ئولتۇرمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ماھىرلىق
بىلەن بەدىئىي دىت ئىشلىتىپ، تامچە سۇدىمۇ قۇياش نۇرى
ئەكس ئەتكىنىگە ئوخشاش، كونكرېت ئوبرازغا ئىگە بولغان
ئىخچام مىسرالار ئىچىگە زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى قاچىلايدۇ.

ئادەم بىر تۇغۇلۇپ ئۆلىدۇ بىر رەت،
ئۇ ئۈچ رەت تۇغۇلدى، ئۆلۈپ ئىككى رەت.

كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان بۇ ئىككى مىسرادا ئۆزئارا
سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مۇتەللىپنىڭ شانلىق ھاياتى بېسىپ
ئۆتكەن تارىخىي جەريانلار يەكۈنلەنگەن. يەنى مۇتەللىپنىڭ
ئۆز ئانىسىدىن تۇغۇلۇشى، ئازاتلىقتىن كېيىن 2-قېتىم سىياسى
ھاياتقا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ ئۆلمەس روھىنىڭ قايتا تىرىلىشى،
لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گورۇھ" ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن
3-قېتىم ھاياتلىققا ئېرىشىپ، خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈلۈك
ھەيكەل بولۇپ تىكلىنىشىدىن ئىبارەت ئۇنتۇلماس ئۈچ تارىخىي
جەريانىنى پەقەت "ئۇ ئۈچ رەت تۇغۇلدى" دېگەن.

يىغىپ ئېيتقاندا، «يولتۇزلار يورتى» ناملىق بۇ داستان
ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن 30 يىلدىن بۇيانقى
داستانچىلىق ئىجادىيىتىمىزدە مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدۇ.

* * *

بىز يۇقۇرىدا شەرھىلەپ ئۆتكەندەك، ئازاتلىقتىن بۇيانقى
داستانچىلىق ئىجادىيىتىدە قولغا كەلگەن نەتىجىلەر ئۇيغۇر

ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا داستانچىلىقنىڭ ئۈمىتلىك بىر ساھە ئىكەنلىگىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئەدەبىيات تارىخىدىن قارىغاندا، ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىردەك تەكشى بولمايدۇ. يەنى ھەر خىل تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدا پىروزا ژانىرى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇشى، يەنە بىر مىللەت ئەدەبىياتىدا ئۇنىڭ ئەكسىچە شېئىر ياكى دىراما ژانىرى تەرەققىي قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، داستانچىلىق ئىجادىيىتىنىڭ بىرقەدەر گەۋدىلىك ئىكەنلىگىنى ئۇچرىتىمىز. كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى-مىزدىكى داستانچىلىق ئەنئەنىسى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى-نىڭ ئۇزۇن يىللىق مىللىي ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغىنىغا ئوخشاش، ئازاتلىقتىن بۇيانقى ئەدەبىياتىمىزدا بارلىققا كەلگەن خېلى كۆپ داستانلارنىڭ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئىگە بولۇشىمۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاشۇ مىللىي ئەنئەنىسىدىن ئايرىلمايدۇ، لېكىن جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ قانۇنىيەت-لىرى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ نۇقتىنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىشكە بولمىغىنىدەك، داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى ئۈزۈپ قويۇشقىمۇ بولمايدۇ. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقان مىللىي ئەنئەنە مەسىلىسى ئەدەبىياتىمىزنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش شەكلى ۋە ئۇسۇلىغا قارىتىلغان.

بىز ئازاتلىقتىن بۇيانقى ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ تەرەققىياتىدا

داستانچىلىقنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە ئۇ جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن دەسلەپكى نەتىجىلىرىمىزنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، يەنە ئەدەبىياتىمىزنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاشلا داستانچىلىق ئىجادىيىتىدىمۇ بىسىپ ئۆتكەن يولىمىزنىڭ ئەگرى - توقايلىقىنى ۋە قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز لازىم.

دەرۋەقە لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ژانىرلىرى بويىچە ناھايىتى تېز گۈللەپ ياشناش كەيپىياتى بارلىققا كەلدى ۋە كەلمەكتە. لېكىن دەۋرىمىزنىڭ يۈكسەك تەلەپلىرىدىن قارىغاندا، يەنىلا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدىن خېلى يىراقتا تۇرىدۇ. ھازىرقى داستان ئىجادىيىتىدە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا بىرىنچى سەپتە كۆرەش قىلىۋاتقان، يۈكسەك كوممۇنىستىك ئېتىقات ۋە غايىگە ئىگە قەھرىمانلارنىڭ تىپىك ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان داستانلار ھىلىمۇ ئاز. بىز ئەدەبىياتتا تېمىنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەكىتلەش بىلەن بىللە، كىشىلەرنى سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىم روھىدا تەربىيىلەيدىغان ئاكتىۋئال تېمىلارنى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز لازىم. 30 يىللىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىسىپ ئۆتكەن يولىنى ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ پىرىنسىپلىرى بويىچە تەتقىق قىلغان چېغىمىزدا، داستانچىلىق ئىجادىيىتىدىمۇ سخېماتىزىم ۋە قېلىپبازلىق خاھىشىنىڭ ئىپادى-

لىرىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. بۇ ئالدى بىلەن تېما تاللاش مەسىلىسىدە ئىپادىلەنمەكتە. بۇنداق خاھىشنى 30 ـ يىللارنىڭ بېشىدىلا ماكسىم گوركى "كىشىلەرنى ئۈمىتسىزلەن ـ دۈرىدىغان يىغلاڭغۇ ئەدەبىيات" دەپ تەنقىتلىگەن ئىدى. بىز ھامان ئالغا قاراپ، يىراقنى كۆرىدىغان يۈكسەك سىياسى سەۋىيىگە ۋە قىزغىنلىققا ئىگە بولۇشىمىز كېرەك. ماركسىزىملىق ئەدەبىيات ھامان پۇرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغۋار غايىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. پۇرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى "خەلقى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، خەلقنى تەربىيىلەش، دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش، دۈشمەننى يوقىتىش"تىن ئىبارەت. ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئەنە شۇ سىياسى ۋەزىپە ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويۇش كېرەك.

تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلىگەندە، شۇنىمۇ ئەسكەرتىش زۆرۈركى، 30 يىلدىن بۇيانقى بەزى داستانلارنىڭ بەدىئى چىنلىقى ۋە تۇرمۇش پۇرىقى ئانچە قويۇق ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى يازغۇچىلارنىڭ بىۋاستە ھالدا خەلقنىڭ قاينام ـ تاشقىنلىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن ئۆگىنىشكە ۋە ئەدەبىياتنىڭ بۇ پۈتمەس ـ تۈگىمەس مەنبەسىدىن ئوزۇقلىنىشقا سەل قارىغان ـ لىقى، كىتاۋى بىلىمگىلا تايىنىپ، ئەمەلىي بىلىمگە ئەھمىيەتسىز قارىغانلىقى، قىسقىسى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئىگەللەشكە ماھىر بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت. خۇددى لۇشۈننىڭ "بۇلاقتىن چىققاننىڭ ھەممىسى سۇ، تومۇردىن چىققاننىڭ ھەممىسى قان"

دىگىنىگە ئوخشاش، ريال تۇرمۇشنى بىۋاستە ئۆگىنىش بىلەن ۋاستىلىق ئۆگىنىشنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم پەرق بولىدۇ، بىز خەلقنى تەسىرلەندۈرىدىغان تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئۆلمەس داستانلارنى ئىجات قىلىش ئۈچۈن ھەمىشە ريال ئىجتىمائى تۇرمۇشتىن ئايرىلماسلىقىمىز لازىم. بۇ مەسىلىگە يالغۇز بىر خىل سىياسى تەشەببۇس سۈپىتىدىلا مۇئامىلە قىلماستىن، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئىدىيە جەھەتتىن ھەقىقى تونۇشىمىز كېرەك.

قىسقىسى، ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ ئازاتلىقتىن بۇيانقى تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئەتراپلىق يەكۈنلەپ، يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنىغان ئۆلگىلىك داستانلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئۆگىنىشىمىز ھەمدە شۇ ئاساستا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان نەمۇنىلىك داستانلارنى كۆپلەپ يارىتىپ، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات غەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشۇش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

1981-يىل 7-ئاي.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئەمگەكچان ۋە پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بېرى نۇرغۇنلىغان شانلىق مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي ۋە رەڭمۇ-رەڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيىتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتى ئۇيغۇر مىللى تۇرمۇش مۇھىتىدا شەكىللەنگەن ئەنە شۇ پارلاق مەدەنىيەتنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر.

ئۇيغۇر خەلقى ئالاھىدە جۇغراپىيىۋى ئىقلىم شارائىتىنىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرى ياشىغان زېمىننى قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر ئوچىقىغا ئايلاندۇردى. پىروفېسسور فېڭ جياشېڭ: "شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلگەن" دەپ كۆرسەتكىنىدەك ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ئىدى.

دەرۋەقە، مەدەنىيەت تارىخى خەلقنىڭ ئۆزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ياراتقان ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز پەقەت ئەنە شۇ كەڭ مەدەنىيەت بايلىغىنىڭ بىر ئۆلۈشى ھىساپلانغان بەدىئى ئەدەبىيات جەھەتتىكى مىراسلىرىمىز ۋە ۋەسىقىلىرىمىزنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىجاتكارلىق روھىدىن چەكسىز ئىپتىخارلىنىمىز. «ئوغۇزنامە» ئېپوپېيىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بۇددىزىم مەدەنىيتى دەۋرىدە يارىتىلغان «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ئالتۇن يارۇق»، «مايتىرسىمىت» قاتارلىق تەرجىمە ئەدەبىياتىدىن تارتىپ ئورخون ئۇيغۇر قاغانلىغى دەۋرىدە تارىخي شەخسلەرنىڭ يادنامىلىرى سۈپىتىدە ئورنىتىلغان «مەڭگۈ تاش» پۈتۈكلىرى، ئۆزىنىڭ تارىخي ئەھمىيىتى، ئىلمي ۋە بەدىئى قىممىتى جەھەتتىن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئىككى شاھ ئەسەر — «تۈركى تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنىڭ داۋامى بولغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى، خاقانىيە مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىڭ مۇناسىپ ۋارىسى ۋە راۋاجى تەرىقىسىدە ئۇيغۇر تىلىنى جەۋلانغا كەلتۈرۈپ، يەنە بىر ئاجايىپ سەلتەنەتلىك گۈزەل شېئىرىيەت دۇنياسىنى ئاچقان ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى بولۇپمۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ پىر ئۇستازى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ نەزمە داستانلىرى، شېئىرىيەتنىڭ ئۆزلۈمەس دولقۇنلۇق ئېقىنىنى ھاسىل قىلىپ 17 ـ ئەسىردىن تاكى 20 ـ ئەسىر-

نىڭ باشلىرىغىچە ئۆتكەن خىرقىتى، زەلىلى، نۇبىتى، گۇمنام، قەلەندەر، سەبۇرى، نىزارى، غېرىبى، موللا بىلال، تەجەللى... لەرنىڭ دىۋانلىرى قاتارلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى غەزىنىسىنىڭ نادىر ئۆلگىلىرى ھەقىقەتەن ئەجداتلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت يارىتىشتا ئۆز زىممىسىگە چۈشكەن شەرەپلىك مەجبۇرىيىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ ئورۇنلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە يېتەكچىلىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مەلۇم ئىزچىللىق بولىدۇ. خۇددى بۈگۈنكى ئەدەبىيات ئۆتكەنكى ئەدەبىياتنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغىنىغا ئوخشاش، كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتمۇ ئالدى بىلەن ئىنسانىيەت شەكىللىنىش بىلەن تەڭ ئۇلارنىڭ مەنىۋى پائالىيىتىگە ماس ھالدا بارلىققا كەلگەن خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر. بىر پۈتۈن مىللى مەدەنىيىتىمىزگە ئوخشاش، بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزمۇ بىر دەۋردە، بىر رايوندا، مەلۇم شەخسنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنياسىدا تاسادىپىلا ئىجات قىلىنغان سۈنئى شەجەرە بولماستىن، بەلكى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر مابەينىدە كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن يارىتىلغان ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس ئانىنىڭ سۈتىدىن ئوزۇقلىنىش ئارقىلىق ئۆسۈپ زورايغان. شۇنىڭ ئۈچۈن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىگى ۋە مىللى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆگەنگەن ھەم تەكشۈرگەندە، مۇقەررەركى، خەلق ئېغىز ئەدە-

بىياتىنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت مۇھىم تېمىدىن چەتنەپ ئۆتۈش زادى مۇمكىن ئەمەس.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ئارىسىدا دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتى بار، يەنى ئۇلار ھەم ئۆزئارا پەرقلىق، ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم مەنىدە، ئەدەبىيات تارىخىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش تارىخى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا ئوينىغان رولى ئىنتايىن كەڭ ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇ بىر قاتار نەزەرىيىۋى، ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى بۇنداق ئىنتايىن زىچ ۋە مۇرەككەپ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش ئۆتمۈشتىكى ۋە ھازىرقى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئىگەللەپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە گۈللەندۈرۈشتە چوڭقۇر نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككى خىل ئەدەبىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئالدى

بىلەن مۇنداق بىر ئاساسىي نەزەرىيىنى، يەنى خەلق ئاممىسى-نىڭ جەمئىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى رولى مەسى-لىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىم. چۈنكى دەل مۇشۇ مەسى-لىدە تارىخىي ماتېرىيالىزمچىلار بىلەن تارىخىي ئىدىيالىزىمچىلار ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن پرىنسىپلىق ئىختىلاپ ۋە نەزەرىيىۋى كۈرەش ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ كەلدى.

تارىخىي ماتېرىيالىزمچىلار ئىزچىل ھالدا، خەلق تارىخنى ياراتقۇچىلار، شۇنداقلا يەنە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ خوجايىنلىرى دەپ قارايدۇ. ھالبۇكى، تارىخىي ئىدىيالىزمچىلار خەلق ئاممى-سىنىڭ تارىختىكى رولىنى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يارىتىش ئىختىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تۈپتىن ئىنكار قىلىدۇ ھەمدە خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىنى زادىلا ئەدەبىيات ـ سەنئەت دەپ ھېسابلىمايدۇ.

تارىخىي ماتېرىيالىزم: خەلق، پەقەت خەلقلا دۇنيا تارىخى-نى ياراتقۇچى ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچ، دەپ قارايدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھالقىسى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنى ھەقى-قى ئىگەللىگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ئىدى. مانا بۇ خەلق ئاممىسىنىڭ جەمئىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم رولىنى چوڭقۇر تونۇپ يېتى-شىمىزنىڭ ئاساسىدۇر. ھەقىقەتەن، ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك: "خەلق پەقەت بارلىق ماددى بايلىقلارنى ياراتقۇچى كۈچلا

ئەمەس، بەلكى ئۇ بىردىن-بىر پۈتمەس- تۈگىمەس مەنىۋى بايلىق مەنبەسى. مەيلى ۋاقىت جەھەتتىن بولسۇن، ياكى گۈزەللىك ۋە ئىجادىي دانىشمەنلىك جەھەتتىن بولسۇن، خەلق ئومۇمەن بىرىنچى پەيلاسوپ ۋە شائىردۇر.“ گوركى يەنە: ”خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى ۋە سۈت ئانىسى“ دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ئۇزاق ئەسىرلىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، خەلق ئاممىسى نەچچە يۈز مىڭ يىللار مابەينىدە ياراتقان تىل گۆھەرلىرىنى ئەڭ گۈزەل مىسرالارغا تىزىپ، ئۇنى يازغۇچىلارغا بەخش ئەتتى؛ خەلق ئۆزلىرى ئىجات قىلغان ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ھەر خىل تۈر ۋە ژانىرلار بىلەن يازما ئەدەبىياتقا جانلىق ئىجادىيەت شەكىللىرىنى تەييارلاپ بەردى؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ خىل تېمىلىرى ۋە مول ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى يازغۇچىلارنى كەڭ تېما ھەم ۋەقەلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئەڭ مۇھىمى، خەلق ئۆزلىرى بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي مۇساپىگە ماس ھالدا، ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدە ”مەڭگۈ گۈزەللىك“كە ئىگە بولغان ھەر خىل قەھرىمانلار ئوبرازلىرىنى يارىتىش ئارقىلىق، يازغۇچىلار ئىجادىيىتىدە ئاتاقلىق دۇنياۋى تىپىك ئوبرازلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە قىممەتلىك ئاساس سېلىپ بەردى؛ خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيىتىدە نامايەن قىلغان كەڭ تەسەۋۋۇر ۋە چوڭقۇر تەپەككۇر ئىقتىدارى بىلەن يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچىنى قاناتلاندۇردى.

تۆۋەندە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرىنى بىرقانچە تەرەپلەردىن تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى.

بىرىنچى، تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە.

دۇنيانىڭ كىلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرى ئىچىدە، ھەر-قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى رېئالىزم ۋە ئاكتىپ رومانتىزىم روھىغا ئىگە بولغان يازغۇچىلار شۇنىڭ ئۈچۈن سەنئەتتە ئۇلۇغ نەتىجىلەرگە ئېرىشەلىدىكى، ئۇلار ئۆز ئىجادىيىتىدە تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتلەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مول خەلقچىللىقىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، خەلقنىڭ ئارزۇ-غايىلىرىنى ئىپادىلىدى. قەدىمقى يۇنان شائىرى گومېرنىڭ «ئىلىيادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى گىرېك ئىپتىدائىي ئەپسانە-رىۋايەتلىرىنىڭ تېمىسى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان. نەپىس سەنئەت جەھەتتە قەدىمقى يۇناندىكى ھەيكەلتاراشلىق، لوۋقىغا رەسىم چۈشۈرۈش ئىشلىرىدا شۇنىڭدەك رىمنىڭ فېئوداللىق دەۋرىدە تاملارغا رەسىم سىزىش ئىشلىرىدىمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ھېكايىلەر ئاساسىي تېما قىلىنغان. ھەقىقەتەن ماركس كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك: "يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ قورال ئامبىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىقى"[1] بولغان.

[1] «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2-توم، 1-كىتاپ، 194-بەتكە قاراڭ.

ئىلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرى ئىچىدىمۇ بۇنداق
ئەمەلىي مىساللار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرى
ياشىغان ئىلىمىزنىڭ تۇنجى ئۇلۇغ شائىرى چۈ يۈەننىڭ
«توققۇز نەزم»، «تەڭرىگە سوئال»، «جۇدالىق زارى»، «جۆيى-
زىگە مەدھىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋرلەردىكى خەلق-
نىڭ قوشاقلىرى ۋە ئەپسانىلىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى قاتتىق
ئۇچرىغان. بولۇپمۇ «توققۇز نەزم» بىلەن «تەڭرىگە سوئال»
خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېمىسىنى بىۋاستە قوبۇل قىلغان.

ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن چۈ يۈەن بىۋاستە ھالدا
خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى خەلقچىللىق ۋە رىيالىزىملىق روھنى
ئۆز ئىجادىيىتىگە ئۆزلەشتۈرگەن ۋە يېتەكچى قىلغان. ئۇنىڭ
شېئىرلىرىدىكى يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ، روشەن سىياسىي
خاھىش، گۇمانىزىملىق ئىدىيە كېيىنكى ئەسىرلەردە ياشىغان ياز-
غۇچى، شائىرلارنىڭ خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىدىن ئۆگىنىشى
ئۈچۈن ئەڭ دەسلەپكى پارلاق ئۈلگە بولدى.

لى بەي چۈ يۈەنگە ئوخشاشلا سىياسىي جەھەتتە ئۆز ئار-
زۇسىغا يېتەلمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمران ئاقسۆڭەكلەرگە
خۇشامەت قىلىشنى خالىمىغاچقا، تەبىئىي يوسۇندا تۆۋەن قاتلامغا
ھەمداشلىق قىلىپ، خەلق ئاممىسى بىلەن تەقدىرداش بولغان.
شۇڭا ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا قويۇق رىيالىزىملىق
تۈسكە ئىگە بولغان «مەھكىمە قوشاقلىرى»نى چوڭقۇر ئۆگەندى ۋە
ئۇنىڭدىن ئوزۇقلاندى. لى بەينىڭ 900 نەچچە پارچە شېئىرىي

ئەسىرى ئىچىدە «مەھكىمە قوشاقلىرى»دىن تېما قىلىنغىنى خېلى زور سالماقنى (ئالتىدىن بىرىنى) تەشكىل قىلىدۇ.

دۇ فۇ ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك ياشىغان بەي جۈيىي تاڭ سۇلالىسىنىڭ خاراپلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، تۇرمۇشتا سەرسانلىق-سەرگەردانلىقنىڭ ئاچچىق تەمىنى راسا تېتىغان بولغاچقا، تەبىئى يوسۇندا يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ خەلققە يېقىنلاشقان، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت-لىرىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بولۇپمۇ «مەھكىمە قوشاق-لىرى»نىڭ رېئالىزملىق جەڭگىۋار ئەنئەنىسىنى چوڭقۇر سىڭدۈرگەن.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار تېمىسىدىن پايدىلىنىپ ئىجات قىلىنغان شېئىرىي ئەسەرلەردىن باشقا، ئېلىمىز ئەدەبى-يات تارىخىدا ئاشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن بارلىققا كەلگەن سەھنە ئەسەرلىرى، رومان، قىسسىلەرمۇ ئاز ئەمەس. پۇ سۇڭلىنىڭ «لياۋجەي رىۋايەتلىرى» ئاساسەن خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت-لەرنى ئۆزىگە تېما قىلغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى 100 دىن ئارتۇق ھېكايە پۈتۈنلەي دىگۈدەك خەلق ئىچىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىنىشىدىن ئىبارەت.

ئۇنىڭدىن باشقا، «غەرىپكە ساياھەت»، «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»كە ئوخشاش داڭدار رومانلار خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى ئۆزىگە ماتېرىيال قىلغاندىن تاشقىرى، تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەت-

تىن ئېلىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە ئورگىناللىقتا ئىگە بولغان مەزمۇنلارغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان.

ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىۋىي قىسمى بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ يۇقۇرقى ئورتاق قانۇنيەتتىن زادى مۇستەسنا ئەمەس.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تۆپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ خەلقچىللىغى ۋە باشتىن-ئاخىر قويۇق رېيالىزىملىق روھ بىلەن رومانتىزىملىق غايىنى ئۆزىگە سىڭدۇرگەنلىكىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى مۇلاھىزە قىلغاندا، شۇبھىسىزكى، ئۇ ئىزچىل ھالدا باي ۋە گۈزەل ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېمىسىغا ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغانلىغىدىن ئايرىلمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىيات تارىخى زادى قايسى ئەسىردىن باشلىنىدۇ دىگەن مەسىلىدە ھازىرغىچە قاراش بىردەك ئەمەس. ئۇيغۇرلار تارىختا كۆپ خىل يېزىق ئىشلەتكەن ۋە بىرنەچچە دىنغا ئېتىقات قىلغان. كۆپ خىل يېزىق ۋە كۆپ خىل دىنىي ئېتىقات ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر قىلىش تارىخىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئالغا سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن قەدىمقى يېزىقتىكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغان تەبىئىي گارمونىك لىنىيىسىنى ئۈزۈپ قويدى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىزچىللىق مەسىلىسىدە ئېتنىك جەھەتتىن بەزى چۈشىنىشمەس-

لىكلەرنى پەيدا قىلدى. ئەنە شۇ سەۋەپتىن قەدىمقى دەۋرگە خاس (ئادەتتە خىرونولوگىيە پىرىنسىپى بويىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن مىلادى 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر قەدىمقى دەۋر ھىساپلىنىدۇ) يازما مەنبەلەر بىزدە ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ، ئورخون "مەڭگۈ تاش" يازما يادىكارلىقلىرى ۋە "تۇرپان تېكىستلىرى" دىگەن ئومۇمى نام بىلەن ئاتالغان ھەر خىل مەزمۇندىكى يازما ۋەسىقلىرىمىزنى ھىساپقا ئالمىغاندا، 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى يازما مەنبەلەر ۋە ماددى، مەنىۋى مەدىنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدىبىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىگى دىنىي تەرجىمە ئەدىبىياتىدىن ئىبارەت. لېكىن ياقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان كىتاپلاردىكى ۋەقەلەر، رىۋايەت، قىسسەلەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىتىغا سىڭىشكەندە، ناھايىتى تەبىئى ھالدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى ۋە ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرى بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدىبىياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىۋىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قەدىمقى دەۋر ئۇيغۇر ئەدىبىياتىدا فولكلور ئاساسىي ئورۇننى ئىگەللەپ كەلگەن. شۇ سەۋەپتىن ئىپتىدائى ئەپسانىلار ئەدىبىياتى بىلەن ئۇيغۇر مەدىنىيەت تارىخى ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن.

9 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى

ھاياتىدا كۆرۈنەرلىك بۇرۇلۇش پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تارىخىدا بىر قەدەر سىستىمىلاشقان ۋە تاكامۇللاشقان دەۋر باشلىنىپ، «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تەك مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا "ئالتۇن دەۋر" دىگەن مۇناسىپ نام بىلەن ئاتالغان مۇشۇ دەۋر (قاراخانىلار دەۋرى) يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى تەرەققىيات ئالاھىدىلىگىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئۈزۈلمەس دولقۇندەك ئىزچىللىقا ۋە ئورگىناللىقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر ئىغىز ئەدەبىياتىدىن مول ماتىرىيال ئالغانلىغى ۋە ئۇنىڭ رىيالىزىملىق ھەم ئاكتىپ رومانتىزىملىق روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر قىلىش ئەنئەنىسىنى بەدىئى ئەدەبىيات شەكلى بىلەن تېخىمۇ سىستىمىلاشتۇرغانلىغى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىغىنى چوڭقۇر ھىس قىلىمىز.

قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۈلگىسى ھىساپلانغان «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئەلۋەتتە ھەر خىل ئىجتىمائى ئامىللارغا باغلىق. ئوبىكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى مەھمۇت قەشقىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى قېتىقىنىپ ئۆگەنگەنلىگى ۋە ئۆزلەشتۈرگەنلىگى، ئۆز خەلقىنىڭ ئىغىز ئىجادىيەتلىرى ئارقىلىق ئۇزاق

ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملاشقان بەددىئىي ئەدەبىيات غايىلىرى ۋە ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيىتىگە چوڭقۇر سىڭدۈرگەنلىكى ھەمدە ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك پىكىر ئېقىمى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» گەرچە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئىلمىي ئەسەر بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرى ئارقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە كۆرسىتىدىغان مۇقەررەر تەسىرىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئالىم مەھمۇت قەشقىرى «دىۋان» نى تۈزۈشتىن بۇرۇن پۈتكۈل "خاقانىيە" ئۆلكىسىنى (جۇملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتە سۇ ۋە ئىسسىق كۆل بويلىرىنى)، قىرغىز-تاتار دالىلىرىنى، بۇلغار-قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ-ئوغۇز يېزىلىرىنى، دوغلات (دولون) ۋادىلىرىنى...كېزىپ ئون نەچچە يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئۇلۇس-ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشتى؛ تۈرلۈك تىل پاكىتلىرىنى، شېئىر-قوشاقلارنى، ماقال-تەمسىللەرنى، ھېكمەتلىك سۆز-ئىبارىلەرنى، تارىخىي قىممىتى بار ئەپسانە-رىۋايەتلەرنى... توپلىدى ۋە ئۇنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى «دىۋان»دا تۈركىي تىللارنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. بىز پەقەت «دىۋان»دا

خاتىرىلەنگەن ئەنە شۇ ئەدەبىي پارچىلار ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پارلاق ئۆلگىلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز.

قاراخانىلارنىڭ سىياسىي ھاياتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئۆزگەرتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك دەستۇرى بولغان، پەلسەپە، ئىجتىمائىيەت دەرسلىكى دەپ قارالغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىمۇ تاسادىپىي بارلىققا كېلىپ قالغان ئەمەس. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردىكى يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا نامايان بولغان مىللىي ئىدىيولوگىيىلىك پىكىر ئېقىمى بىلەن خەلقچىللىق روھ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە گۇمانىزىملىق غايە ئاپتورنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىك قاراشلىرىغا تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ئامىل يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قىممەتلىك ئىجادىي ئەمگىكىنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئالغا سۈرۈلگەن دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت توغرىسىدىكى تەرەققىپەرۋەرلىك قاراشلىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن مىللىي ئىدىيولوگىيىلىك ئەنئەنىۋى پىكىرلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئورگانىك باغلىنىش مەۋجۇت. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقىنىڭ بۇ ئىلغار پەلسەپىۋى قاراشلىرى شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي كىشىلىك خاراكتېرى بولۇپ، قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەر-

دىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ قالدى. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەندى-نەسىھەت خاراكتېرلىق قوشاقلىرىنىڭ تېمىسى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان غايىۋى پىكىرنىڭ مەزمۇنى ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئى باغلىنىش بۇ پىكرىمىزنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

بىلىم ئارقىلىق ئەقىل-ئىدرەككە ئىگە بولۇپ، نادانلىقنى تەرك ئېتىش، بىلىملىكلەرنى ئۇلۇغلاش، مەرىپەت ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائى قۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىپ، پاراۋان ۋە بەختىيار غايىۋى جەمىيەت بەرپا قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگە پىكىر مەزمۇنى ئىدى. شۇڭا ئۇ، مۇقەررەر هالدا، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا تۇتاشتۇرۇلدى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن بۇ پىكىر ئېقىمى يازما ئەدەبىياتقا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىدە تېخىمۇ كونكرېتلاشتى.

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئاممىۋى هالدا ئورتاق شەكىللەنگەن ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمى نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنىڭ مېغىزى بولغاچقا، ئۇنى هېچقانداق كۈچ ئۈزۈپ تاشلىيالمايدۇ، بەلكى ئۇ خەلقىنىڭ يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە هامان ئۆزىدىن كېيىنكى يازما ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتمەي قال-

مايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىمۇ ۋاستىلىق ھالدا ئەنە شۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېما ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكىنى تولۇق نامايان قىلالىدى. بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەھمەت يۈكنەكى يېرىك ـ زەرداپقا تولغان جاھالەتلىك دەۋرگە رىيالىستىك روھ بىلەن نەپرەت ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بۇزۇلۇشىدىكى ئىجتىمائى سەۋەپلەرنى پەلسەپىۋى پىكىر شەكلى ئارقىلىق يىغىنچاقلاپ ۋە ئۇنى ئىستېتىك پىكىرگە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئىجتىمائى مۇھىتنى ئۆزگەرتىشنىڭ يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ رىيالىستىك روھىدىن ۋە خەلقچىللىق ئىدىيىسىدىن ئەڭ زور دەرىجىدە مەنىۋى ئوزۇق ئېلىشنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

قەدىمقى زاماندىن تارتىپ ئۇيغۇرلار قوشاقچىلىق، فولكلور تىپىدىكى داستانچىلىق جەھەتتە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ كەلگەن. ناخشا ـ قوشاق، مۇزىكا ـ ئۇسۇلىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ بۇ ئەنئەنىسىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تېخىمۇ پاساھەتكە يەتكەن، "چاغاتاي تىلى" دەۋرى دەپ ئاتالغان

دەۋرلەردە (14 ـ ئەسىردىن كېيىن) تېخىمۇ روشەن جارى قىلـ
دۇردى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان
لۇتفى، ئاتايى، سەككاكى بولۇپمۇ ناۋايى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ
ئۆچمەس ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر لىرىك شېئىرىيەت
گۈلزارلىقىدا ئۇزاققىچە گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلـ
تۈردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر شېئىرىيەت تارىخىنىڭ مىللى
ئەنئەنىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر
كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا "غەزەل ئەدەبىياتى"نى باشلاپ بەردى،
يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانلار تۇيغۇسىدىكى ئورتاق سېزىم ھېساپـ
لانغان مۇھەببەت تېمىسىنى جەمىيەتنىڭ رىيال ئىجتىمائى مەنزىرىـ
سىگە تەتبىقلاپ، "مەڭگۈلۈك سېھىرلىگۈچى كۈچ" (ماركىس)كە
ئىگە لىرىك كۈيگە ئايلاندۇردى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىـ
نىڭ تېما ۋە ئىدىيۋى مەزمۇن جەھەتتە ناۋايى ئىجادىيىتىگە
بولغان تەسىرىنى بولۇپمۇ ئۇنىڭ مىلادى 1483 ــ 1485 ـ يىللىرى
تۈزگەن «خەمسە»سىدىن روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. «خەمسە»
ناۋايى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك ئۆلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ
ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن «ھەيرەتۇلئەبرار»، «پەرھات ۋە شىرىن»،
«لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە»، «سەددى ئىسكەندەر»
دىن ئىبارەت بەش بۈيۈك داستاننىڭ تېمىسى ۋە سيۇژىتىنىڭ
شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېقىپ
يۈرگەن رىۋايەت ۋە ھېكايە، قىسسىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنـ
لىگى ھەممىگە ئايان. «پەرھات ۋە شىرىن» ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

شەرقتە ياشىغۇچى تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان كۆپلىگەن كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەلق ئاغزىدىكى بۇ قىسسىنى يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشقان ئىدى. پەقەت 15-ئەسىرگە كەلگەندىلا ئەلىشىر ناۋايى بۇ قىسسىنىڭ رېيالىستىك ۋە خەلقچىللىق روھىغا ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى يېڭىچە پىكىر، ئىلغار مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ، مەشھۇر «پەرھات ۋە شىرىن» داستانىنى يېزىپ چىقىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. ناۋايى كامالەتكە يەتكۈزگەن بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىجادىيەت ئەمىلىيتى ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات نامايەندىلىرىنىڭ ئىجادىيىتىدە تېخىمۇ روشەن ئىپادىسىنى تېپىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى تېمىلىرىنى ئاساس قىلغان مىللى ئۇسلۇپ ۋە خاراكتىرگە ئىگە داستانچىلىق ئىجادىيىتىنى راۋاجلاندۇردى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا ناۋايىدىن كېيىن داستانچىلىق ساھەسىدە شۆھرەت قازانغان 2-نامايەندە—ئابدۇرەھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەت داستانلىرى» دىگەن ئومۇمى نام بىلەن ئاتالغان 18 داستانىنىڭ ئىچىدە «رابىئە-سەئىدىن»دىن باشقىسى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ھىكايە-رىۋايەتلەرنى ئاساسىي ماتىرىيال قىلغان ياكى ئۆزىدىن بۇرۇنقى كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن شۇناملىق داستانلىرىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ ۋە جانلىق ئىدىيىۋى مەزمۇنلار

بىلەن ئىجادىي بېيىتىپ، رېياللىق بىلەن تېخىمۇ يېقىنلاشتۇر-
غان. مۇشۇ ۋاقىتتا نىزارىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى
رېيالىزىمنىڭ ئەڭ چوڭ نامايەندىسى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى
ئۇنىڭ پۈتكۈل نەزمىلىرىدە ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ
رېئال كارتىنىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس ئۇسۇل بىلەن
چىن سۈرەتلەنگەن. بۇ جەھەتتە يەنە ئۇيغۇر يېقىنقى زامان
تارىخىنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق يىللىرىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن تالانت-
لىق شائىر موللا بىلال (نازىم)نىڭ ئىجادىيىتى ئالاھىدە خاراك-
تېرلىقتۇر. بىلال ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت تارىخىدا «غەزەلىيات»
ناملىق شېئىرىي دىۋاندىن باشقا، «كىتاب غازات دەر مۈلكى
چىن»، «نوزۇگۇم»، «چاڭمۇزا يۈسۈپخان» قاتارلىق داستانلارنى
يازدى. بۇ داستانلارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى-
دىكى باشقا ئەنئەنىۋى تېمىلىق داستانلارغا ئوخشىمايدىغان
ئالاھىدىلىكى شۇكى، موللا بىلال داستانلىرىدا شائىر ياشىغان
دەۋردە خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان رېئال تارىخىي ۋەقەلەر
ئاساسىي تېما قىلىنغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نەسرى ئەسەرلەر ئۈستىدە
سۆز ئاچقاندىمۇ، ئۇنىڭ يۇقۇرقى قانۇنىيەتلەردىن مۇستەسنا
ئەمەسلىكىنى ئېيتىش مۇمكىن.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن نەسرى ئەسەرلەرنىڭ تېمىسى
ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئاساسلىق قىسمىنى شەرق
فولكلورىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر ۋە فانتازىيىلىك ھېكايىلەر

تەشكىل قىلىدۇ. شۇنداقلا يەنە نەسرى يول بىلەن بايان قىلىنغان ھەر خىل تەزكىرە ئەدەبىياتلىرىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت ـ ھېكايىلەر ئاساسىدا ئىشلەنگەن نەسرى ئەسەرلەرگە نەسىرىدىن راپغوزىنىڭ «قىسسەئى راپغوزى» دىگەن ئەسىرىنى، موللا يۇنۇس يەركەندىنىڭ مىلادى 1755 ـ يىلى يازغان «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» ناملىق قىسسىسىنى (نەسرى يول بىلەن يېزىلغان)، يەركەنلىك ئۆمەر باقى تەرىپىدىن مىلادى 1792 ـ يىلى نەسرى شەكلىدە يېزىلغان «پەرھات ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن» قىسسىلىرىنى ھەمدە مىلادى 1849 ـ يىلى موللا سەنجار ئىبنى ئىبراھىم قەشقىرى تەرىپىدىن رەتلەنگەن «جامىئۇل ھىكايەت» («ھىكايىلەر توپلىمى») قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. (بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر قايسى دەۋرلەردە يېزىلغان تەزكىرە ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە.)

ئىككىنچى، تىپىك ئوبرازلار بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە.

ماكسىم گوركى: «شەخسىيەتچىلىكنىڭ ھالاكىتى» دىگەن ئەسىرىدە: "بارلىق ئەللەردىكى ئۇلۇغ شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەسەرلىرىنى خەلق كوللىكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ غەزىنىسىدىن پايدىلىنىپ ياراتقان؛ ھەممە بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشلار، ھەممە شانلىق ئوبرازلار ۋە تىپلار قەدىمقى زامانلاردىن بېرى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ بۇ غەزىنىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە" دەپ

كۆرستىدۇ. دەرۋەقە، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە نەزەر سالساق، بۈيۈك كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئۆلمەس تىپىك ئوبرازلارنىڭ كۆپچىلىگى ئالدى بىلەن خەلقنىڭ ئىجادىيىتىدە يارىتىلغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز.

شېكىسپىر، سېرۋانتېس، گيۇتى، ۋىكتور گىيوگو قاتارلىقلارنىڭ داڭلىق ئەسەرلىرىدىكى تىپىك ئوبرازلارنى ۋە مەلۇم كۆرۈنۈشلەرنى خەلق ئاممىسى بۇ يازغۇچىلاردىن بۇرۇن ياراتقان.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى كىلاسسىك رومانلىرىدىن «سۇ بويىدا»، «غەرپكە ساياھەت»لەردە تەسۋىرلەنگەن تىپىك ئوبرازلارمۇ ئالدى بىلەن نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلگەن ھېكايە، رىۋايەتلەردە ئىجات قىلىنغان.

«سۇ بويىدا» رومانىنىڭ ئاساسى خەلق ئارىسىدىكى «داسۇڭ يىلنامىسى ۋەسىقىلىرى» دىگەن رىۋايەتتۇر. ئۇنىڭدا سۇڭ جياڭ، لىن چۇڭ قاتارلىق 36 پالۋاننىڭ تىپىك ئوبرازى ھېكايە قىلىنغان. كېيىنچە شى نەيئەن، لو گۇەنجۇڭلار تەرىپىدىن يېزىلغان «سۇ بويىدا» ناملىق روماندا خەلق رىۋايەتلىرىدە يارىتىلغان 36 قەھرىماننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا 108 تىپىك قەھرىمان ئوبرازى يارىتىلغان.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋۇ چېڭئېن «غەرپكە ساياھەت» دىگەن ئەسىرىدە بۇرۇنقى دەۋرلەردە پەيدا بولغان خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئەلنەغمە تىياتىرلىرىدىكى غەرپكە ساياھەت توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆزلەشتۈرگەن-

لىگى ئۈچۈن، تىپىك دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە سۈن ۋۇكۇڭنىڭ ئاجايىپ ئوبرازىنى ياراتقان بولۇپ، بۇ ئەسەر ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك رومانلىرى ئىچىدە رومانتىزىملىق مەشھۇر ئەسەر بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق ئوبرازلارنىڭمۇ بۇرۇنقى چاغلاردا خەلقنىڭ ئىجادىيىتىدە بارلىققا كەلگەنلىگى شۈبھىسىز. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مىراسلىرىدىن بىرى بولغان «ئوغۇزنامە» داستانى، ھازىر مەلۇم بولۇشىچە، 13 ـ ئەسىردە نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن. لېكىن يازما نۇسخا ھالىتىگە كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئوغۇزخان ھەققىدىكى بۇ قىسسە خەلق ئارىسىدىكى بىر رىۋايەت سۈپىتىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە شۇ دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ پىشقان ۋە ئوغۇزخان ئوبرازى تېخىمۇ تىپىك خاراكتېر ئالغان. شۇنداق قىلىپ، ئوغۇزخاندىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەخس تەدرىجى ھالدا غايىۋى تىپىك ئوبرازغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ناۋايىنىڭ پاساھەتلىك قەلىمى ئاستىدا «خەمسە» ئىچىدىن ئورۇن ئېلىپ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋاپادار ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ تىپىك ئوبرازى پەرھات بىلەن شىرىن، لەيلى بىلەن مەجنۇن ۋە كېيىنچىرەك نىزارى قاتارلىق داڭدار شائىرلارنىڭ مۇھەببەت داستانلىرىدا كۈيلەنگەن ۋامۇق بىلەن ئۇزرا، يۈسۈپ

بىلەن زىلەيخا، تاھىر بىلەن زوھرا، غېرىپ بىلەن سەنەم، مەسئۇد بىلەن دىلئارام قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆلمەس مەزمۇنى بولۇپ شەكىللەندى. پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە تونۇش بولغان بۇ 7 جۈپ ئاشىق-مەشۇقنىڭ ئەسلى پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن قارىغاندا، ئۇ يەنىلا ئالدى بىلەن شەرق فولكلورىدا ئىجات قىلىنغان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك تىپلار بولۇپ، ئۇ ئەسلىدىلا خەلقىمىزنىڭ رىيال جەمىيەت ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىنى، گۈزەل ئەخلاق-پەزىلەتلىرىنى، ئەركىنلىك ۋە ئازاتلىققا بولغان تەلپۈنۈشلىرىنى ھەم ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن.

خۇلاسە شۇكى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى چىقىش نۇقتا قىلغاندا، ئۇنىڭدا يارىتىلغان يارقىن بەدىئى ئوبرازلار ئالدى بىلەن شۇ خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى ھىكايىلىرىدا يارىتىلىپ، ئۇ ئارقىلىق كەسپىي يازغۇچىلارنىڭ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە خەلق ئارىسىغا قايتقان. شۇنداق قىلىپ ئۈزلۈكسىز ھالدا خەلق كوللىكتىۋىنىڭ قايتا-قايتا پىششىقلىشى نەتىجىسىدە ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان بەدىئى تىپقا ئايلىنىپ، سەنئەت گۈلزارلىقىنىڭ ئۆچمەس سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالغان.

ئۈچىنچى، بەدىئى ئالاھىدىلىك جەھەتتە.

ئەزەلدىن تارتىپ يازغۇچىلار ئەدىبىي شەكىل، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، بەدىئى ئۇسلۇپ قاتارلىق تەرەپلەردە خەلق ئېغىز

ئەدەبىياتىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق سەنئەتنىڭ يۇقۇرى چوققىسىغا چىققانلىغىدەك بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت بىزنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى قوزغايدۇ.

دەرۋەقە، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ يازما ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان ھەر خىل بەدىئى ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، مىللى ئەدەبىياتنى شەكىللەندۈرگەن بۇ بەدىئى ئالامەتلەر شۇ خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئەمەلىيىتى-دىن كەلگەنلىگىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قەدەر روناق تاپقان شېئىرىيەت ژانىرىنى ئالايلى. ئۇيغۇر شېئىرى-يىتى مەزمۇن ئالاھىدىلىگى، ئوبراز يارىتىش شەكلى، تىل خۇسۇسىيىتى قاتارلىق ئۆزگىچىلىكلىرى ئاساسىدا كۆپ خىل تۈر ۋە رەڭمۇ-رەڭ بەدىئى شەكىللەرگە ئىگە بولغان، بۇ تۈر ۋە شەكىللەر ئەسلىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكىللىرى بولۇپ، ئەدىپلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق يازما شېئىرىيەتكە ئۆزلەشكەن ۋە راۋاجلانغان. قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»غا خاتىرىلەنگەن ئۈلگىلىرى ئىچىدە لىرىك ۋە ئېپىك قوشاقلارنىڭ نەمۇنىلىرىمۇ، تەبىئەت سۈرەتلەنگەن پېيزاژ قوشاقلىرىمۇ، "ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى"غا ئوخشاش ھەجۋى قوشاقلارمۇ، مەدھىيەنامە، مەرسىيەنامە، ساقىنامە ۋە قەسىدىلەرمۇ ھەممە بارماق ۋەزىندىكى قوشاقلارمۇ، ئارۇز ۋەزىندىكى شېئىر-قوشاقلارمۇ...ئۇچرايدۇ، شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭدا بوغۇم سانى جەھەتتىن بەشلىكتىن

تارتىپ ئۇن ئىككىلىككىچە بولغان قوشاقلارنىڭ ئۇلگىسى تېپىلدى.
دۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا
بولسا يەنىمۇ كۆپ خىل شەكىللەر، رەڭمۇ-رەڭ بەدىئىي ۋاستى-
لەر جارى قىلدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىي
شەكلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى تەمىنات ئىسكىلاتى
ھېسابلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، ئەدەبىي شەكىل مۇتلەق ئۆزگەرمەس مۇردا بولماس-
تىن، دەۋر مەزمۇنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىستېتىك
تەلەپلىرىگە ئاساسەن، ئەنئەنىۋى مىللىي شەكىلنى چۆرىدىگەن
ھالدا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇر
خەلق قوشاقلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر خىل شەكىل-
لەرنىڭ كىلاسسىك يازغۇچى-شائىرلار تەرىپىدىن تېخىمۇ
مۇكەممەللەشتۈرۈلگەنلىكى ۋە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقىنىمۇ ئىنكار
قىلالمايمىز. «دىۋان»دىكى قوشاقلاردا كۆپرەك ئارۇز ۋەزنىنىڭ
رەجەز، رەمەل، ھەجەز قاتارلىق بىرقانچە بەھرىلىرى ئۇچرايدۇ.
”چاغاتاي دەۋرى“ ئەدەبىياتىدا بولۇپمۇ ناۋايىنىڭ شېئىرلىرىدا
ئارۇز ۋەزنىنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا مەۋجۇت بولغان،
يۇقۇرقىدەك بەھرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تېخىمۇ
راۋاجلاندۇرۇلۇپ ”ئىلمى ئارۇز“دا قەيت قىلىنغان بەھرىلەرنىڭ
ھەممىسى دىگۈدەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ۋە ھەر خىل ماجازى ۋاستى-
لارنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا تەتبىقلىنىش ئالاھىدىلى-

گىمۇ ئۆزئارا ئەنئەنىۋى تەسىر كۆرسىتىشتىن خالىي ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەن مۇزىكىلىق سۆز سەنئىتى بولۇپ، ئۇ يۇكسەك ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇنىڭدا بەدىئىي ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرگۈچى تەسۋىرىي ۋاستىلەر خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ماددى تۇرمۇش شارائىتى (تەبىئىي شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ئىجتىمائىي شارائىتى) ھەممە شۇ ئاساستا تۇغۇلغان ۋە تەرەققىي قىلغان مەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى، تەبىئەت ۋە جەمىيەت توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىكىلىق كۆزقاراشلىرى، ئۆرپ-ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى ۋە دىنىي ئېتىقات ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ھەر خىل سىمۋوللۇق ۋاستىلەر بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سىمۋولىستىك ۋاستىلار روشەن مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللاشتۇرۇش ئوبيېكتلىرىدىن مەلۇم نۇقتىلاردا پەرقلىنىدۇ. ئادەتتە، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قىزىلگۈل سۆيۈملۈك يارنىڭ، خۇشاللىقنىڭ،

بەختىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان، بۇلبۇل بولسا ئاشۇ سۆيۈملۈك
مەشۇقنىڭ (قىزىلگۈلنىڭ) سادىق شەيداسىنىڭ سىمۋوللۇق
ئوبرازى. شۇڭا، خەلق رىۋايەتلىرىدە "بۇلبۇل جەننەتنىڭ
قۇشى" دېيىلگەن بولسا، خەلق قوشاقلىرىدا "قىزىلگۈل دېگەن
بېيىشتىن چىققان نەرسە" دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ھۇقۇش
ۋەيرانچىلىقنىڭ، شۇملۇقنىڭ، قاراڭغۇ-زۇلمەتنىڭ سىمۋولىدۇر.
شۇڭا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قاراڭغۇلۇقنى، ۋەيرانلىقنى
تىلگۈچىلەرنى ھۇقۇشقا ئوخشىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، خەلق
قوشاقلىرىدا لەيلى قازاق، يېكەن چېچەكى (ئوجول) ياسانچۇق،
چىدامسىز، ئۆمرى قىسقا مۇھەببەتنىڭ، يولتۇز بەختىنىڭ،
قارىياغاچ يەكلەنگەن، لېكىن چىداملىق دەرتمەننىڭ، قىزىل-
رەڭ خوشاللىقنىڭ، ئاق ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق پەرد-
شانلىق، غەمكىنلىكنىڭ، قالغاچ دوستلۇقنىڭ، يىلان دۈشمەن-
نىڭ، ھۆپۈپ چېقىمچى، ھەسەتخورنىڭ، ئەجدىھا ياۋۇزلۇقنىڭ،
كاككۇك بىلەن زەينەپ ئۆز ۋىسالىغا يېتەلمىگەن ساداقەتمەن
ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. بۇنداق ئىپادىلەش
ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ،
بەزىلىرى باشقا خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللۇق ئىپادى-
لەر بىلەن ئوخشاشلىقا ئىگە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خەلق
ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش ئەنئەنىسى سۈپىتىدە
كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا سىڭىپ كىرگەن.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى شەكىل جەھەتتە

كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتقا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى تىل ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكلىرىدىن تېخىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىن ئۇزۇن يىللار داۋامىدا تاۋلانغان ۋە تاللانغان سۆز گۆھەرلىرىنى تاللاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتىگە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق خەلق تىلىنىڭ غايەت زور كۈچىنى نامايەن قىلغان. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا شۆھرەت تاپقان يازغۇچى-شائىرلارنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتە خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت بولغان جانلىق، ئوبرازلىق، ئىپادىلەش كۈچى يۇقۇرى تىل جەۋھەرلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكى ۋە ئۇنۇملۇك ئىشلەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بولۇپمۇ گەۋدىلىك بولغىنى، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تاۋلىنىپ يۇغۇرۇلغان تىل جەۋھىرى ھېساپلانغان خەلقنىڭ ماقال-تەمسىللىرى ۋە ھېكمەتلىك ئىبارىلىرىدىن كىلاسسىك شائىرلىرىمىز ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئاممىباپلىقتا ۋە ئىخچاملىقتا ئىگە قىلغان، شېئىرىي مەزمۇنىنى تېخىمۇ كونكرىتلاشتۇرغان ۋە چوڭقۇرلاشتۇرغان.

دۇنيانىڭ پوئېزىيە تارىخىدا خەلق قوشاقلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ ئۇلۇغ ئەسەر يازغان شائىر بولمىغىنىدەك، ئۇيغۇر يازما شېئىرىيەت تارىخىدىمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە (تىل خۇسۇسىيەت-

لىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) بولغان ئەنئەنىۋى خۇسۇسىـ يەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرمەي تۇرۇپ نەتىجىلىك ئەسەر ئىجات قىلغان شائىرلارنى ئۇچرىتىش قىيىن.

*　　　*　　　*

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات ئۆزئارا دىيالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋەتكە ئىگە دەيدىكەنمىز، ئۇ ھالدا يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭمۇ خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان ئاكتىپ ۋە پاسسىپ تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان رەڭگا-رەڭ، مول ۋەسىقىلىرىمىزنىڭ تارىختىن بۇيان ئىزچىل ھالدا داۋاملىشىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىشى، بىر تەرەپتىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان تۇپ ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئۆزۈنىغا سوزۇلۇش خاراكتېرىغا باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىلاسسىك يازغۇچى-ئەدىپلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ يازما مىراسقا ئايلاندۇرۇپ بەرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھەقىقەتەن، ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى يۇكسەك ئىجتىمائى قىممەتكە ئىگە بولغان ناھايىتى كۆپ ئېغىز ئەدەبىيات ماتېرىياللىرى ئەدىپلەرـ نىڭ خاتىرىلىشى ۋە رەتلىشى ئارقىسىدا ساقلىنىپ، مەدەنىيەت غەزنىمىز ئىچىدىن ئورۇن ئالغان. بۇنىڭدىن 5 مىڭ يىللار

بۇرۇنقى يۇنان ئەپسانە-رىۋايەتلىرى گومېر قاتارلىق ئىقتىدارلىق يازغۇچىلارنىڭ داستان-قىسسىلىرى ئارقىلىق ساقلانغان، ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئېغىز ئەدەبىيات ئۈلگىلىرى بولسا چۈ يۈەنىنىڭ نەزمىلىرىدە ئۆزىنىڭ ئىزىنى يوقاتمىغان. ئوخشاشلا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمقى ئۈلگىلىرى (قەدىمقى قوشاقلار، ئەپسانە-رىۋايەتلەر، ماقال-تەمسىللەر، ھېكايە-چۆچەكلەر...) مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۆپلىگەن خەلقپەرۋەر يازغۇچىلار، تارىخشۇناسلار، پەيلاسوپلارنىڭ يازما ئەسەرلىرى ئىچىگە توپلانغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن رەتلىنىپ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتلەردىن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، خەلق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆلمەس پىرامىدىسىغا ئايلانغان. ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، خەلق سەنئىتىنىڭ بۈيۈك قۇدرىتىنى نامايان قىلىش جەھەتلەردە كۆرسەتكەن ئۆچمەس خىزمەتلىرى توغرىسىدىكى ئەمەلىي مىساللار ناھايىتى نۇرغۇن. بۇ ھال يازما ئەدەبىياتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى توغرا مۆلچەرلەش ۋە ئېتىراپ قىلىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، قەدىمقى كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاردا ئوخشاش بولمىغان

دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنىڭ ئىدىيىۋى ئاڭ فورمىسى مەۋجۇت بولىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدىبىيات ئەسەرلىرىنى تاللاش، رەتلەش جەريانلىرىدا جەۋھەرى بىلەن شاكىلىنى ئايرىلاشتۇرۇۋېتىشتىن خالىي بولالمايدۇ، نەتىجىدە فېئودالىزىم دەۋرىدىكى ئەدىپلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن (رەتلەنگەن) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئىدىيىۋى ساپلىقىنى ۋە سەنئەت گۈزەللىكلىرىنى يوقىتىدۇ ياكى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بولۇپمۇ فېئودال ئەدىپلەر مەقسەتلىك ھالدا ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش قەستىدە، ھەممىشە خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدىبىيات ئەسەرلىرىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى بۇرمىلاشقا ئۇرۇنىدۇ. لۇشۈن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ: ئۇقۇمۇشلۇق تۆرىلەر دائىم خەلق ئارىسىدىكى ئەسەرلەرنى تارتىۋېلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتقا ئۆزگەرتىپ، "يوقسۇل ئائىلىنىڭ بۇ چىرايلىق قىزىنى كىچىك خوتۇن قىلىۋالىدۇ"① دەپ، بۇ خىل ئەھۋالنى غەزەپ بىلەن ئېيىپلىغان ئىدى. بۇ ھەقتىكى ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاقلار ۋە مىساللار ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدىبىيات تارىخىدا دىگىدەك ئۇچرايدۇ. بۇ ئۆتمۈش دەۋردىكى بىر خىل ئوبيېكتىپ ھادىسە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائى ۋە نەزىرىيىۋى ئاساسلىرىنى تارىخىي ماتىريا-

---

① «لۇشۈن ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، 464 ـ بەت.

لىزىم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە داۋاملىق مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇرمىلىنىۋېتىلگەن ياكى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى پەقەت قەدىمقى جەمىيەتلەردىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بولماستىن، بۇنداق ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار. ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بۈگۈنكى دەۋرنىڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن يازغۇچىلارنىڭ خەلققە تۇتقان پوزىتسىيىسىدە ئۆتمۈشكە قارىغاندا تۈپتىن ئۆزگىرىش بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئازاتلىقتىن كېيىنكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشىدا يەنىلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ھېكايىلىرىنىڭ ئىدىيىۋىلىكىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىش، ”چاپىنىنى ئالىمەن دەپ جىتاق قىلىپ قويۇش“تەك خاھىش يۈز بەرمەكتە. ئۇلارنىڭ بۇ نەرسىلىرىگە نەزىرىيە جەھەتتىن قانداق ئاساس تېپىشتىن قەتئىينەزەر، ئەمەلىيەت جەھەتتە ئۇلارنىڭ بۇ قىلىقلىرى ھامان تارىخىي ماتېرىيالىزىمغا خىلاپ.

ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھەرقانداق يازغۇچى ئىجادىيىتىدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشمەكچى بولسا، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ماركسىزىم ـ لېنىنىزىملىق سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئەستايىدىل ھالدا، كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىشى زۆرۈر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىلىق قانۇنىيەتلىك كۆزقاراشقا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1. ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئاساسەن شۇ مىللەتنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جەمىيەت تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە ئاغزاكى ئەدەبىياتلىرىنىڭ باي ۋە خىلمۇ ـ خىل بولۇش ـ بولماسلىقى، شۇنداقلا خوشنا مىللەت ۋە دۆلەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

2. خەلق يازغۇچىنىڭ ئانىسىدۇر. تارىختىكى بارلىق تالانتلىق يازغۇچىلارنىڭ سەنئەتكارلىق ھاياتى كۇچى ـ ئۇلارنىڭ خەلق ۋە خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ ئېقىپ تۇگىمەيدىغان مول سۈتىنى تويغىچە ئىچكەنلىكىدە، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ خەلق بىلەن قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىدا. ئەگەر بۇنداق مۇناسىۋەتتە سەل قارالسا ياكى ئۇ ئۈزۈپ تاشلانسا، ئۇلارنىڭ سەنئەتكارلىق ھاياتى ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىدۇ.

3. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى، بىر بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىشى، بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشى، شۇنداق قىلىپ سەنئەتنى يېڭى پەللىگە كۆتىرىش ئۈچۈن، سىياسى دېموكراتىيىنىڭ بولۇشى زۆرۈر. سوتسىيالىزىم شارائىتىدىلا، ئىككى

خىل ئەدەبىيات ئۇتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىق ھالىتى
ئاندىن ئۇزۇل-كېسىل تۈگەپ، ئۇلار بىر بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىق-
لىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان
دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ ۋە گۈللىنىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان
خۇددى غايەت چوڭ ئېقىنغا ئوخشاش، خەلقنىڭ ھەيۋەتلىك
ئاغزاكى ئېقىندا ئېقىپ كەلمەكتە. ئۆتمۈش جەمىيەتنىڭ
ئىجتىمائى شارائىتى ئاستىدا بۇ زور ئېقىننىڭ بەزى تارماقلىرى
توسىلىپ قالغانلىقتىن ياكى ھەر خىل لاۋا-لاتقىلار ئارىلىشىپ
قېلىپ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇلغىنىش يۈز بەرگەن بولۇشىدىن
قەتئىنەزەر، ئاخىرقى ھىساپتا، ئېقىپ تۈگىمەس بۇ زور ئېقىننىڭ
ھەيۋەت بىلەن ئۆركەش ياساپ چوڭ دېڭىزغا قويۇلۇشىنى
توساپ قېلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

بىزنىڭ مەسئۇلىيىتىمىز خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ
زور ئېقىننىڭ لاۋا-لاتقىلىرىنى تازىلاش، بۇ ئۇلۇغ ئېقىننىڭ
تۈگىمەس مول ئۇزۇغىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى توسالغۇسىز،
بىمالال ئاقىدىغان قاينام-تاشقىنغا ئايلاندۇرۇپ، خەلق سەنئىتى-
نىڭ مۇنبەت ئېتىزلىرىنى يەنىمۇ ياخشى سۇغۇرۇشتىن ئىبارەت.
يىراقنى كۆرۈشكە ماھىر بولغان ئىجتىھاتلىق خەلق يازغۇچىلىرى
بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشى، تەشەببۇس-
كارلىق بىلەن، ئاكتىپ ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن
ئىبارەت مۇشۇ زور ئېقىنغا كىرىشى ۋە ئۇنىڭدىن قانغىچە

ئوزۇقلىنىشى، شۇ ئاساستا دەۋرىمىزگە مۇناسىپ بولغان، خەلق ياخشى كۆرىدىغان ئۆلمەس ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىپ چىقىشى لازىم.

1982 ـ يىل 2 ـ ئاي.

ئەدەبىي مىراسلىرىمىزغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىم

ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى ۋە بۇ ھەقتە جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ھەر خىل ئىنكاسلاردىن قارىغاندا، نۆۋەتتە ئەدەبىي مىراسلارغا قانداق مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا سۆزلەشنىڭ ئەمەلىي رولى باردەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ «يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتۇق»ى ئېلان قىلىنغانلىقىنىڭ 40 يىللىقى خاتىرىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، «نۇتۇق»نىڭ روھىنى ئۆگىنىشكە بىرلەشتۈرۈپ، ئەدەبىي مىراسلارغا قانداق مۇئامىلە قىلىش ھەققىدىكى تونۇشنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كۆپ تەرەپلىمە ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى ھېساپلىنىدۇ.

ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم بىزگە يېڭى شەيئىلەر ھامان كونا شەيئىلەردىن ئۆسۈپ چىقىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ، شۇنداقلا يېڭى شەيئىلەر ئۆز نۆۋىتىدە كونا شەيئىلەرنىڭ ئورنىنى ئىگەللەيدۇ، دەپ تەلىم بېرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، بۇ نۇقتىنى ناھايىتى چوڭقۇر ھىس قىلىمىز. لېنىن «ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ۋەزىپىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە: "... ئىنسانىيەتنىڭ پۈتۈن تەرەققىيات جەريانىدا يارىتىلغان مەدەنىيەتنى ئېنىق بىلگەندىلا، مۇشۇنداق مەدەنىيەتنى ئۆزگەرتكەندىلا، پرولېتارىيات مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرگىلى بولىدۇ" دەپ تەلىم بەرگەن ئىدى.

دەرۋەقە، ئۈستقۇرۇلمىغا تەئەللۇق بولغان ئەدەبىيات مۇئەييەن جەمىيەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. لېكىن ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتى بولىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس پەقەتلا بىر خىل ھەل قىلغۇچ ماددى كۈچ سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى توپ خاراكتېر جەھەتتىن ئۆزگەرتكىنى بىلەن، پۈتۈنلەي يىپ ـ يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى يارىتىپ چىقالمايدۇ، ئۇ پەقەتلا يېڭى سىنىپ، يېڭى سىياسىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس بولغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىيات نىشانىنىلا ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ.

ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ بۇ خىل تارىخي ۋارىسلىغى ئۇنىڭ ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىلىك خاراكتېرى تەرىپىدىن

بەلگىلەنگەن. ھەرقانداق بىر ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيە پەيدا بولۇشتا ھامان ئۆز ساھەسىدە بۇرۇن بولۇپ ئۆتكەن ھادىسە-لەرنى ئاساس قىلىدۇ، جۈملىدىن ھەر بىر دەۋردىكى يازغۇچى-لارنىڭ ئالدىدا ئۆزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەر ئەدەبىيات تەرەققى-ياتىنىڭ ماتېرىياللىرى بولىدۇ. ھەرقانداق يازغۇچى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئاشۇ بەدىئى ئەدەبىيات ماتېرىياللىرىدىن، ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز بولسۇن، ھەمىشە ئوزۇقلىنىدۇ، ئەنئەنە بولۇپ تارقىلىپ كەلگەن ئەدەبىياتنى ئۆگىنىدۇ ھەمدە ئۇلاردىن ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئەجداتلارنىڭ نۇرغۇن ئەسىرلىك بەدىئى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا يارىتىپ چىققان قانۇنىيەتلىك نەرسىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يېڭى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە سىڭدۈرىدۇ. قىسقىسى، مەيلى ئەمەلىيەت نۇقتىسىدىن ياكى نەزەرىيە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىسىل ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش يېڭى ئەدەبىياتنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. بۇنىسى ماركسىزىملىق پەلسەپىنىڭ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ھەققىدىكى ئەقەللىي پرىنسىپىغا ئۇيغۇن. بۇنداق مۇقەررەرلىكنى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ پۈتكۈل ئەدەبى-يات تەرەققىيات تارىخىدىن ناھايىتى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىمۇ ئاشۇ قانۇنىيەت-تىن مۇستەسنا ئەمەس.

مىلادى 9 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسى ھاياتىدا كۆرۈنەرلىك بۇرۇلۇش بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بىرقەدەر سىستىملاشقان "دۇنياۋى ئەدەبىيات" دەۋرى باشلىنىپ، ئىنسانىيەت ئالىمى «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»تەك بىر بىرىگە ئۇلاشقان شەرق مەدەنىيىتىنىڭ سەرخىل مىۋىلىرىدىن لەززەتلىنىشكە قادىر بولدى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا "ئالتۇن دەۋر" دەپ ئاتالغان ئاشۇ دەۋر (قاراخانىلار دەۋرى) ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى تەرەققىيات ئالاھىدىلىكىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئۆزۈلمەس دولقۇندەك ئىزچىللىقىغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن مول ماتېرىيال ئالغانلىقى ۋە بۇ ئەدەبىياتنىڭ رېئالىزملىق، ئاكتىپ رومانتىزملىق روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر قىلىش ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ سىستېمىلاشتۇرغانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئورتاق شەكىللەنگەن ئىجتىمائى، پەلسەپۋى پىكىر ئېقىمى ۋە بەدىئى ئەدەبىيات غايىلىرى نۇرغۇن ئەسىرلىك كىشىلىك تۇرمۇشقارىشىنىڭ مېغىزىدىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۇنى ھېچقانداق كۈچ ئۈزۈپ تاشلىيالمايدۇ، بەلكى ئۇ خەلقنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراستىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە ھامان ئۆزىدىن كېيىنكى يېڭى ئەدەبىيات

ئىجادىيىتىدە ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ تەبىئىي ھالدا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا تۇتاشتۇرۇلغانلىقى ۋە تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلغانلىقى ئەشۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە شۇنداقلا قاراخانىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەدىپ ئەھمەتنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانى باشتىن-ئاخىر دىگۈدەك «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە تۈرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇ يالغۇز تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىلا «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ خەلقچىللىق، رىيالىستىك روھىدىن ئۈزۈلمەي قالماستىن، بەدىئىي شەكىل جەھەتتىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ شەكلىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى. ھەتتا «قۇتادغۇ بىلىك» تىن 250 يىل كېيىن بارلىققا كەلگەن نەسىردىن رابغۇزىنىڭ «قىسسەئى رابغوزى»ناملىق كىتاۋىدىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىقىنى كۆرىمىز.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ۋارىسلىق ئەنئەنىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىدىكى تۈرتكىلىك رولىنى "چاغاتاي تىلى" دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تېخىمۇ پاساھەتكە يەتكەن دەۋرلەر ئەدەبىياتىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىدىن تېخىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بولغان لۇتفىي، ئاتايىي، سەككاكىي، بولۇپمۇ

ئەلىشىر ناۋايى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەس ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر لىرىك شېئىرىيەت گۈلزارلىقىدا ئۇزاققىچە گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ناۋايى مەۋلانە لۇتفىنى "ئۇستازىم" دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغىنىدىمۇ، لۇتفى غەزەللىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان. ناۋايى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك ئۇلگىسى بولغان «خەمسە»نىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانلىرىدىن شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان تارقىلىپ يۈرگەن ئېغىز ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىگە ئۇنۇملۇك ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى ھەمدە ئۆزىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئۆتكەن ئەدىپلەرنىڭ شۇ ساھەدىكى ئىجادىيەتلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتقانلىقىنى ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ تەلىۋىگە ماس ھالدا يېڭىلىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. 19 ـ ئەسىر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى ئابدۇرەھىم نىزارى ئىجادىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىمۇ ئاشۇنداق ۋارىسلىق ئەنئەنىسىنىڭ داۋامىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ 48 مىڭ مىسرالىق «مۇھەببەت داستانلىرى» ئىچىدىكى «رابىئە ـ سەئدىن» داستانىدىن باشقىلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تېمىلارنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان ياكى ئۆزىدىن بۇرۇنقى كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ شۇ ناملىق داستانلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە

خاس ئۇسلۇپ ۋە يېڭى دەۋرگە ماس ئىدىيىۋى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتقان.

دېمەك. يۇقۇرقى ئەمەلىي مىساللاردىن كۆرۈۋشكە بولىدۇكى، ھەرقانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتىدا تەبىئى مەۋجۇت بولىدىغان ئىزچىللىق ۋە ئورگانىكلىق ئەدەبىياتنىڭ مۇقەررەر ھالىدىكى ۋارىسلىق قانۇنىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنداقلا ھەرقانداق دەۋردىكى يېڭى ئەدەبىياتنىڭ ھەممىسى ئۆز ئەجداد-لىرىنىڭ قالدۇرغان ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا راۋاجلىنىدىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ھەر بىر دەۋردىكى يازغۇچىلارنىڭ ئالدىدا ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ پايدىلىق ماتېرىياللىرى بولىدۇ. بۇ ماتېرىياللار كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ئىلغار ئىدىيىۋى مەزمۇن، ئوبراز يارىتىش ئالاھىدىلىكلىرى، شەكىل تۈزۈلۈشىنىڭ خۇسۇسىيەت-لىرى، بەدىئى ئىپادىلەش ئارتۇقچىلىقلىرى. تىل ئىشلىتىش ماھارەتلىرى، رېئالىزملىق ۋە ئاكتىپ رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى ... قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەجداتلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە تېپىپ چىققان قانۇنىيەتلىك، قىممەتلىك تەجرىبىلەردۇر. بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن ۋازكەچكەندە، يېڭى ئەدەبىياتنى يارىتىش مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس.

بۈگۈنكى پرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى قىلىشىمۇ ئاشۇ قانۇنىيەت بويىچە بولماقتا،

ئەلۋەتتە.

مەلۇمكى، پەقەت پىرولېتارىياتلا ئۆتمۈشتىكى بارلىق ئەدەبىي مىراسلارنى ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەپ چىقالايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى ھەم ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتىلارنى رەتلەپ چىقىپ، شۇ ئاساستا سوتسىيالىستىك مەزمۇنغا ئىگە يېڭى ئەدەبىيات يارىتىپ چىقالايدۇ.

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، پىرولېتارىيات ئەدەبىيات-سەنئىتى تارىختىكى ئەڭ يېڭى ۋە ئىلغار ئەدەبىيات-سەنئەت بولۇپ، ئۇ ئۆتمۈش دەۋرلەردىكى ھەرقانداق ئەدەبىيات-سەنئەتلەرگە تۈپ ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ، بۇنداق ئالاھىدىلىك پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ تۈپ خاراكتېرى تەرىپى-دىن بەلگىلەنگەن. خۇددى ماركسىزمنىڭ ئۆزى نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسى، ئىنگلىز كىلاسسىك سىياسى ئىقتىسادى ۋە فرانسۇز خىيالى سوتسىيالىزمغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تەرەققى قىلغىنىغا ئوخشاش، پىرولېتارىيات ئەدەبىيا-تىنىڭمۇ ئالدىنقىلارنىڭ ئېسىل ئەدەبىي مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە يېڭىلاش ئاساسىدىلا بارلىققا كېلىدىغانلىقى بىر خىل تەبىئىي قانۇنىيەت. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، پىرولې-تارىيات ئەدەبىيات-سەنئىتى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى ھەم مەجمۇئەسى. ئۇ يالغۇز كوممۇنىستىك دۇنيا-قاراشنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىپلا قالماستىن، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىياتنىڭ بارلىق ئەنئەنىلىرىنى تەنقىدىي قوبۇل قىلىپ. شۇ

ئاساستا ئۆزىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائى تەربىيىۋى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئاشۇ نۇقتىدا يولداش ماۋ زېدۇڭ «نۇتۇق»تا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: "بىز بارلىق ئېسىل ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەنقىدىي ھالدا قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆز زامان، ئۆز ماكانىمىزدىكى خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان ئەدەبىيات-سەنئەت خام ئەشيالىرىدىن ئەسەرلەر يارىتىشتا ئەينەك قىلىشىمىز لازىم." "... لېكىن ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئەينەك قىلىشنى ئۆزىمىزنىڭ ئىجادىيىتى ئورنىغا دەسسىتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ، بۇنداق قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئەدەبىيات-سەنئەتتە قەدىمقىلارنىڭكىنى ۋە چەتئەللىكلەرنىڭكىنى ھېچقانداق تەنقىتسىز كۆچۈرۈۋېلىش ۋە دوراش ئەڭ يارامسىز، ئەڭ زىيانلىق ئەدەبىيات دوگمىچىلىقى ۋە سەنئەت دوگمىچىلىقى.①" يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ بۇ كۆرسەتمىسىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئۈچ مۇھىم نۇقتا بار. بىرى، قەدىمقى ئەجداتلارنىڭ ياراتقان بارلىق ئېسىل ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈگى ھەققىدە يېتەرلىك تونۇش بولۇشى كېرەك. يەنە بىرى، ۋارىسلىق قىلىشنىڭ شەرتى مەسىلىسى، يەنى مەيلى چەتئەللىكلەرنىڭ نەرسىلىرى، مەيلى فېئودال

---

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971-يىل نەشرى، 3-توم، 1554 — 1555-بەتلەرگە قاراڭ.

سىنىپىنىڭ ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ نەرسىلىرى بولسۇن، بىز ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىشتا تەنقىدىي ھالدا كۆزدىن كەچۈرۈپ، مېغىزى بىلەن شاكىلىنى ئايرىشىمىز، ئاندىن ئۇنىڭ "شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز" لازىم. شۇڭا "ۋارىسلىق قىلىش" دېگەن ئۇقۇم بىلەن "تەنقىدىي ھالدا" دېگەن ئۇقۇم ئۆزئارا بىر بىرىگە زىت ئەمەس، بەلكى ئۇلار بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ. ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدىكى "ئۇڭ" ۋە "سول"دىن كېلىدىغان توسالغۇلۇقلارنىڭ مەنبەسى، كۆپىنچە، "تەنقىدىي قاراش" بىلەن "ۋارىسلىق"نى بىر بىرىگە زىت قىلىپ قويۇش ياكى ئالدىنقى شەرت بولغان "تەنقىدىي قاراش"نى نەزەردىن ساقىت قىلىۋېتىشتىن ئىبارەت. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش دېگەنلىك مىراسلارغا تارىخىي ماتېرىيالىزىم نۇقتىئىنەزىرى بىلەن مۇئامىلە قىلىش دېمەكتۇر. تارىخىي ماتېرىيالىزىم ھەرقانداق شەيئىگە باھا بەرگەندە، ئەينى تارىخىي دەۋرنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن زىچ ماسلاشتۇرۇپ مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ. يەنى مەلۇم بىر يازغۇچىنىڭ ئەسىرىنى باھالىغاندا، ئۇنىڭ ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا قانداق رول ئوينىغانلىقى، خەلققە قانداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقى... قاتارلىقلارنى ئۆلچەم قىلىدۇ. بۇ ئەڭ ئىلمىي قاراش بولۇپ، ماركسىزمنىڭ تۈپ نۇقتىئىنەزەرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، ھازىرقى شارائىتتا نەزىرىيە جەھەتتىن ئۇنى چۈشىنىشتە مەسىلە يوقتەك قىلسىمۇ، ئەمەلىي

مەسىلىگە دۇچ كەلگەندە ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئاشۇ روھقا خىلاپ قاراشلار ھامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

بىز ئازاتلىقتىن بۇيانقى 30 نەچچە يىل ئىچىدە ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتى جەھەتتە ھېچقانداق تارىخىي دەۋرلەردىكىگە سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان زور نەتىجەلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولساقمۇ، كۆپلىگەن ئەگرى-توقاي يوللاردىن خالى بولالمىدۇق. بولۇپمۇ 10 يىللىق مەدەنىيەت ۋەيرانچىلىقى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا خەلقىمىزنىڭ ئېسىل ئەدەبىي مىراسلىرىنى قارا-قويۇقلا چىدىغۇسىز دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" بىر دەم "ئوڭ"دىن، بىر دەم "سول"دىن چىقىپ "ئومۇمىي يۈزلۈك ۋارىسلىق قىلىش" بىلەن "ئومۇمىي يۈزلۈك ئىنكار قىلىش"تىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل نەزەرىيىسىنى چېكىگە يەتكۈزدى. گەرچە لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن پۈتكۈل سەپلەرگە ئوخشاش ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش ئىشىدىمۇ قايتىدىن گۈللەپ-ياشناش كەيپىياتى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، يەنە بەزى ئىدىيىۋى توسالغۇلارنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بەزىلەر رايونىمىزدا ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە كۆرۈلگەن خۇشاللىنارلىق مەنزىرىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا گۇمان بىلەن قارىماقتا. بۇنداق قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدا بەزى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەرمۇ بار. لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىك سىياستى

بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مەدىنىيىتىگە ھەممىدىن ئېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئىنتايىن "سول" ئېقىمنىڭ كاساپىتىدىن، خەلقىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىراسلىرى ئېلىمىزنىڭ بىر پۈتۈن مەدىنىيىتىگە ئورتاق كەيدۇرۇلگەن بىمەنە قالپاقلاردىن تاشقىرى يەنە قانداقتۇر "يەرلىك مىللەتچىلىك"، "مىللىي بۆلگۈنچىلىك"، "مۇستەقىللىق دەۋاسى" دېگەندەك ئۆلچەملىك قالپاقلار قوشۇپ كيگۈزۈلۈپ، پۈتۈنلەي چەيلىۋېتىلگەن ئىدى، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدە قالغان بۇ دىشۋارچىلىقنىڭ بىر-ئىككى يىل ئىچىدە تەل-تۆكۈس يۇيۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇل-كېسىل ئىدىيىۋى ئازاتلىققا ئېرىد-شىشى قىيىن، ئەلۋەتتە. شۇڭا ئوبيېكتىپ جەھەتتىن يۇقۇر-قىدەك قاراشتىكىلەرنىڭ قەلبىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. لېكىن بىز ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى بويىچە يەكۈنلىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە. چۈنكى ئۇ كىشىلەرگە ھەقىقىي ئىدىيىۋى ئازاتلىق بەخش ئېتىدىغان ئەڭگۈشتەر.

لېنىننىڭ ۋە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ بارلىق ئىسىل ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدىكى ماركسىزىم-چە ئىلمىي تەلىماتى پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەدىنىيەت مىراسلىرىغا بىردەك مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا يەنە قانداقتۇر "چەكلەنگەن رايون"نىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

خاسلىق جەھەتتىن قارىغاندا، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار مول ۋە رەڭگا ـ رەڭ ئەدەبىي مىراسقا ئىگە بولۇپ، ئەدىبىۋى مەزمۇن تەرەپلەردە بەزى مۇرەككەپلىكلەردىن خالى ئەمەس. بۇ نۇقتىنى ئەلۋەتتە ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. بۇنداق مۇرەككەپلىك شۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئادەتتە، ئۇيغۇرلار مىللىي پىسخولوگىيە جەھەتتە كونىلىقتا يېپىشىۋالمايدىغان، يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇ سەۋەپتىن ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا كۆپ خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىـ يەت تارىخىنى بېيىتقان، جۇملىدىن دىنىي ئېتىقات جەھەتتىمۇ كۆپ خىل دىنىي قاراشلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولۇپ كەلگەن. بۇ ھال ئەدەبىي مىراسلارنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغان تەبىئى گارمۇنىك ئىزچىللىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۈزۈپ قويۇش بىلەن بىللە، مەزمۇن جەھەتلەردىمۇ مۇرەككەپ ئامىللارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، قەدىمقى غەربىي رايون تارىخىدا تەبىئى ۋە ئىجتىمائى ئاپەتلەر نەتىجىسىدە، قەبىلە ۋە مىللەتلەر ئارىسىدا بۆلۈنۈش ۋە قوشۇلۇش ھادىسىلىرى، مىللى نىزا ـ ماجرالار ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان. مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ رىياللىق ئۇيغۇر ئەدەبىي مىراسلىرىدىكى مۇرەككەپلىكنى كەلتۈـ رۈپ چىقارغان ئامىللارنىڭ بىرى. لېكىن بىز بۇنداق "مۇرەكـ كەپلىك"نى ھەددىدىن تاشقىرى تەكىتلەپ، ئۇنى ئەدەبىي مىراسـ لىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئەدىبىۋى توسالغۇسىغا ئايلاندۇـ

روۋالماسلىغىمىز لازىم. نۆۋەتتە ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى نەشرگە تەييارلاش ئىشلىرىدىمۇ، يۇقۇرقىدەك ئىدىيىۋى قاتماللىق نەتىجىسىدە بەزى قىيىنچىلىقلار ھېس قىلىنماقتا. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسلۇبى بولغىنىدەك، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ ئەسەرنى ھەمدۇ-سانا (خۇداغا ھەمدۇ، پەيغەمبەرگە سانا ئوقۇش) بىلەن باشلاش بىر خىل قېلىپلاشقان مىللى ئۇسلۇپقا ئايلىنىپ قالغان. بۇنىڭغا قاراپلا ئۇنى دىنىي ئەسەر دەپ خۇلاسە قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالغا ئەلۋەتتە تارىخىي نۇقتىدىن قاراش كېرەك. بىزنىڭ ۋارىسلىق قىلىش خىزمىتىمىزدە ئەشۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندە قايمۇقۇپ قېلىش، ھەتتا بەزىدە شۇ ئەسەرنىڭ "ھەمدۇ سانا" قىسمىنى كېسىپ تاشلاشتەك قاراملىق مەۋجۇت. "ھەمدۇ سانا" شۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسى سۈپىتىدە ئەسەر پۈتۈنلىگىنىڭ تەركىۋى قىسمى بولغاچقا، تارىخنىڭ بۇ ئىزىنى ئۆچۈرۈۋېتىشنىڭ ھاجىتى يوق.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى يەنە بىر كونكرېت قىيىنچىلىق — بەزى ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن مىللى نىزا-ماجىرالار مەسىلىسى. ئەدەبىي مىراسلاردا ئىپادىلەنگەن مىللى نىزا-ماجىرالار شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئاشۇ تارىخىي دەۋردە مەيدانغا چىققان مىللى قەھرىمانلارنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي، سىنىپىي

چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، سۈك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن يۆفېي تارىختا ئاتاقلىق مىللى قەھرىمان ھېساپلانسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەھرىمانلىغى شۇ دەۋرلەردە يۈز بەرگەن مىللى نىزا-ماجرالار ئىچىدە گەۋدىلەنگەن بولۇپ، ھامان سىنىپىي ۋە تارىخىي چەكلىمىدىن خالى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭغا پەقەت ئاشۇ تارىخىي دەۋر بويىچە مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇكى، ھەرگىز بۈگۈننىڭ كۆزى بىلەن قارىغىلى بولمايدۇ. " ھەر مىللەت خەلقى بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان قەھرىمانلارغا كەلسەك، ئۇنداق قەھرىمانلار پەقەت سوتسىيالىزم جەمىيەتى تارىخي شارائىتىدىلا بارلىققا كېلىدۇ." (جيەن بوزەن) بۇ تارىخىي قاراش باشقا رايونلاردا (جۈملىدىن چېگرا رايونلاردا) يۈز بەرگەن ھەر خىل تارىخىي، مىللى ۋەقەلەرگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەزى قەھرىمانلىق داستانلىرىدا («نوزۇگۇم»، «سادىر پالۋان»، «ئوغۇزنامە») جۈملىدىن قىرغىز خەلقىنىڭ مەشھۇر «ماناس» داستانى، قازاق خەلقىنىڭ «ئىرتاغىن» قاتارلىق داستانلىرىدىمۇ تارىختا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل جەڭ-ماجرالار تەسۋىرلىنىپ، ئۇنىڭدا گەۋدىلەنگەن قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى شۇ مىللەتنىڭ ئېپتىخارى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بىز ئەدىبىي مىراسلىرىمىز ئىچىدىكى بۇنداق مەزمۇنلاردىن چۆچۈپ كەتمەسلىگىمىز كېرەك. تارىخىي نۇقتىدىن بۇنداق ئەسەرلەرگىمۇ تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش "قەدىمقىنى مەدەن-

يىلەپ، هازىرقىنى ئەيىپلەش ئەمەس، ھەرقانىداق فېئوداللىق زەھەرلەرنى ماختاش ئەمەس، بەلكى، تارىخقا مۇئەييەن پەننى ئورۇن بېرىش، تارىخنىڭ دىيالېكتىك تەرەققىياتىنى ھۆرمەتلەش“ بولىدۇ.①

ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئەلۋەتتە قەدەم-باسقۇچلىرى بولىدۇ. ئالدى بىلەن، بىرىنچى قەدەمدە ئەجداتلىرىمىز ياراتقان ئەدەبىي مىراسلارغا قارىتا يېتەرلىك تونۇشقا ئىگە بولۇش، ئۇنىڭ بىلەن تولۇق تونۇشۇپ چىقىش زۆرۈر، ئاندىن، ئىككىنچى قەدەمدە ماركسىزىم-لېنىنىزىملىق ئۇسۇل بويىچە ئۇنىڭ مېغىزى بىلەن شاكىلىنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي مىراسلىرىنى توپلاش ۋە نەشر قىلىش بويىچە ئىشلىنىۋاتقان خىزمەتلەرنى پەقەت 1-قەدەمنىڭ باشلىنىشى دېيىش مۇمكىن، شۇنداق بولغاچقا بۇ ساھەدىكى ئىشىمىزنىڭ مۇقەددىمىسىدە بەزى كەمچىلىك-خاتالىقلاردىن خالى بولغىلى بولمايدۇ. شۈبھىسىزكى، بىرىنچى قەدەم باشلانغان ئىكەن، ئىككىنچى باسقۇچلۇق خىزمىتىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىش كېرەك. كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى بارلىق مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، تارقاتقۇچىسى ۋە باھالىغۇچىسىدۇر. شۇڭا ئۇلار ئەدەبىي مىراسقا دۇچ-

---

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971-يىل نەشرى، 2-توم، 1277-بەتكە قاراڭ.

كەلگەندە ئەمەلىيەت جەھەتتە ئۇنىڭ مېغىزى بىلەن شاكىلىنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە.

ئۈچىنچى مۇھىم نۇقتا، ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مەقسىدىنى ئېنىق تونۇش لازىم. يولداش ماۋ زېدۇڭ «نۇتۇق»تا، ۋارىسلىق قىلىشتىن مەقسەت ئەينەك قىلىش ئىكەنلىكىنى، يەنى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ئاددىي ھالدا تەقلىت قىلىپ، ئۆلۈك ھالدا كۆچۈرۈۋېلىش، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ ئىجادىيىتى ئورنىغا دەسسىتىش ئەمەس، بەلكى يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش ئىكەنلىكىنى شەرھلەپ بەرگەن ئىدى. مەلۇمكى، ئۆتمۈش دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات شۇ چاغدىكى ئىجتىمائى بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆز دەۋرىدە قانچىلىك ئىلغار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كېيىنكى دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بەرىبىر ئۇنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى بولىدۇ، يېڭى دەۋرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش تەرەققىياتى ئەدەبىياتقا نىسبەتەن ھامان يېڭى ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەمدە يېڭى دەۋرنىڭ كىتاپخانلىرى ئەدەبىياتتىن ئۆزلىرىنىڭ دەۋر روھىغا ماس بولغان يېڭى ئارزۇ-تىلەكلىرىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھال ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكلىدە يېڭى تەرەققىيات بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقانداق دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ھەممىسى كىلاسسىك ئەدەبىي مىراسلار ئاساسىدا يېڭىلىنىشى ۋە ئىجات قىلىنىشى شەرت.

بۇنداق قىلىش دەۋرنىڭ تەقەززاسى، خەلقنىڭ تەلۋى.

مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش يېڭىلاشنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇلار دىيالېكتىك بىرلىككە ئىگە. يېڭىلاش بولمىسا، ھەقىقى ۋارىسلىق قىلىشمۇ بولمايدۇ. يېڭىلاش جەريانى، ماھىيەتتە، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ساقلاپ قېلىش جەريانىدۇر. تارىختا ئۆتكەن ھەممە ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىگىنى ئۇلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ قانۇنىيىتىنى توغرا ئىگەللىگەنلىگىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىنكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭىلاش ساھەسىدە خېلى كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكا مۇقامى بولغان 12 مۇقام ئاساسىدا ئىشلەنگەن «خەلق گۈگشېسى ياخشى» ناملىق چوڭ تىپتىكى ئوپېرا، كىلاسسىك خەلق داستانى «غېرىپ ـ سەنەم» ئاساسىدا ئىشلەنگەن «غېرىپ ـ سەنەم» كىنو سىنارىيىسى، نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان «نەسىرىدىن ئەپەندى» فىلمى، «پەرھات ـ شىرىن»، «رابىئە ـ سەئىدىن» ئوپېرالىرى، «موللا زەيدىن ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەر كىلاسسىك ئەدەبىي مىراسلار ئاساسىدا يېڭىلاپ ئىجات قىلىشنىڭ بىر قىسىم ئۈلگىلىرى ھېساپلىنىدۇ.

ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىن مەقسەت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ

سەنئەت ئىشلىرىمىزنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەدەبىياتنى ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. "چەتئەللەرنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "قەدىمقىلىرىنى بۈگۈنكى دەۋر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش"، "كونىلىرى ئاساسىدا يېڭىلىرىنى يارىتىش" فاڭجېنىنىڭ تۈپ مەزمۇنى ئەنە شۇ.

يېڭىلاش ۋە ئىجات قىلىش ئەدەبىي مىراسلارنىڭ پەقەت ئەينەكلىك رول ئوينايدىغانلىقىنى "مەنبە" ئەمەس، بەلكى "ئېقىن" ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بەزىلەر ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا "مەنبە" بىلەن "ئېقىن"نى بىر بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىي مىراسلارنىمۇ "مەنبە" دەپ قاراپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەتنى بەرپا قىلىشتا بۈگۈنكى رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى بىردىن-بىر مەنبە قىلىشقا سەل قارايدۇ. بۇنىسى خاتا.

ئاخىردا يەنە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ پرىنسىپى ۋە ئۆلچەملىرىنى ئېسىمىزدە چىڭ ساقلىشىمىز لازىم. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىز مىراسلارغا مۇئامىلە قىلىشتا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىدىيىنى يېتەكچى قىلىپ، سىنىپىي تەھلىل نۇقتىنەزىرى ئاساسىدا ئەدەبىي مىراسلارغا ئەڭ توغرا، ئەڭ ئىلمىي باھا بېرىدۇ، ئەنە شۇ ئالاھىدىلىگى بىلەن ئۆتمۈش دەۋرلەرنىڭ ھەرقانداق ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىدۇ. يولداش

ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: "قەدىمقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭ فېئوداللىق شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، دېموكراتىك مېغىزىنى قوبۇل قىلىش مىللىتىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ ئەمما ئۇلارنى تەنقىتسىز، قارا-قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. قەدىمقى زامان فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەممە چىرىك نەرسىلىرىنى قەدىمقى زامان ئىسىل خەلق مەدەنىيىتىدىن يەنى ئازدۇر-كۆپتۇر دېموكراتىيىلىكى ۋە ئىنقىلاۋىيلىكى بولغان نەرسىلەردىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك."① مانا بۇ مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى. بىز بۇ پىرىنسىپقا ئاساسەن، ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىي مىراسلارغا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خەلققە قانداق مۇئامىلە قىلغانلىقىغا، تارىختا قانداق رول ئوينىغانلىقىغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆتمۈشتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى تارىخىي، سىنىپىي چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر بىر ئەسەرنى كونكرېت ئىنچىكە تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك. بەزى ئىلغار ئەسەرلەرنىڭ ئومۇمىي يېتەكچى خاھىشىدىن قارىغاندا، ئۇ

---

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971-يىل نەشرى، 2-توم، 1276-بەتكە قاراڭ.

خەلقنىڭ تۇپ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئىلغار رول ئويند-
غان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ فېئودالىق شاكاللار
بولدۇ. بۇ خىل تەركىپنى ئېنىق كۆرستىپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائى،
تارىخى سەۋەبىنى تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. «قوتادغۇ بىلىك»
داستانى 11 - ئەسىردىكى — قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار
جەمىيىتىنىڭ پۈتۈن ئىدىئولوگىيىسىنى يەنى پەلسەپە، لوگىكا،
ئەخلاق، ئېستېتىكا، سىياسەت، دۆلەت، قانۇن ۋە ئىجتىمائى
ھاياتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەكس ئەتتۇرگەن، لېكىن ئۇنىڭ
ئىچىدە يەنە فېئودالىق ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ تەقدىر -
ئىلاھىيەتچىلىك، قانداشلىق، مۇرەسسەچىلىك ئىدىيىلىرىمۇ
كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاشۇنداق قارىمۇ - قارشىلىق باشقا كىلاسسىك
يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئورتاق ھالدا مەۋجۇت بولۇپ،
بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزدە ئۇ خىل ئىدىيىنىڭ ھېچ-
قانداق ئىجابى ئەھمىيىتى بولمايلا قالماستىن، بەلكى سەلبى
رول ئوينايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ ئەينى
دەۋردىكى تارىخى رولىنى ۋە بۈگۈنكى ئەھمىيىتىنى توغرا
كۆرستىپ، مۇشۇ ئاساستا ئۇلارنىڭ بەدىئى ئىجادىيەتتىكى تەج-
رىبىلىرىنى ئۆگىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

يەنە بەزى ئەسەرلەر بەدىئىلىك جەھەتتە مۇكەممەل بول-
سىمۇ، لېكىن ئىدىيىۋى ھىسسىياتى ساغلام ئەمەس. مەسلەن،
11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تۇغۇلۇپ 1166 - يىلى ۋاپات بولغان
خوجا ئەھمەت يەسىۋى تەسەۋۋۇپ (ئىشانلىق) ئەدىبىياتىنىڭ

يىرىك نامايەندىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە خۇداكويلۇق، تەركى دۇنياچىلىق مەزمۇن قىلىنغان تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسى تەشۋىق قىلىنغان. ئومۇمەن ئۇنىڭ ئىجادىيىتى، ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە، دىنى-مىستىك خاراكتېرغا ئىگە. بەدىئى جەھەتتە، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مەلۇم ئورنى ۋە قىممىتى بار. بولۇپمۇ شېئىرىي تىل جەھەتتە ئاممىباپلىغى ۋە ماجازلىقى بىلەن ئۇيغۇر بەدىئى تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بەدىئى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەينەك تەرىقىسىدە پايدىلىنىشنى رەت قىلىش توغرا ئەمەس، شۇنىڭدەك ئىنچىكە تەھلىل يۈرگۈزمەي تۇرۇپ، ئۇنىڭ رولىنى قارا-قويۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېتىشمۇ خاتا.

ئەجداتلارنىڭ بەدىئى ماھارىتىنى ئۆگىنىش جەھەتتە ئالدى بىلەن توغرا تونۇش بولۇشى كېرەك. ئەلۋەتتە، بەدىئى ماھارەتنىڭ سىنىپىلىقى بولمايدۇ. ئۆتمۈش دەۋرلەردىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر گۈزەل بەدىئى شەكىل بىلەن ئىلغار مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەدىئى ماھارىتى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى قاتارلىقلار بىزنىڭ بۈگۈنكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئىپادىلىشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدۇ. ئاشۇ سەۋەپتىن ئالدى بىلەن ئۇنى ئۆگىنىشىمىزگە ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، ھەرقانداق بەدىئى ماھارەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى دەۋرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تەڭ

تەدرىجى تەرەققى قىلىدۇ، مۇكەممەللىشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يېڭى تۇرمۇش بىزدىن ئەجداتلىرىمىز ياراتقان ئەنئەنىۋى شەكىل ئاساسىدىكى يېڭى ماھارەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئىزدەش ۋە يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. "شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك" ئەدەبىيات ـ سەنئەت يارىتىش پىرىنسىپىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىمۇ ئەنە شۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، "كونىدىن يېڭىنى يارىتىش" ماركسىزىملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاراشنى بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى تەرەققى قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈشتە مېڭىشقا تېگىشلىك مۇقەررەر يول. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ 4 تە زاماننىۋىلىشىشىغا زور تۆھپە قوشۇشنى مەقسەت قىلغان بارلىق ئىنقىلاۋىي ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىملىرى ماركسىزىم ـ لېنىنىزىم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر چۆكۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېلىمىزنىڭ ۋە چەتئەللەرنىڭ بارلىق ئېسىل ئەدەبىي مىراسلىرىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، دەۋرىمىزنىڭ پارلاق نۇرى چاقناپ تۇرىدىغان يېڭى ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت شانلىق ۋەزىپىنىڭ ئەمەلىيىتى چىققىلى بولىدۇ.

1982 ـ يىل 3 ـ ئاي.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دىكى شېئىر-قوشاق-لارنىڭ پەلسەپىۋى قىممىتى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك ئالىمى ۋە تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقىرى تەرىپىدىن مىلادى 1072 — 1074-يىللىرى يېزىلغان قامۇس — «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى لۇغەتشۇناسلىق يولى بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگەن شاھانە ئەدەبىي مىراستۇر. "«تۈركى تىللار دىۋانى» ئەرەپلەرنىڭ تۈركى تىلنى ئۆگىنىش ئېھتىياجى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددى سېلىشتۇرما لۇغەت كىتاۋى ئەمەس، بەلكى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم-پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەت-لىرىنى، ھاكىمىيەت، سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ-ئادەت ۋە تۇرمۇش قاراشلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇش-تۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر."①

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، كىرىش سۆز قىسمىنىڭ 18-بېتىگە قاراڭ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»دا، ئىزاھلانغان نۇرغۇن سۆزلەملەر-نىڭ ئىستىمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن كۆپلىگەن ئەدەبىي پارچىلار مىسال قىلىپ ئېلىنغان. («دىۋان»نىڭ 3-تومىدا مۇنداق شېئىرى پارچىلار تارقاق بىر-لىگەن بولۇپ، 240 تىن ئاشىدۇ.) بۇ ئەدەبىي پارچىلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن قەدىمقى ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ جەڭ-جېدەللىرى ھەققىدىكى داستان ۋە ئېپوسلاردىن پارچىلار. قەھرىمانلار ھەققىدىكى مەدھىيەنامىلەر ۋە مەرسىيەنامىلەر، ئەمگەك قوشاقلىرى، تەبىئەت دۇنياسى سۈرەتلەنگەن پېيزاژ قوشاقلىرى، ئوۋچىلىق قوشاقلىرى، ساقىنامىلەر، پەلسەپىۋى پىكىرلىك ھېكمەت دۇردانىلىرى، ئىلىم-پەن ۋە ئەخلاق ھەققىدىكى ئۈگۈت-نەسىھەتنامىلەر قاتارلىق بىرقانچە چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ. «دىۋان»دىكى بۇ شېئىر-قوشاقلار تېماتىك مەزمۇنى-نىڭ كەڭ ۋە خىلمۇ-خىللىقى جەھەتتىن بىزنى ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پارلاق ئۇلگىلىرى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، بىز دىۋاندىكى ئەدەبىي پارچىلاردىن 10-ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئەھۋالىنى بىرقەدەر ئوچۇق كۆرۈۋالايمىز، ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى ئەمەلىي چۈشەنچىلىرىنى، كۆزقاراشلىرىنى، دۇنيانىڭ ئومۇمىي قىياپىتى بىلەن بىر پۈتۈن-لىگى توغرىسىدىكى ساددا ماتېرىيالىزىملىق تەسەۋۇر ۋە تەپەككۇر

ئىقتىدارلىرىنى ھېس قىلالايمىز. بۇ ماقالىمىزدا پەقەت «دىۋان»
دىكى ئايرىم شېئىر ـ قوشاقلاردا ئالغا سۈرۈلگەن بەزى پەلسەپىۋى
ئىدىيىلەر ئۈستىدىلا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز.

* * *

مەلۇمكى، پەلسەپە ئىنسانلارنىڭ نەزىرىيىۋى تەپەككۇر مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا شەكىللەنگەن تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى بىلىشلىرىنىڭ سەمەرىسى. بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىدا بەلگىلىك ئىلغار رول ئوينىيالىشى ئالدى بىلەن بىر قەدەر سېستىمىلىق بولغان ئىلغار پەلسەپىۋى قاراشنىڭ بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھەرقانداق پەلسەپىۋى ئىدىيە كىشىلەر- نىڭ ئىجتىمائى ئەمەلىيەت بىلەن تەكرار شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئوبېكتىپ تاشقى دۇنيا ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنىڭ كىشىلەر مىڭىسىدە ئەكس ئېتىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بەلگىلىك پەلسەپىۋى ئىدىيىنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىنى سەۋەپ ـ نەتىجە مۇناسىۋىتى تەرىقىسىدە چۈشىنىش لازىم. يەنى ئىنسانىيەت ئۆزلىرىنىڭ دۇنيادا ياشاش ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەمىشە ئۆزىنى قورشاپ تۇرغان تۈرلۈك شەيئىلەر بىلەن مۇئەييەن ئالاقىدا بولىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇلار كونكرىت شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىشكە باشلايدۇ ۋە ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۆزگەرتىشكە تىرىشىدۇ. بۇنىڭ

بىلەن ئۇلاردا بىر خىل نەزىرىيىۋى تەپەككۇر پائالىيىتى پەيدا بولۇپ، شەيئىلەر ھەققىدە بەلگىلىك چۈشەنچە ۋە كۆزقاراشنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ. نەتىجىدە سەۋەپ نەتىجىگە ئۆزگىرىپ، بىر سەۋەپ بىر نەتىجە، بىر نەتىجە بىر سەۋەپ بولۇپ ئۈزلۈكسىز تەرەققى قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ كىشىلەرنىڭ مىڭىسىدە بەلگىلىك دۇنياقاراش ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى بارلىققا كېلىدۇ. گەرچە دۇنياقاراش، پەلسەپىۋى ئىدىيە ھەممىلا ئادەمدە بەلگىلىك دەرىجىدە مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ ئاڭلىق ۋە سېستىمىلىق ھالدا ئىگەللىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقايسى مىللەتنىڭ تارىخىدا تەبئىي ھالدا مەۋجۇت بولىدىغان بۇ خىل پەلسەپىۋى ئىدىيە بىخلىرىنى (بولۇپمۇ ماتېرىيالىزىملىق ۋە دىيالېكتىك ئىدىيە ئەنئەنىلىرىنى) ھەمدە ئۇلارنىڭ نەزىرىيىۋى سېستىمىغا ئايلىنىش جەريانلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ، ماتېرىيالىزىملىق بىلىش نەزىرىيىسىنىڭ مەيدانىغا كېلىش ئاساسلىرىنى ئىلمىي ھالدا چۈشىنىۋېلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر مىللىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەمگەكچان، مەدىنىيەتلىك، پاراسەتلىك ۋە جاسارەتلىك مىللەت بولۇپ، ئۆز تارىخىدا مول ئىجتىمائىي ئاڭ ئەنئەنىسىگە، جۈملىدىن ماتېرىيالىزىملىق ۋە دىيالېكتىك پەلسەپىۋى ئىدىيە ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي ھاياتىنى، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ياراتقان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدىنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى،

گۈزەل كېلىچەك ھەققىدىكى غايىۋى قاراشلىرىنى، ئىشلەپچە-
قىرىش پائالىيىتى جەريانىدا يېتىلگەن بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە
تەپەككۇر قابىلىيىتىنى ئۇلارنىڭ مەنتىقىلىق ۋە ئوبرازلىق
تەپەككۇر ئىقتىدارىدىن، ئىجتىمائى ئەمەلىيەت جەريانىدا
شەكىللەنگەن پەلسەپىۋى ئىدىيە ئىزچىللىقىدىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر
قىلىش مۇمكىن ئەمەس. تىل ئومۇملۇغى، تېرىتورىيە ئومۇملۇغى،
ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئومۇملۇغى ۋە مەدەنىيەت بىرلىكىدە
ئىپادىلىنىدىغان روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇغى ئاساسىدا
بارلىققا كەلگەن مىللى مەدەنىيەتنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسلىرىنى
ئىنكار قىلىش ماھىيەتتە مىللى مەدەنىيەتنىڭ تارىخىي شەكىللە-
نىشى ۋە تارىخىي مەزمۇنلىرىنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، «دىۋان»دا ئۆرنەك
قىلىنغان ئەدىبىي پارچىلاردا ئالغا سۈرۈلگەن پەلسەپىۋى
پىكىرلەر ئۆزىگە خاس مىللى شەكىل ۋە مىللى ئۇسلۇبقا ئىگە،
شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ بەلگىلىك
تارىخىي باسقۇچتا شەكىللەنگەن پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنىڭ ئورگانال-
لىقى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئىلغار پەلسەپە ئىدىيە تارىخىغا ئىگە
خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ئىجتىمائى،
پەلسەپە قاراشلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى سۈپىتىدە گەۋدىلىنىدۇ.
شۇڭا بەزى قاراشلار كۆچلۈك خەلقارا، ئومۇم كىشىلىك خاراك-
تېرىغا ئىگە بولىدۇ. يەككە-يېگانە ۋە نوقۇل ھالدىكى پەلسەپە
ئىدىيە خاسلىقى ۋە ئومۇملىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن

ئەمەس.

هەرقانــداق پەلسەپۋى ئىدىــيە هامان ئىجتىمائى ئەمەلىيەت-تىن پەيدا بولۇپ، يەنە ئۆز نۆۋىتىــدە ئەمەلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ، ئۇ ئۆزىنى ئىلمىي سىستېمىغا ئايلاندۇرغان شانلىق ناما-يەندىــلەرنىڭ جاپالىــق ئەمــگەك ئەجرىــنى ئــۆز ئىچىگە ئالغان هالدا، ئالدى بىلەن ئاۋام خەلق ئىچىدە بىخ سۈرۈپ نوتىلايدۇ. ئىپتىدائى ئۇرۇقداشــلىق جەمىيىتىدىــكى ئانــمىزىمــلىق بىلىش فورماتسىيىسىدىن تارتىپ ماركسىزىملىق (دىيالېكتىك ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق) بىلىش فورماتسىيىسىگىچە بولغان ئىنسانلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق بىلىش تارىخىنىڭ ئوبيېــكتىپ باسقۇچلىرىغا نەزەر سالساق، بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە جەمىيەت تەرەققى-ياتىنى ئۈزلۈكسىز ئالغا سىلــجىتىشتا نەزىرىــيە ۋە ئەمەلــىيەت جەهەتتىن تۈرتــكە بولغان پەلــسەپۋى، ئىدىيىۋى قاراشلارنىڭ ئالدى بىلەن خەلقــنىڭ ماددى ۋە مەنىــۋى ئىــجادىيەتــلىرىدە ئەكس ئەتكەنلىكى كۆزگە چېلىقىدۇ:

هەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، «دىۋان»غا تاللاپ كىرگۈزۈلگەن شېئىر-قوشاقلار قانداقتۇر تارىخ يىلنامىسى ياكــى بىرەر شەخس-نىڭ، بەلگىلــك بىر دەۋرنىڭ مەهسۇلــى ئەمەس. ئۇنــڭدىكى جەڭ قوشاقلىرى، ئوۋچىلىق قوشاقلىرى، قەهرىمانلار هەققىدىكى مەرسىيەنامىلەردىن «دىۋان» بارلىققا كېلىشــتىن تولــمۇ يىراق بولغان دەۋرلەرنىڭ كارتىنىسى بىرگە ئايان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈس-تىگە بۇ شېئىر-قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، ئوبرازى. ۋاسىت-

لىرى، ئۇسلۇبى جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىدىن قارىغاندا، بۇ جەھەتلەردە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن شېئىر ـ قوشاقلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئالىم مەھمۇت قەشقىرى بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى بەلگىلىك پەلسەپۋى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇش مەقسىدىدىن ئەمەس، بەلكى تۈركى تىل سۆزلۈكلىرىنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش ئۈچۈن «دىۋان»غا كىرگۈزگەچكە، ئۇنىڭ-دىكى پىكىرلەرنىڭ ئۆزى بىلەن دەۋرداش بولغان «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانلىرىدىكىدەك مۇئەييەن پەلسەپۋى ئىزچىللىققا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئەدەبىي پارچىلاردا خەلقىمىزنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئەنئەنىۋى ئىدىئولوگىيىلىك قاراشلىرى سېزىلەرلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن.

بىرىنچى، بىلىش تارىخىدىكى تۈپ مەسىلە جۈملىدىن پەل-سەپۋى بىلىش تارىخىدىكى تۈپ مەسىلە دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيادىكى ئورنى مەسىلىسىدىن ئىبارەت، بۇ ماددا بىلەن روھ، مەۋجۇدىيەت بىلەن ئاڭ، ئىنسان مەركەزلىك بىلەن تەڭرى مەركەزلىك،... قاتارلىق مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىخچام يىغىنچاقلايدۇ. مانا بۇلار ئىدىيالىستىك پەلسەپۋى قاراش بىلەن ماتېرىيالىستىك پەلسەپۋى قاراشنى پەرقلەندۈ-رىدىغان ھالقىلىق مەسىلە.

ماتېرىيالىزمنىڭ ئەڭ تۈپ قائىدىسى ئوبيېكتىپ ماددى دۇن-يانىڭ بىرلەمچى، ئاڭنىڭ ئىككىلەمچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ

قىلىشتىن ئىبارەت. مۇشۇ تۈپ قائىدە بويىچە، ئەمەلىيەت جەريانىدا يەكۈنلەنگەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرگە ئاساسەن، ماتې-رىياليستلار دۇنيانىڭ ماددىيلىغىنى، كائىناتتىكى پۈتكۈل ئۆزگە-رىشلەر (تەبىئەت ۋە جەمىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەر)نىڭ مەۋجۇت-لۇقىنىڭ ھەركەت شەكلى ئىكەنلىگىنى، ماددىنىڭ ئۈزلۈكسىز ھەركىتى جەريانىدا كونا نەرسىلەرنىڭ يوقىلىپ، يېڭى نەرسى-لەرنىڭ چوقۇم مەيدانغا كېلىدىغانلىغىنى ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرەپتە تۇرىدىغانلىغىنى تەنتەنە بىلەن جاكا-لايدۇ. بىز «دىۋان»دىكى شېئىر-قوشاقلارغا نەزەر سالساق، ئالدى بىلەن تەبىئەتكە قارىتا ئەنە شۇنداق ساددا ماتېرىيال-زىمچە قاراش نۇقتىئىنەزىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن:

(1) قىشقا ئەتىن كەلسە قالى قۇتلۇغ ياي،
تۈن كۈن كەچە ئالقىنۇر ئۆزلەك بىلەن ئاي،

(مەنىسى: قۇتلۇغ ياز كېلىش بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل.
چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاي ۋە
زامانمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ).

(2) قارغا قالى بىلسە مۈڭىن ئول بۇز سوقار،
ئاۋچى ياشىپ توزاق تابامەڭگە ياقار.

(مەنىسى: قارغا ئاچلىق، تەشنالىق دەردىنى سەزسە، مۇزنى
چوقۇيدۇ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئوۋچىنى كۆرمەي، ئۇنىڭ
توزىغىدىكى داننى يەيمەن دەپ، بالاغا قالىدۇ.)

«دىۋان»دىكى يۇقۇرقى قوشاقلاردا كائىناتتىكى بارلىق ئۆز-

گىرىشلەرنىڭ ماددىنىڭ (مەۋجۇدىيەتنىڭ) ئۆزگىرىش ئامىللىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى، شۇڭا دۇنيانىڭ سىرىنى بىلىش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بارلىقى، تەبىئەت ئالىمىنىڭ تۇرغۇن ھالەتتە تۇرماستىن، مەڭگۈ ھەرىكەت داۋامىدا تۇرىدىغانلىقى، ماددىنىڭ بۇنداق ئۈزلۈكسىز ھەرىكىتىنىڭ بىر خىل ئوبيېكتىپ سەۋەب سۈپىتىدە مەنىۋى (روھى) ئۆزگىرىشتىن ئىبارەت نەتى- جىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى، شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەردىكى بۇنداق سەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋىتىنىڭ توختاۋسىز تۇردە ئالمى- شىپ جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باشقۇچىنى شەكىللەن- دۈرىدىغانلىقى بەدىئى تەسۋىرى ۋاستىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئەكس ئېتىلىدۇ. بىرىنچى مىسالدا، دۇنيانىڭ ئۈزلۈكسىز ھەر- كەتلىنىپ تۇرىدىغانلىقى، شۇڭا ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئىلاھى كۈچكە باغلاپ، ئۇنىڭ "ئىلتىپاتى"نى كۈتمەستىن، بەلكى ھاياتلىقنىڭ كاپالىتى بولغان ماددى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئارقىلىق ياشاش تەلىۋىنى قاندۇرۇشى لازىملىقى تەكىتلىنىدۇ.

ئىككىنچى مىسالدا بولسا، نۇقتىلىق ھالدا تەبىئەت ۋە جەمى- يەت پەلسەپىسىدىكى سەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋىتى فورمال لوگى- كىلىق ۋە دىيالېكتىك ئۇسۇل بىلەن شەرھىلەپ بېرىلگەن. خەلقىمىزنىڭ بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ياراتقان شېئىر- قوشاقلىرىدا ئىپادىلەنگەن يۇقۇرقىدەك ساددا ماتېرىيالىستىك روھ دىنى ئەقىدىچىلىك ۋە روھانىيەتچىلىك ھاكىمۇتلەقلىق

ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئاكتىپ ئىدىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر قىلىش تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇھاكىمە قىلغاندا مۇنداق بىر نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك، يەنى ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ياشاش شارائىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزگىچىلىكىگە ئاساسەن قەدىمقى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئاسترونومىيىلىك ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش ۋە ئۆزگىرىش سەۋەبلىرىنى بىلىشكە ھەممىدىن كۆپ قىزىققان ۋە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەركىتىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى سىنىغىدىن ئۆتكۈزۈپ، دۇنيانىڭ ماددىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشقان. لېكىن ئۇ دەۋرلەردە ئىلىم-پەننىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ شەيئىلەر ھەققىدىكى ساددا تەسەۋۋۇرى تەبىئەت ۋە جەمىيەتتىكى ھەر خىل جەريانلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىرىنى تېخى ئېچىپ بېرەلمەيتتى. بۇ يەردە بىز ئۈچۈن قىممەتلىك بولغىنى شۇكى، بىز «دىۋان» سەھىپىلىرىدىكى بۇ شېئىر-قوشاقلاردا ئىپادىلەنگەن خەلقىمىزنىڭ قاراشلىرىدىن مۇقەررەر ھالدا شەيئىلەردىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تاسادىپىي ئەمەسلىكىنى، بەلكى سان ئۆزگىرىشىدىن سۈپەت ئۆزگىرىشى كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى، ماددا مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز ھەركەتلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى

بىلىۋالالايمىز.

ئىككىنچى، «دىۋان»دىكى خېلى كۆپ شېئىر- قوشاقلاردا ئەخلاق- پەزىلەت تېمىسى خەلقىمىزنىڭ مىللى ئەنئەنىلىك قاراشلىرىنىڭ يادروسى سۈپىتىدە نۇقتىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا ئىنسانىيەت خىسلىتىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى سۈپىتىدە ئادىللىق، ساپ نىيەتلىك، ياخشىلىق، مۇلايىملىق، مېھرىۋانلىق، ئۆزئارا ھۆرمەت، سەۋرچانلىق، قائىدە- يوسۇنلۇق بولۇش، تىلنىڭ پەزىلىتىنى ساقلاش، شېرىن سۆزلۈك، يۇمشاق تىللىق بولۇش، زوراۋانلىق، يالغانچىلىق، تەكەببۇرلۇق، ھەسەتخورلۇق، ئاچكۆزلۈك، ھاياسىزلىق... ئوخشاش يامان ئىللەتلەردىن قاتتىق ساقلىنىش ئالاھىدە تەكىتلەنگەن، بۇ مەزمۇندىكى شېئىر- قوشاقلار پەندە- نەسىھەت ۋە تەمسىل خاراكتېرىغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئەخلاق قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بىز تۆۋەندىكى شېئىرلارنى كۆرۈپ باقايلى:

ئۆچ كەك قاموغ كىشىنىڭ يالىڭوق يۇزە ئەلم بىل،
ئەزگۈلۈكۆگ ئوغانچا ئەلكىڭ بىلە تەلم بىل.

(مەنىسى: ئۆچ- ئاداۋەت قىستاپ تۆلىتىۋېلىنىدىغان قەرزگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدىن كەچ. شۇنى بىلىپ چەتتىن كېلىپ قالغان مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىل.)

قوشنى قونوم ئوغوشقا،
قىلغىل ئاڭار ئاغىرلىق.

ئارتوت ئالىپ ئانونغىل،
ئەزگۈتاۋار ئوغۇرلۇق.

(مەنىسى: ئۇرۇق-تۇققان، خۇلۇم-خوشنىلارغا ياخشىلىق قىل، ئۇلارنى ھۆرمەتلە، ئۇلاردىن سوغا ئالساڭ، تېخىمۇ قىممەتلىك سوغا تەييارلا.)

بولغاق ئۇكۇش بولسا قاچان بىلىكلىك يېتەر،
ياڭشاق تەلىم سايراپ ئانى تامغاق قاتار.

(مەنىسى: ئەلدە ئەنسىزلىك كۆپىيىپ كەتسە ئەقىل ئازىيىپ، توغرا يولدىن تايىدۇ؛ بىھۇدە گەپنى قىلىۋەرسەڭ، ئىگىگىلىك تېلىپ ئاغزىڭ قۇرۇيدۇ.)

مەلۇمكى، ئەخلاق تېمىسى ئىنسانىيەتنىڭ مەدىنىيەتكە قەدەم قويغان كۈندىن باشلاپ ئەڭ مۇھىم مەركىزىي تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۇنيا مەدىنىيەت تارىخىنىڭ سەھىپىسىدە ئەڭ كەڭ ئورۇن ئالغان جۈملىدىن پەلسەپە تارىخىنىڭمۇ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن تېما ئەنە شۇ ئەخلاق-پەزىلەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئەخلاق پەلسەپىسى دىگەن ئومۇمى نام بىلەن پۈتكۈل پەلسەپە كاتېگورىيىسىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمى بولۇپ شەكىللىنىشىمۇ ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە گۇمانىزىم قاراشلىرىنىڭ يادروسى سۈپىتىدە ئەڭ كەڭ ئومۇم كىشىلىك خاراكتېرىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ. مېھماندوستلۇق، ئىززەت-ئىكراملىق، سەممىي ۋاپادارلىق، مەرتلىك، سېخىلىق، ياخشىلىق، خەيرى-ساخاۋەت-

لىك قەدىمدىن باشلاپ بىر خىل ئىجابى ئىدىئولوگىيىلىك پىكىر
ئېقىمى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىلىك تۇرمۇشقا رىشى
ۋە ئىدىيىۋى ئىشەنچىسىگە ئايلانغان بولۇپ، ئەينى دەۋردە ئۇيـ
غۇرلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ ئەقەللى ئۆلچەملىرى قاتارىدا
ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ قەدىمقى
ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدە، قىسسە ۋە داستانلىرىدا، قوشاق ۋە
تەمسىللىرىدە ئەخلاق قارىشىنىڭ ئۇلۇغلىنىشى ۋە كۆپلەپ
تەكىتلىنىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائى ئاساسى بار. ئۇيغۇر خەلقلىرى
قەدىمدىن باشلاپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دىخانچىلىق ئىشلەپـ
چىقىرىشنى ئۆزلىرىنىڭ ماددى تۇرمۇش ئاساسى قىلغان ئىدى.
ئۇلار ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئى گىئوگراپىك ئىقلىم شارائىتى
ئاھالىلەرنىڭ تارقاق ئولتۇراقلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.
گەرچە جاڭ چيەن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە
غەربىي دىيارغا (ھازىرقى شىنجاڭغا) چىققان مەزگىللەردىلا
(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 127 — 135-يىللىرى) بىرقەدەر ئاۋاتلاشـ
قان خېلى كۆپ ئۇيغۇر شەھەرلىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ،
لېكىن ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ھاياتىدا شەھەر تۇرمۇشى يەنىلا
ئاساسلىق ئورۇندا ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇرۇق-
قەبىلىلەر بويىچە ئۆتىدىغان تارقاق يايلاقچىلىق ھاياتى قەبىلىلەر
ۋە مىللەتلەر ئارىسىدا توختاۋسىز جەڭ-ماجىرا پەيدا قىلىپ
تۇراتتى. ئاشۇنداق كونكرېت تۇرمۇش شارائىتى ئاستىدا،
«دىۋان»دا كۆرسىتىلگەن يۇقۇرقى قوشاقلاردا قەيت قىلىنغانـ

دەك، سىرتتىن كەلــگەن مېھمانــلارنى قەدىرلەش، مۇساپىرلارغا دۇشمەنلىك بىلەن قارىماسلىق، خوشنا-خۇلۇملار (ئەينى دەۋردە خوشــنا قەبىلە، مىللەتلەرنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن ئىناق ئۆتۈش، بىر بىرىگە قولــدىن كېلــىشىچە ياخــشىلىق قىلىش قاتارلىقـلار يالــغۇز نوقۇل ھالدىــكى ئىنسانــپەرۋەرلــىك خاھىشــىنى ئالغا سۈرۈشــلا بولۇپ قالماستىن، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىقنى ئالغا سۈرۈپ، تەبىقەچىلىكنى تۈگىتىشتىن ئىبارەت ئاكتىپ سىياسى، ئىجتىمائى ئىدىــيىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇچىنچى، «دىۋان»دىــكى شېئىر-قوشاقــلارنىڭ ئىجتىــمائى ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىكى كۆرۈنەرلىك بىر مۇھىم تەرەپ ئەقىل-ئىدرەك ۋە ئىلىم-پەن تېمىسىدۇر.

بىلىم ئارقىلىق ئەقىل ئىدرەكــكە ئىگە بولۇپ، نادانــلىقــنى تەرك ئېتىش، بىلىملىكــلەرنى ئۇلۇغــلاش، مەرىــپەت ئارقىلىق مەۋجۇت ئىجتىمائى قۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىپ، پاراۋان ۋە بەختىيار غايىۋى جەمىيەت بەرپا قىلىش ئۇيــغۇر خەلقىنىڭ شەجەرىسىدە ئىــزچىلــلىقــقا ئىــگە مەزمۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىــجــتىــمائى پەلسەپىۋى قاراشلىرىــنىڭ ئاساسي گەۋدىــسى ئىدى. شۇڭا ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئۇيغۇر كىلاســسىك ئەدەبىــياتىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققــىياتــدا تۈرتــكىلىك رول ئوينىــدى. بىز «دىــۋان»دا مۇشۇ مەزمۇندىــكى مۇنــداق قوشاقلارنى ئۇچرىتىمىز:

ئالغىل ئۇگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،

بويدا ئۇلۇغ بىگە بولۇپ، بىلكىك ئۆلە.

(مەنىسى: ئوغۇل، مەندىن ئۇگۈت-نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە، خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.)

ئەردەم تىلە ئۆرگەنىبەن بولما كۆۋەز،
ئەردەمسىزنى ئوكونسە ئەگمەگۇدە ئەڭەر.

(مەنىسى: ئىلىم-ھىكمەت ئىزدە، ئۇگىنىشتە مەغرۇرلانما، نادان كىشى ماختانسا، سىناق ۋاقتىدا مات بولۇپ قالىدۇ.)

بىلگ ئەرىك ئەدگۇ تۇتۇپ سۆزنى ئەشت،
ئەردەمنى ئۇگرەنىبەن ئىشقا سورا.

(مەنىسى: بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ، سۆزىنى ئاڭلا، پەزىلىتىنى ئۇگىنىپ، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇر.)

مەلۇمكى، ئىلىم-پەن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ زور مەنىۋى بايلىغى، ئۇ يول تاپالماي گاڭگىراپ قالغاندا نىشان بەلگىلەپ بەرگۈچى كومپاس، زۇلمەت ۋە جاھالەتنىڭ قاراڭغۇ پەردىسىنى كېسىپ تاشلايدىغان ئۆتكۈر بىسلىق شەمشەر ۋە گۈزەل كېلەچەككە يېتەكلىگۈچى نۇرلۇق مەشئەلدۇر. قەدىمقى ئەجداتلىرىمىز ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىگى ۋەزىنىنى پەقەت ئۇنىڭ بىلىملىك بولغانلىغىدا، بىلىملىك كىشىلەرنىڭ ئۆزى ئۆلسىمۇ، نامى ئۆلمەيدۇ، ئەخلاق بىلەن ئىلىم-پەن بىر پۈتۈن جەمىيەتنىڭ ئۇمۇرتقىسى بولۇپ، ئۆزئارا بىر بىرىنى شەرت قىلىدۇ، دەپ قارىغان. شۇنىڭ ئۇچۇن ئەجداتلىرىمىز ئۆز ئەۋلاتلىرىدىن

پەزىلەتىلىك بولۇشىنى، كەمتەرلىك بىلەن ھارماي-تالماي ئۆگىنىشنى، بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئۈلگە قىلىشنى ئۈمىت قىلىپ، بۇ ھەقتە بەدىئىي شەكىللەر بىلەن كۆپلىگەن ھىكمەتلىك پەندى-نەسىھەتنامىلارنى ئىجات قىلغان. ئىلىم-پەننىڭ سىرى ۋە ئۇنىڭ مىسلىسىز قۇدرىتى تېخى ئىنسانلارغا تولۇق ئايان بولمىغان ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان شارائىتتا مۇنداق مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.

ئۈچىنچى، «دىۋان»دىكى شېئىر-قوشاقلارنىڭ يەنە بىر خاراكتېرلىق پەلسەپىۋى مەزمۇنى جاھالەتلىك فېئودالىزم جەمئىيىتىگە نەپرەت ئوقۇپ، زاماننىڭ بۇزۇلۇشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەبلەرنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن يېغىنچاقلاپ، ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئىجتىمائىي شارائىتنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت غايىۋى بەخت ئىستىكىنى سۈرەتلەپ بەرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە «دىۋان»دا بۇ مەزمۇندىكى شېئىر-قوشاقلار ئانچە كۆپ ئۇچرىمىسىمۇ، لېكىن ئەينى دەۋرلەردىكى ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا ئاساسەن، زاماننىڭ زەئىپلىشىشى (بۇزۇلۇشى)نىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلىرىنى ئىزاھلاپ بېرىدىغان بەزى شېئىر-قوشاقلار ئىجات قىلىنغان. مەسىلەن:

ئۆزلەك قاموغ كوفرەدى،
ئەردەم ئارىغ سەۋرەدى،

يۇنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم بەگى چەرتىلۇر.

(مەنىسى: زامان زەئىپلەشتى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق-يامان ئادەملەر باش كۆتەردى، پەزىلەت بىگى ئۆلگەنلىگى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.)

بۇ پارچە مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، خۇددى ئىران شاھى نوشىرۋاندەك ئادىللىق ۋە پەزىلەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئافراسياپ (ئالپ ئەرتوڭا)غا بېغىشلانغان مەرسىيەنامە بولسىمۇ، ئۇنىڭدا روشەن سېلىشتۇرما ئارقىلىق پەزىلەتسىز، بۇزۇق، يامان ئادەملەر ھاكىمىيەت بېشىغا چىقسا، مۇقەررەر ھالدا، زامان زەئىپلىشىپ، مەرىپەتنىڭ ئاياق ئاستى بولىدىغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ ھەمدە ئەشۇنداق پەزىلەتسىز، بۇزۇق بەگلەر (شۇ زاماننىڭ ھۆكۈمدارلىرى)گە قارىتا خەلق ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك غەزەپ-نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. «دىۋان»دىكى مۇشۇ تېمىدىكى شېئىر-قوشاقلاردا يەنە تېخىمۇ چوڭ-قۇرلاپ مۇنداق بىر نەزەرىيىۋى قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان، يەنى زاماننىڭ بۇزۇلۇشى (ياكى بىر خىل ھاكىمىيەتنىڭ يىمىرىلىشى) بىرىنچىدىن، ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە ئەخلاق-پەزىلەت جەھەتتىن بۇزۇلۇشى، ئىككىنچىدىن، ئادەملەرنىڭ مەرىپەتتىن مەھرۇم قىلىنىشى بىلەن مەنىۋى زەئىپلىشىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپلىك ئامىلغا باغلىق. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەلۋەتتە، بىرىنچى تەرەپ ئاساسىي ۋە ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرىدۇ. ھاكىممۇتلەقلىق

فېئودال مۇستەبىتلىك ئىدىيىنى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ مۇھىم بىر نەزىرىيىۋى ئاساسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ كۆزقاراش ھازىرقى زامان پەلسەپىسى ئۇچۇنمۇ مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم تېما ھېساپلىنىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، «دىۋان»دىكى شېئىر-قوشاقلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىلەر قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئالدى-كەينىدىكى خەلقنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئىنكاس قىلىدۇ. بۇ خىل ئىدىيىۋى قاراشلار ئەلۋەتتە ھازىرقى زاماننىڭ ئەڭ روشەن ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان ماتېرىيالىستىك ۋە دىيالېكتىك ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرلىرىدىن پەرقلىنىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىپتىدائىي بىخى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ناتۇرال پانتېزىملىق پەلسەپە ئېقىمىغا ئاساس بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

دۇنيانى پەلسەپە نۇقتىسىدا چۈشىنىش ئىلىم دۇنياسىدىكى مۇرەككەپ تېما بولۇشىغا قارىماي، خەلق ئاممىسى دانالىق ۋە ئاقىلانىلىق بىلەن تەبىئەت مەسىلىلىرى بىلەن ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىلىك مەسىلىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىزاھلاپ، ئۇنى ئۆز زامانى توغرىسىدىكى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن بىرلەشتۈردى ۋە رىيال دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشلىرىنى ساددا دىيالېكتىك يول بىلەن ئىستېتىك پىكىرگە ئايلاندۇرۇپ، شېئىر-قوشاق ۋە ماقال-تەمسىل تەرىقىسىدە ئەۋلاتلارغا نەمۇنە قىلدى.

ئەلۋەتتە، دەۋر ئېتىۋارى بىلەن، بۇ شېئىر-قوشاقلاردىكى پەلسەپىۋى قاراشلار ئۆزئارا زىتلىق، قارىمۇ-قارشىلىقتىن خالى ئەمەس، بۇ كۆپرەك ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى، ئىلىم-پەن تەرەققىياتىنىڭ ئەمىلىي ۋە نەزىرىيىۋى چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت تارىخىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان "كالام"چىلارنىڭ "تەقدىر ئىلاھىيەتچىلىك"، "تەبىقىچىلىك"، "شۇبھىچىلىك" ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ماركسىزىم ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بارلىق مۇنەۋۋەر پىكىرلەرنىڭ قانۇنىي ۋارىسى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ ئالى جەۋھىرى سۈپىتىدە، ئىنسانىيەت تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا شەكىللەنگەن گۇمانىزىم، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئەدەپ-ئەخلاق، بەخت-سائادەت، ئىنسانپەرۋەرلىك توغرىسىدىكى بارلىق ئۇتوپىك قاراشلارغا ئىجابى باھا بېرىدۇ.

ۋ. ئى. لېنىن ئۆزىنىڭ «ئىككى تۈرلۈك ئۇتوپىيە» ناملىق ماقالىسىدا خەلق ئارىسىدىكى ئۇتوپىك قاراشلارنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي خاراكتېرلىق ئەنئەنىسى ۋە ئۇنىڭ گەرچە ئىقتىسادىي كاتېگورىيىدە ناتوغرا بولسىمۇ، تارىخىي جەھەتتىن توغرىلىقىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ: "ئاخىر بىر كۈن تارىخشۇناسلار بۇنداق يۈزلىنىشنى سېستىمىلىق تەتقىق قىلىدۇ ۋە بۇنداق يۈزلىنىش بىلەن 20-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 10-يىللىرىدا 'بولشېۋىزىم' دەپ ئاتالغان ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ مۇناسىۋىتىنى

تەكشۈرۈپ چىقىدۇ".

دەرۋەقە، «دىۋان»شۇناسلىق ئىلمىز ئۈچۈن تېخى ئېچىلمىغان ئىلمىي غەزنە بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرقايسى ساھەلەردىكى بۈيۈك قىممىتىنى مۇھاكىمە قىلىش ئەندىلا كۈنتەرتىپكە قويۇلۋاتىدۇ. نۆۋەتتە «دىۋان»نىڭ ھەرقايسى ئىلىم-پەن قۇرۇلۇشىدىكى تۈرتكىلىك رولىنى، جۈملىدىن ئۇنىڭدىكى شېئىرىي پارچىلار ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن ئىجتىمائى، پەلسەپىۋى قاراشلارنى ئىنسانىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش يولىدىكى بىلىش جەريانىنىڭ بىر بالدىقى سۈپىتىدە، ئۇنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىكى تۇتقان ئورنى ۋە قىممىتىنى چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈر دەپ قارايمىز. بىز پەننىڭ يۇقۇرى پەللىسىگە چىقىشقا يۈرۈش قىلىپ، زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قۇرۇپ چىقىش مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن ھازىرقى زامان بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىن تاشقىرى، مىللىتىمىزنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائى ئىدىيىسىنى ۋە دۇنيافارىشىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىق ئامىللارنى ئومۇملاشتۇرۇشىمىز، سىستىمىلاشتۇرۇشىمىز لازىم ھەمدە ئۇنىڭدىكى مول پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ھازىرقى زامان پەلسەپە ئىدىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. ئەنە شۇ مەقسەتتە بۇ ساھەدىكى مۇھاكىمىگە تاشلانغان ئىپتىدائى قەدەم سۈپىتىدە «دىۋان»دىكى ئايرىم شېئىرىي پارچىلار ئۈستىدە يۈزەكى پىكىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق.

1982 ـ يىل 7 ـ ئاي.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە ئۇنىڭ پوئېتىك قۇرۇلۇشى

بىز ئۇمۇمى نۇقتىدىن، ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىيەتلىرى ئىنتايىن مول، خىلمۇ-خىل دەپ يەكۈنلىگەندە، ئەلۋەتتە خەلقىمىز ياراتقان ئاغزاكى ئەدەبىياتنىڭ كونكرېت نەمۇنىلىرى، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت غەزنىسىدە چاقناپ تۇرغان پارلاق ئۆلگىلىرىنى نەزەردە تۇتىمىز، لېكىن شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىمىزكى، بىر مىللەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەممە ژانىر ۋە تۈرلەرنىڭ تەرەققىيات قەدىمى ئەندىزىلىك ھالدا تەكشى بولمايدۇ. مەسىلەن: بەزى مىللەت خەلقلىرى ئارىسىدا ناخشا-قوشاق ئىجادىيىتى بىرقەدەر تەرەققى تاپقان بولسا، بەزىلىرى ئارىسىدا مىفولوگىيە، ھىكايە چۆچەكلەر ياكى قىسسە ۋە داستانچىلىق ئىجادىيىتى نىسبەتەن تەرەققى تاپقان بولىدۇ، بۇ ھال شۇ خەلقلەرنىڭ سەنئەت تىرادىتسىيىسى، ئىجتىمائى شارائىتى ۋە ئىستېتىك قاراشلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتكە ئىگە، خۇددى ماركس كۆرسەتكەندەك: "...سەنئەتكە كەلسەك، شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئۇنىڭ مۇئەييەن

دەۋرلەردە گۈللەپ ياشنىشى جەمىيەتنىڭ ئومۇمى راۋاجىغا،
يەنى جەمىيەت تۈزۈلۈشىنىڭ ئىسكىلىتى بولغان ماددى ئاساسىنىڭ
راۋاجىغا زادى مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مەسىلەن: گىرېكلەرنى ياكى
شېكىسپىرنى ھازىرقى خەلقلەر بىلەن سېلىشتۇرساق، دەل شۇنى
كۆرىمىز. سەنئەت ساھەسىدە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان
بەزىبىر شەكىللەر پەقەت سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ قويۇق
باسقۇچلىرىدا ۋۇجۇتقا كېلىشى مۇمكىنكى، پۈتۈن بىر دەۋرگە
ۋەكىللىك قىلغۇچى ئېپوسقا ئوخشاش شەكىللەرنىڭ بەدىئى
ئىجادىيەت پەيدا بولغاندىن بۇيان يەنە قايتا تەكرار يارىتىلىشى
مۇمكىن ئەمەس."① بۇ بىر ئابزاس سۆز بىزگە ھەرقايىسى
مىللەت خەلقلىرىنىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) ئېغىز ئەدەبىيـ
ياتىدا مەۋجۇت بولغان خىلمۇ-خىل شەكىللەرنىڭ تەرەققىياتىـ
دىكى تەكشىسىزلىكنىڭ ئىجتىمائى سەۋەپلىرىنى نەزىرىيە جەھەتـ
تىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دەرۋەقە. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى غەزىنىسىدە
گرېكلەرنىڭ «ئىلىيادا»، «ئودىسسا»سىدەك. ھىندىلارنىڭ
«ماخاپىخاراتا»سىدەك، قىرغىزلارنىڭ «ماناس»ىدەك، زاڭزۇ-
لارنىڭ «گىسار ۋاڭنىڭ تەرجىمىھالى»دەك، موڭغۇللارنىڭ
«جاڭغىر»ىدەك، ئۆزبېكلەرنىڭ «ئالپامىش»دەك، قازاقلارنىڭ

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا»، تاشكەنت،
ئۆزبېكچە نەشرى، 1-توم، 128-بەت.

«بەختىيارنىڭ 40 پۇتىغى»دەك چوڭ ئېپوسلار كۆزگە چېلىق-
مايدۇ. بۇنىڭ سەۋەپلىرى، دەل خەلقارا فولكلورشۇناسلارنىڭ
ئېيتقىنىدەك، ئىككى ئاملغا باغلىق. بىرى، تۈركى خەلقلەر
تارىخىدا ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن يېزىق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە
بولغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن يىرىك ھەجىملىك ئەسەرلەرنى يازما
شەكىلدە ئىپادىلەشتەك قولاي ئىمكانىيەتكە ئېرىشكەنلىكى، يەنە
بىرى، ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا ئۇرۇقچىلىق خاراك-
تېرىدىكى كۆچمەنلىك ھايات شارائىتىغا خاتىمە بېرىپ، ئولتۇ-
راق شەھەر مەدەنىيىتىگە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت. لېكىن بۇ
ئۇيغۇر خەلقلىرى تارىخىدا ئاغزاكى داستان ۋە ئېپوسلارنىڭ
زادى يوقلۇقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. شۇنىسى ئەجەپلىنەرلىككى،
نۆۋەتتە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ئۆگىنىش ۋە مۇھاكىمە
قىلىشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن، "ئۇيغۇرلارغا خاس ساپ ئاغزاكى
داستانلار يوق دېيەرلىك، شۇڭا دىققەت ئېتىۋارنى ئۇلارنىڭ
كلاسسىك يازما داستانلىرىغا قارىتىش كېرەك" دەيدىغان ئۈمىت-
سىزلىك قارىشى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭغا سوغاق مۇئامىلە قىلىش
خاھىشى ساقلانماقتا. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش
ۋە رەتلەش خىزمىتىنىڭ قىسقىغىنا بىر-ئىككى يىللىق ئەمەلىيىتى
جەريانىدا ئىپتىدائىي قەدەمدە 15 تىن ئارتۇق خەلق داستانلىرى-
نىڭ خەلقىمىز بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشۈشى بۇنداق قاراشنىڭ
ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يورۇقلۇققا چىققان
ئەنە شۇ داستانلاردىن ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىدىكى

داستانچىلىق شەكلىنىڭ ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ۋە مۇنىمىنتال ئورگىناللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە ئۇنىڭ پوئېتىك شەكلى ئۈستىدە مۇپەسسەل پىكىر قىلىش ئۇيغۇر فولكلورشۇناسلىقىدا تولىمۇ ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنىڭ بىرى ھېساپلىنىدۇ.

داستان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىچىدىكى كەڭ تارقالغان، يېنىك ھەجىملىك ئەسەرلەردىن بىرىدۇر.

خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سيۇژىت ۋە جانلىق پوئېتىك ئوبراز ئارقىلىق كەڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت بولغان زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ژانىرى سۈپىتىدە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

”داستان“ سۆزى قىسسە، ھېكايە، شانۇ-شۆھرەت، سەرگۈزەشت، تەرىپلەش ۋە ماختاش مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما ئەدەبىي تېرمىن سۈپىتىدە بۇ نام خەلق ئاغزاكى ئىجادى ۋە يازما ئەدەبىياتتىكى يىرىك ھەجىملىك ئېپىك ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىراق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى داستانلار بىلەن يازما ئەدەبىياتتىكى داستانلار بىر بىرىدىن روشەن پەرق قىلىدۇ،

خەلق ئاغزاكى ئىجادىدا داستان ئۆتمۈش زامانلار توغرىسىدا قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى ھىكايىلەر ۋە رىۋايەتلەردۇر. "ئېپوس خەلقنىڭ قەھرىمانلىق غايىسى دائىرىسىدىكى جانلىق ئۆتمۈشىدۇر. ئۇنىڭ ئىلمىي-تارىخىي قىممىتى، شۇنداقلا ئىنتايىن زور ئىجتىمائى، مەدىنىي، تەربىيىۋى ئەھمىيىتىمۇ ئەنە شۇ يەردە."①

داستان مۇشۇ مەنىدە مۇرەككەپ سەنئەت ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ داستان بولۇشى ئۈچۈن مۇكەممەل ۋەقەلەر قۇرۇلمىسىدىكى ئەدەبىي تېكىست، مۇزىكا بولۇشى، داستان كۈيلىگۈچى غەزەلخانلىق سەنئىتىنى پۇختا ئىگەللىگەن ۋە مۇزىكا چالالايدىغان بولۇشى زۆرۈر. بۇنىڭدىن خەلق داستانلىرىنىڭ قويۇق مۇزىكىلىق خاراكتىرغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

داستانلارنىڭ يارىتىلىشى خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى قىياپىتى، ئىجتىمائى-سىياسى كۈرەشلىرى، ئەخلاقىي، ئېستېتىك قاراشلىرى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت، ئازاتلىق ۋە باراۋەرلىك، قەھرىمانلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەققىدىكى ئىدىيالىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلىقتۇر.

خەلقىمىزنىڭ ئەسىرلەر مابەينىدىكى كۈرەشلىرى ۋە غايىلىرى داستانلارنىڭ تېماتىك مەزمۇنى، ئوبرازلار سىستېمىسى، سيۇژېت

---

① «ئۆزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى»، 1980-يىل تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى، 187-بەت.

ۋە كومپوزىتسىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ئۇلۇغۋار پوئېتىك ئومۇملاشتۇرۇشلار ۋە يۈكسەك بەدىئى ئوبرازلار ئۇلارنى دۇنيا فولكلورىنىڭ تەڭداشسىز نەمۇنىلىرى بولغان شەرق ۋە غەرپنىڭ بۈيۈك ئېپوسلىرى قاتارىغا قويىدۇ ھەمدە ئەنە شۇ داستانلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنىي ۋارىسى بولغان ئازات جۇڭخۇا كىشىلىرى قەلبىدە چەكسىز مىللى ئىپتىخارلىق ۋە يۈكسەك ئىنتېرناتسىئونالىزم تۇيغۇلىرىنى يەنىمۇ كۈچلۈك جۇش ئۇرغۇزىدۇ.

خەلق داستانلىرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇنىڭدىكى تارىخىي ۋەقەلىك خەلق فانتازىيىسى ئاساسىدىكى ئومۇملاشقان بەدىئى ئوبرازلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى ئېپىك ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇش خەلقنىڭ ئىجتىمائى ئادالەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى ۋە ئارزۇ-ئۈمىتلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان، دېمەك خەلق داستانلىرى ئېپىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، كومپوزىتسىيە ۋە سيۇژېت جەھەتتىن مۇرەككەپ ۋەقە-ھادىسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق ۋەقە-ھادىسىلەر مەزمۇن تەرەپتىن قەھرىمانلىق خاراكتېرىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار بەلگىلىك شەخسكە، يەنە خەلقنىڭ غايىسىدىكى باھادىرلار ئەتراپىغا بىرلەشتۈرۈلىدۇ. پەۋقۇلئاددە كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە بولغان مۇنداق ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئوبرازىغا پۈتۈن بىر خەلقنىڭ ئارزۇ-ئۈمىتلىرى، ئىمكانىيەت ۋە

ئىنتىلىشلىرى مۇجەسسەملەشكەن.

تېماتىك مەزمۇن ۋە ژانىر جەھەتتە يۇقۇرقىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى، لېكىن ھەر خىل ئىچكى ۋە تاشقى ئىجتىمائى سەۋەپلەر نەتىجىسىدە ئۇنىڭ قەدىمقى نەمۇنىلىرى ئاغزاكى ھالدا ساقلانمىغان. لېكىن خەلق ئارىسىدىكى مەددالار (داستانچىلار)نىڭ ئىجراسىدا ئاغزاكى رەۋىشتە مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بىلەن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن داستانلارمۇ ئاز ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن كېيىنكى مەلۇم بولغان بۇ داستانلارنى خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلاردىن ئاجرىتىپ ئۆگىنىش مۇمكىن ئەمەس.

ھەممىگە مەلۇمكى، داستان ۋە داستانچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلارنىڭ نامى بىلەن باغلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنىڭ مەدىنىي، سىياسى ھاياتىدا چوڭ ئورۇن تۇتقان داستانچىلار مېھنەتكەش خەلق ئارىسىدا ئىنتايىن چوڭ ھۆرمەت ۋە ئېتىۋارغا سازاۋەر، ئۇيغۇر خەلقلىرى ئۆزلىرىنىڭ داستانلىرىنى "مەددا" دىگەن ئومۇمى نام بىلەنمۇ ئاتايدۇ. "مەددا" سۆزىنىڭ لۇغەت مەنىسى "مەدھىيىلىگۈچى" دىگەن بولۇپ، ئىستىمال مەنىسىدە ھىكايە ۋە داستان كۈيلەشنى كەسپ قىلغان ماھارەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق خەلق سەنئەتكارلىرىغا قارىتىلغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىك شەكىللىرىدىن بىرى بولغان مەددالار

ئەدەبىياتى داستانچىلارنى نەزەردە تۇتقان هالدا، هەم ئىپىك بايانىنى، هەم ناخشا ـ مۇزىكىنى، هەم دىراماتىك هەركەتىنى ئۆزئارا زىچ بىرلەشتۈرگەن ئالاهىدە خۇسۇسىيەتلىك ئۇنىۋېرسال سەنئەت شەكلى بولغاچقا، ئۆزىنىڭ قويۇق مىللى ئالاهىدىلىكى بىلەن خەلق ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە.

دىمەك مەددالار (داستانچىلار) بىر تەرەپتىن خەلق داستانلىرىنى كۈيلىگۈچى، يادا بىلگۈچى، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا، نەسىلدىن ـ نەسىلگە تارقاتقۇچى ئۇستاز، خەلق سەنئەتكارلىرىدۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، هىكايە ـ رىۋايەتلەر ۋە كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئىجادىي هالدا ئۆزگەرتىپ داستان تۈزگۈچى تالانتلىق ئىجاتكارلاردۇر، ئۇنىۋېرسال سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىستېتىك سېزىمىنى ئويغاتقۇچى مەرىپەتپەرۋەرلەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈش فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە مەددالارنىڭ ئىجتىمائى ـ سىياسى ئورنى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، هەممە تەرەپتىن كەمسىتىلىشكە ۋە هاقارەتلىنىشكە ئۇچرىغان ئىدى. نەتىجىدە چىقىش يولى تاپالمىغان مەددالار ئاخىرى سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىق ۋە تەركى دۇنياچىلىق يولىغا مېڭىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئۆتمۈشتە هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان فېئوداللىق ئىدىيىنىڭ زىيانكەشلىكى ۋە تەسىرى نەتىجىسىدە ”مەددا“لار هەققىدە شەكىللەنگەن ئاڭسىز غەيرى چۈشەنچىنىڭ ئىجتىمائى سەۋىيى ئەنە شۇنىڭدا.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، خەلقنىڭ ئىچكى

قاتلىمىدا زور ئابروي ۋە ئىناۋەتكە ئىگە بولغان مەددالارنىڭ داستان كۈيلىشىدە بەلگىلىك ئەنئەنىۋى قانۇنىيەت بار. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داستان ئېيتىش شەكلى ئادەتتە بىرنەچچە خىل بولىدۇ. بىر خىلى كەچكۈزدىن تارتىپ باش باھارغىچە بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئارىسال ۋاقىتلىرىدا يۇرت-مەھەللەر ياكى ئۇرۇقلار بويىچە ئۇتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ خاراكتىرلىق بەزمە-لەرگە مەخسۇس داستانچىلار تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەرىپىگە تەييارلانغان كىچىك زىياپەتتىن كېيىن داستان كۈيلەش باشلىنىدۇ. بەزمە سورۇنىنىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئالغان داستانچى ئەتراپىدىكى تىڭشىغۇچىلارغا قاراپ، مۇقەددىمە سۆپىتىدە قىزىقارلىق مۇزىكىلىق پارچىلارنى كۈيلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق داستان-چى ئۆزىدە ۋە ئاڭلىغۇچىلاردا جىددى تىمىلاردىكى پوئېتىك ئەسەرلەرنى كۈيلەش ۋە تىڭشاش ئۈچۈن كەيپىيات ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىگە تونۇش بولغان داستانلارنى رەسمىي داستانچىلىق قائىدىسى بويىچە ھىكايە قىلىشقا باشلايدۇ. بۇنداق كۈيلەش ھەتتا تاڭ سەھەرگىچە داۋاملىشىدۇ. تىڭشىغۇ-چىلارنىڭ كەيپىياتىغا قاراپ بەزىدە داستاننىڭ مەلۇم قىسمى ئاخىرلاشقاندا بىر قېتىم تەنەپپۇس قىلىنىدۇ. تەكلىپ ئاساسىدىكى بۇ خىل داستانچىلىق بەزى جايلاردا ھەتتا بىرقانچە كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇنداق داستانچىلىق سورۇنلىرىدا يۇرت-مەھەللە ئاقساقاللىرى داستان ئاڭلىغۇچى مېھمانلارنىڭ ئۆز ئىختىيارى بويىچە بەرگەن سوغا-سالاملىرىنى يىغىپ داستانچىغا بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا داستانچىغا قايتىش ۋاقتىدا ئۇنى تەكلىپ قىلغۇچى ساھىپخان يەنە قوشۇمچە سوغىلار (تون، قوي، ھەتتا كالا، ئات قاتارلىق)نى ھەدىيە قىلىشى مۇمكىن. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، داستانچىغا بېرىلىدىغان بۇنداق سوغىلار ھېچقاچان مەجبۇرى ھالدا شەرتلىك بولمايدۇ، بەلكى ئىختىيارى ھالدا ئاڭلىغۇچىلارنىڭ داستانچىغا بولغان كۆڭۈل ئىزھارى سۈپىتىدە بولىدۇ. تەكلىپ ئاساسىدىكى بۇنداق داستانچىلىق يەنە توي-تۆكۈن مۇراسىملىرىدا، ئەنئەنىۋى ھېيت-بايراملاردا، ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. يەنە بىر خىلى داستانچىلار (مەددا)نىڭ تەشەببۇسكارلىغى بىلەن جامائەت توپلانغان مەيدانلاردا ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان داستان ئېيتىش. يەنى مەلۇم بىر داستانچى ئاۋات بازار كۈنلىرى ئۆزىگە مۇۋاپىق بىر جاينى تاللاپ، ئالدىنئالا دۇمباق چالىدۇ ياكى راۋاپنى ئۇنلۇك سايرىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر دەمدىلا بۇ داستانچىنىڭ ئەتراپىغا يۈزلەپ كىشى توپلىنىپ، داستانچىنى دەۋر قىلغان ھالدا چەمبەر شەكلىدە مەيدان (سەھنە)ھاسىل قىلىدۇ. توپلانغان خەلق داستانچىنىڭ مۆلچەرىدىكىگە يەتكەندىن كېيىن، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان قىزىقارلىق ھەركەتلەر ۋە يۇمۇرىستىك سۆزلەر بىلەن جانلىق كەيپىيات ھاسىل قىلىپ، ئاندىن داستان كۈيلەشنى باشلايدۇ. بۇنداق داستان كۈيلەشنىڭ ۋاقتى ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمايدۇ. ئۇنىڭدا كۆپرەك ۋەقەلىگى جىددى بولغان جەڭنامىلىق داستانلار، رىيال تۇرمۇشتىن تاللاپ تۈزگەن تارىخى

شەخسلەر ياكى خەلق قەھرىمانلىرى شەنىگە بېغىشلانغان مۇزد-
كىللىق تارىخىي داستانلار كۆپلىنىدۇ. ئۇيغۇر داستانچىلىرىنىڭ
شەكىللىنىش تارىخىي ۋە ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايان قىلىش
ئۇسلۇبى، بەدىئىي ماھارىتى قاتارلىقلار ئايرىم مۇھاكىمە تېمىسى
بولغاچقا، بۇ ماقالىمىزدا ئۇ ھەقتە تەپسىلى توختالمايمىز. ئەنە
شۇ داستانچىلارنىڭ كۆپلىشى ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن
ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مۇنداق بىرقانچە خىلغا ئايرىلىدۇ.
بۇنى داستانلارنىڭ كلاسسىپكاتسىيىسى دەپ ئاتايمىز.

1. قەھرىمانلىق داستانلىرى

قەھرىمانلىق داستانلىرى ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە كۆچمەنچىلىك ھايات بىلەن مەھكەم باغلىقتۇر. بۇنداق داستانلار خۇددى شۇ تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىدە ياكى فېئودالىزىمنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە تۈرلۈك ئۇرۇق-قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار داۋاملىشىۋاتقان ۋە ئۇلار مۇئەييەن تېررىتورىيىلەرگە مۇقىم جايلىشىۋاتقان ھەمدە ئۆز ئالدىغا مىللەت ۋە خەلق سۈپىتىدە ئۇيۇشۇشقا باشلىغان دەۋرلەردە يارىتىلغان. جەمىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئاشۇ ئوبيېكتىپ باسقۇچىدا بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇئەييەن خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تېپىشى، ئىپتىدائىي دۆلەتچىلىك ئامىل-لىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەرقايسى

خەلقلەرنىڭ ئۆز مۇستەقىللىقلىرى ئۈچۈن چەتئەل باسقۇنچىلىرىغا
قارشى مەردانىلىق كۆرسىتىشلىرى قەھرىمانلىق داستانلىرى
ئۈچۈن باي ماتېرىيال بولغان. ئىنسانىيەت تارىخىدا "قەھرىمان-
لىق دەۋر" دەپ ئاتالغان ئاشۇ باسقۇچتىكى جەڭگى-جېدەللەر ۋە
كۈرەشلەر جەريانىدا، ئۆز ئۆزىنى ئىپادىلەشنىڭ بۈيۈك ئىپادى-
سى سۈپىتىدە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بارلىققا كەلدى. "خەلق-
نىڭ گۆدەكلىك دەۋرىدە ئۇنىڭ ھاياتى كۆپرەك باتۇرلۇقتا،
قەھرىمانلىقتا ئىپادىلىنىدۇ"① شۇنىڭ ئۈچۈن قەھرىمانلىق
داستانلىرى "خەلقنىڭ پەقەت گۆدەكلىك دەۋرلىرىدە ئۇنىڭ
كۈچ-قۇدرىتى ۋە ساغلام پائالىيىتى پەقەت قەھرىمانلىق غەلى-
بىلىرىدە كۆرۈنگەن زامانلاردىلا پەيدا بولۇشى مۇمكىن."②
دېمەك، قەھرىمانلىق داستانلىرى ئىنسانلار ھاياتىدىكى قەھرى-
مانلىق خاراكتېرىغا ئىگە بولغان ئەنە شۇ "ئېپىك باسقۇچ"نىڭ
پوئېتىك كۆرۈنىشىدۇر.

قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ ماھىيىتى رېيال ئىجتىمائىي ۋەقە-
لىكنى قەھرىمانلىق ئىدىئالى شەكلىدە تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت
بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلار ئوبرازى ۋە ئۇلارنىڭ كۆرسەت-
كەن جاسارەتلىرى ئەسلى رېياللىقتىن بىر مۇنچە ئۈستۈن تۇرىدۇ.
يەنى قەھرىمانلىق داستانلىرىدا كۈيلىگۈچىنىڭ بەدىئىي تۇقۇل-

---

① ② ۋ. گ. بېلىنىسكى: «تاللانغان ئەسەرلەر»، 1955-يىل
تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 167-، 173-بەتلەر.

مسى ۋە ئىجادى فانتازىيىسى رىيال ئىجتىمائى هايات ئامىللىرى بىلەن بىرلەشكەن هالدا، خەلقنىڭ ئىشەنچ-ئېتىقادىنىڭ رىيال ئېلېمېنتى سۈپىتىدە نامايەن بولىدۇ. قەدىمقى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن ساپ هالدا بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى «ئوغۇز-نامە» ئېپوسى، «دېدى قورقوت» داستانى، «ئالپامىش» داستانى (تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە «ئالپامىش» داستانىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ۋارىيانتى خېلى كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ئىسپاتلانماقتا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى شۇكى، ئۇلاردا ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئۇلاردا ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئىنتىلىشىدىن ئىبارەت ئۇندۇرمە هالەتتىكى فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر تەسۋىرىمۇ مەۋجۇت.

قەھرىمانلىق داستانلىرىدا قەھرىمانلىق، جەسۇرلۇقنى ئۇلۇغلاش، مەرتلىك تۇيغۇلىرى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن زىچ باغلانغان هالدا، سۆيگەن يارىغا ئېرىشىش ئۈچۈن مەرت بولۇش ۋە دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىش كېرەك، دىگەن غايە ئالغا سۈرۈلىدۇ.

2. جەڭنامە داستانلىرى

جەڭگى-جىدەللەر تارىخي ياكى ئەپسانىۋى ئۇرۇشلار ۋە بۇنداق جەڭ ئېپىزوتلىرىدا قوشۇن ياكى يەككە شەخسلەرنىڭ

جاسارەتلىرىنى تەسۋىرلىگۈچى داستانلار جەڭنامە داستانلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جەڭناملار قەھرىمانلىق داستانلىرى تەسىرىدە فېئودالىزم دەۋرىدە شەكىللەنگەن. قەھرىمانلىق داستانلىرى بىلەن جەڭنامىلەرنى سېلىشتۇرساق، قەھرىمانلىق داستانلىرىدا باش قەھرىماننىڭ پائالىيىتى يەككىمۇ-يەككە ئېلىشىشلاردا، باتۇرلۇق ۋە مەرتلىك شەرتلىرىنى بېجىرىشتە نامايان بولسا، جەڭنامىلەردە تۈرلۈك-تۈمەن خاراكتېردىكى ئۇرۇش ئېپىزوتلىرىدا كۆرسىتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان جەڭنامىلەرنىڭ بىر قىسمى دىنىي تۈس ئالغان بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ غازاتلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەپلىرى بىرقەدەر مۇرەككەپ؛ ھۆكۈمران تەبىقە ئىسلام دىنىنى ھەربى كۈچ بىلەن تارقاتقان شەخسلەرنى خەلق ئارىسىدا تەرغىپ قىلىش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر داستانچىلىغىنىڭ جەڭنامە شەكلىدىن پايدىلىنىپ، «جەڭنامەئى ئەبۇمۇسلىم»، «جەڭنامەئى ئەمىرھەمزە»، «جەڭنامەئى ئارىسلانخان» ئوخشاش ئىسلام دىنىنى زورلۇق كۈچ بىلەن تەرغىپ قىلغان شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغان جەڭنامىلەرنى ياراتقان. لېكىن بۇنداق جەڭناملەر ئۇيغۇر داستانچىلىغىدا ناھايىتى ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇرۇق، قەبىلە ياكى خەلقنىڭ مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەرنى تەسۋىرلىگۈچى قەدىمقى جەڭناملەر زامانلارنىڭ

ئۆتۈشى بىلەن تۈرلۈك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن داستانلار ئارىسى-
دىن چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى يۇقۇرقىدەك دىنىي خاراكتېردىكى جەڭنامىلەر ئىگەللىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەسلىدە داستانچىلارنىڭ ئاغزىدىكى بەزى جەڭنامىلەردە دۈشمەنگە قارشى كۆرەشتە مەرتلىك ۋە جاسارەت كۆرسىتىش، ئانا تۇپراقنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن كۆرەش، ئەل-يۇرتلەر بىرلىگى، ۋەتەنپەر-
ۋەرلىك ۋە دوستلۇقتا ئوخشاش ئالىجاناپ غايىلەر كۆيلىنىدۇ. «يۈسۈپ-ئەھمەت» ۋە ئۇنىڭ داۋامى بولغان «ئالى بەك بىلەن بالى بەك»، «جەڭنامەئى جەمشىت»، «قەھرىمانى قاتىل»، «تومارىس»، «شىراق» قاتارلىق جەڭنامىلەر ئۇنىڭ يارقىن نەمۇنىسىدۇر.

3. تارىخىي داستانلار

تارىختا بولۇپ ئۆتكەن رىيال ۋەقە ۋە ھادىسىلەر، ئايرىم تارىخىي شەخسلەر پائالىيىتى ئاساسىدا يارىتىلغان داستان تارىخىي داستان بولىدۇ.

ئومۇملۇقتىن ئالغاندا، قەھرىمانلىق داستانلىرىمۇ ئوخشاشلا تارىخىي رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، لېكىن ئۇ تارىخىي داستانلاردەك روشەن ھالدا تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. تارىخىي داستانلاردا بولسا ئەنە شۇ نۇقتا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن تارىخىي داستانلاردىمۇ

يەنە تارىخىي چىنلىق بىلەن ئەپسانە، پاكىت بىلەن توقۇلما چېتىشىپ كەتكەن بولىدۇ. يەنى، بۇنداق ئەسەرلەردە كونكرېت تارىخىي ۋەقەلىككە فولكلورغا خاس رەۋىشتە يېڭى مەنە بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ تېمىسى ۋە ئوبرازلىرى، ئالغا سۈرگەن غايىلىرى كونكرېت تارىخىي شارائىتتىكى كۈرەشلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ.

تارىخىي داستانلار تارىختىكى كونكرېت ۋەقەلەر ۋە پاكىتلارنى تەسۋىرلەش خاراكتېرى، ھۆججەت ئاساسىنىڭ دەرىجىسى جەھەتلەردىن يەنە بىر بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنى شۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ: 1) تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى (مەسىلەن: «نوزۇگۇم»، «سادىر پالۋان» داستانلىرى مىسال بولىدۇ)، 2) تارىخىي فانتاستىك داستانلار، (مەسىلەن: «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانى مىسال بولىدۇ)، 3) ئاۋتوبىئوگراپىك داستانلار (مەسىلەن: «سۇلتان ساتۇق بۇغراخان»، «ئابدۇراخمانخان پاشا»، «سېيت نوچى»، «تۆمۈر خەلپە» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ) دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

4. رومانتىك داستانلار

ئاغزاكى يارىتىلغان ۋە ئاغزاكى ئىپادىلەنگەن ئىشقىي مۇھەببەت رومانتىكىسى ۋە فانتازىيىلىك سەرگۈزەشتىلەر خەلق قەھرىمانىنى ئىدىئاللاشتۇرۇشنىڭ يېڭى ئۇسۇلى سۈپىتىدە

نامايان بولغان داستانلار رومانتىك داستان دەپ ئاتىلىدۇ.

رومانتىك داستانلار فېئودالىزم دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي-سىياسىي مۇناسىۋەتلىرى بىلەن باغلىق بولۇپ، سۆيگۈ ماجرالىرى، قورقۇنچلۇق سەرگۈزەشتىلەر چۆچەكلەرگە خاس فانتازىيىلىك ۋەقەلەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرمۇش ھادىسىلىرى رومانتىك داستانلارنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭدا ئۇلۇغۋار سۆيگۈ رومانتىكىسى بىلەن ئۇنىڭغا ئېرىشىش يولىدىكى ئاجايىپ فانتاستىك قەھرىمانلىق بىر بىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كېتىدۇ.

رومانتىك داستانلارنىڭ سيۇژېت ئىسخېمىلىرى بىر بىرىگە ناھايىتى ئوخشاش بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭدىكى قەھرىمان ئوبراز ئۆزىنىڭ غايىۋانە ئاشىقىنى ئىزدەپ تىلسىماتلىق سەپەرگە ئاتلىنىدۇ، بۇ جەرياندا ئاجايىپ-غارايىپ ھادىسىلەرنى، مۇشەققەتلىك سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ، غەيرى تەبىئىي كۈچلەر بىلەن توقۇنۇشىدۇ، بارلىق قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئاخىرى ئۆز مەقسىدىگە يېتىدۇ. ئۇنىڭدىكى ۋەقەلەر ئورۇن جەھەتتىن ھەشەمەتلىك سارايلاردا، شاۋقۇنلۇق بازارلاردا، سېھىرلىك ئېرەم باغلاردا، تىلسىملىق قورغانلاردا، ۋەھىمىلىك غارلاردا، قورقۇنچلۇق يەر ۋە سۇ ئۈستى يوللىرىدا... يۈز بېرىدۇ، بىراق بۇ داستانلارنىڭ ھەر بىرى بەدىئىي قۇرۇلۇشى، ئوبراز خاراكتېرى، مەزمۇن ئالاھىدىلىكى جەھەتلەردىن مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئورگىنال خۇسۇسىيىتى بار.

لىرىك يۆنىلىشىنىڭ 1- ئورۇنىدا تۇرۇشى، تەسۋىرنىڭ ئېنتىملىق تۇس ئېلىشى، يازما ئەدەبىيات تەسىرىنىڭ سېزىلمەس دەرىجىدە ئۇلارنىڭ ئىچكى تەرەققىياتى بىلەن ئورگانىك بىرلىشىپ كەتكەنلىكى رومانتىك داستانلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبىنى بەلگىلەيدۇ. رومانتىك داستانلارنىڭ تەركىۋى ناھايىتى مۇرەككەپ؛ قەھرىمانلىق داستانلىرىدا رومانتىك ئېلېمېنتلار بولغىنىدەك، رومانتىك داستانلاردىمۇ قەھرىمانلىق ئېلېمېنتلىرى، جەڭنامە خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ، بىر داستاندا بىرقانچە خىل تېما باراۋەر ئىپادىلەنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇلارنى نەزەردە تۇتقان ھالدا بۇ تىپتىكى داستانلارنى، 1) قەھرىمانلىق رومانتىك داستانلار («گۆر ئوغلى» تۈركۈمىدىكى داستانلار مىسال بولالايدۇ)، 2) ئىشقىي رومانتىك داستانلار («ھورلىقا-ھەمراجان»، «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ)، 3) مەئىشەت-رومانتىك داستانلار («غېرىپ-سەنەم»، «بوز يىگىت» قاتارلىق داستانلار مىسال بولىدۇ) دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. قەھرىمانلىق رومانتىك داستانلاردا قەھرىمانلىق خاھىشى ئۈستۈن ئورۇنىدا تۇرسا، ئىشقىي رومانتىك داستانلاردا سۆيگۈ ماجىرالىرى، سەرگۈزەشتىلىك ۋەقەلەر تەسۋىرىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلىدۇ. مەئىشەت-رومانتىك ياكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەئىشىتى تەسۋىرلەنگەن داستانلاردا رېئالىستىك ئامىللار، مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن نارازىلىق كەيپىياتلىرى، مەئىشەتلىك تۇرمۇش

بىلەن باغلىق تۈرلۈكچە تەپسىلاتلارنى تەسۋىرلەش يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

5. كىتاۋىي داستانلار

كىلاسسىك پوئېزىيە نەمۇنىلىرىنىڭ داستانچىلار تەرىپىدىن فولكلورغا خاس رەۋىشتە ئىشلىنىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ياكى يارىتىلىشى جەھەتتىن يازما ئەدەبىي مەنبەگە ئىگە بولغان، شۇنىڭدەك بىۋاستە يازما ئەدەبىيات تەسىرىدە يارىتىلغان ئەسەرلەر كىتاۋىي داستانلار دەپ ئاتىلىدۇ. كىتاۋىي داستانلارنىڭ خاراكتېرلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى: ئۇلاردا ساپ فولكلور داستانلىرى ئۈچۈن خاراكتېرلىق بولغان قەھرىمانانە جاسارەت، جەڭگى-جىدەللەردىكى ئاجايىپ-غارايىپ جەڭگىۋارلىق نىسبەتەن ئاجىزراق بېرىلگەن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىجتىمائىي ۋە ئائىلىۋى ھاياتنىڭ تاشقى شەرت-شارائىتلىرى بىلەن توقۇنۇشقان كۆتىرەڭگۈ مۇھەببەت تېمىسىنىڭ خىلمۇ-خىل كۆرۈنۈشلىرى ئىگەللەيدۇ. ئومۇمەن كىتاۋىي داستانلارغا ئاساس بولغان مەنبەنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، رومانتىك ياكى قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە كەم ياكى كۆپ ساقلىغان بولۇشى مۇمكىن.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، كىتاۋىي داستانلارنىڭ بىر قىسمى كىلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنىڭ خەلق داستانچىلىرى

تەرىپىدىن قايتا ئىشلىنىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: «پەرھات ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «بەھرام ۋە گۇلەندەم»، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»سى ئاساسىدا، «يۇسۇپ ۋە زىلەيخا» شۇ سيۇژىتتىكى پارسى ۋە تۈركى ئەسەرلەر ئاساسىدا، «رۇستەمى داستان»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا» پارىسچىدىن ئەزەربەيجانچىغا تەرجىمە قىلىنغان تەرجىمىلەر ئاساسىدا ئاغزاكى داستانلارغا ئۆزگەرتىلگەن. كىتاۋىي داستانلار ئارىسىدا يەنە شۇنداق نەمۇنىلەرمۇ باركى، ئۇلارنىڭ يارىتىلىشىدا ئاساس بولغان ئەدەبىي مەنبەنى تېپىش قىيىن، لېكىن ئۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ تېمىسى، ئۇسلۇبى، بايان قىلىش شەكلى، تەسۋىر ماھىيىتى كىتاۋىي مەنبەگە ئاساسلانغانلىقىنى ۋە يازما ئەدەبىياتقا يېقىن تۇرىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن: «سەنۇبەر»، «قەمەرشاھ»، «مەلىكە دىلارام» شۇنداق ئەسەرلەردىن ھېساپلىنىدۇ. «تاھىر ـ زوھرا»، «غېرىپ ـ سەنەم»گە ئوخشاش داستانلاردا بولسا ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ ناھايىتى مۇرەككەپ شەكىللىرى بولۇپ، خىلمۇ ـ خىل ئەدەبىي ئىرادىيىسىنىڭ ئۆزىگە خاس رەۋىشتە مەھكەم چېتىشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەمما ئەدەبىي مەنبەگە ئاساسەن يارىتىلغان كىتاۋىي داستانلار ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان داستانچىلارنىڭ ئاغزىدا كۈيلىنىش نەتىجىسىدە خەلق داستانلىرىغا خاس خۇسۇسىيەتكە ۋە ئورگىناللىققا ئىگە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى مۇقەررەر ھالدا خەلق داستان-

لىرى قاتارىغا كىرگۈزىمىز ۋە شۇ ئاساستا ئۆگىنىمىز.

بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئومۇمى بەدىئى يۈنۈلۈشگە قارىساق، ئۇنىڭدا ئەسىرلەر بويى تاۋلانغان ۋە پىششىقلانغان خەلقنىڭ بەدىئى تىرادىتسىيىسى ۋە داستانچىلارنىڭ ئىجادىي پائالىيتى بىرلىگىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپ ئېلېمېنتلىرى ھەم مىللى پوئېتىك شەكىللەرنىڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغانلىغىنى ھىس قىلىمىز. داستانچىلارنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتى، ئىجاتچانلىق ۋە ئىجراچىلىق پائالىيتىگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت ئەنە شۇ خەلقىمىزنىڭ مۇستەھكەم بەدىئى تىرادىتسىيىسى دائىرىسىدىلا نامايەن بولىدۇ، خالاس.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا ئورتاق گەۋدىلەنگەن ئەنئەنىۋى ئۇسلۇپ ئېلېمېنتلىرى ۋە بەدىئى شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك نۇقتىلاردا كۆرسىتىش مۇمكىن:

كومپوزىتسىيە جەھەتتە: ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىئى تۈزۈلۈشىنى شەرق خەلقلىرىنىڭ داستانچىلىغىدا ئومۇمى ئەنئەنىۋى ئەنداز بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نەزمى ۋە نەسرى تېكىستلار تەشكىل قىلىدۇ. يەنى داستاندىكى پېرسوناژلار پائالىيتىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرى، ۋەقە ئېپىزوت-لىرىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرى نەسرى يول بىلەن قىسقىچە بايان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۇلۇشۇپلا پېرسوناژلارنىڭ

خاراكتىرى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى نەزىم ئارقىلىق ئىپادىلە-نىدۇ. خەلق داستانلىرىدىكى نەزمىلەر (شېئىرلار) ئاساسەن 7، 8 ۋە 11 بوغۇملۇق ھىجازدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ۋەزىن ۋە تۇراقلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، مىسرا تۈزۈلۈشى ۋە قاپىيىلىنىش سىستېمىسى جەھەتلەردىن ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە، 7 ـ 8 بوغۇملۇق ۋەزىن ئادەتتە داستان ۋەقەلىرىنىڭ جەڭ ـ ماجىرا تەسۋىرىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ ۋەزىندىكى شېئىرلارنىڭ مۇزىكىلىق كۈيى ئۇرۇش ۋە جەڭ پائالىيىتىگە ماسلاشقان بولۇپ، ئاساسەن تېزلىكنى بىلدۈرىدۇ، ۋەقە كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇشقا باپ كېلىدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى شېئىر-لارنىڭ بوغۇم، ۋەزىن ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، قەھرىمانلار-نىڭ ئاتلىق سەپىرى، جەڭ مەنزىرىلىرى، قىزلارنىڭ سەيلىگاھ-لاردا يۈرۈشلىرى، خەۋەر ۋە چاقىرىقلار، بەزمە ۋە يىغلىشلار تەسۋىرى قىسقا بەھرىلىك (7 ـ 8 بوغۇملۇق) شېئىرلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئۇزۇن بەھرىلىك (11 ھىجازلىق) شېئىرلار بولسا ھەركەتنىڭ نورمال تەكشىلىكىنى، ئىنسان ھىس ـ تۇيغۇ-سىنىڭ قانۇنىيەتلىك رىتىمىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن داستاندىكى پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگ ۋە مونولوگلىرى، تەرىپ ـ تەۋسىپلىرى، يۈرەك ھاياجانلىرى كۆپىنچە شۇ ۋەزىندە بېرىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا قىسقا بەھرىلىك شېئىرلارغا قارىغاندا ئۇزۇن بەھرىلىك شېئىرلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ھال شېئىرلاردىكى ۋەزىن ئۆزگىرىشلىرىنىڭ خەلق داستانلىرى-

نىڭ مەزمۇنىغا بىۋاستە باغلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. (ئەلۋەتتە، ئىستېتىكىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە داستان نەزمە-لىرىنىڭ ۋەزىن ئۆزگىرىشىدىكى مەزمۇنەن ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدۇ.)

داستانلارنىڭ نەسرى قىسمىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ نەسر قىسمىغا قارىساق، ئۇلارنىڭمۇ ۋەزىنلىك بايانىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئۇچرىتى-مىز. مەسىلەن: ”سېيىت نوچى پور بايۋەچچىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپلا شۇنداق بىر كۆتىرىۋىدى، ئۇ يىلتىزى يوق سېسىق كۆتەكتەك، پاشنىسى يوق ئەسكى ئۆتۈكتەك يۇلۇنۇپ چىقتى. سېيىت نوچى ئۇنى بىر قولى بىلەن شۇنداق ئايلاندۇرۇۋىدى، ئەيىيۇھاناس! چاقپېلەكمۇ ئۇنداق ئايلانماس، پىر-پىر پىر!!!... سېيىت نوچى ئۇنى قارا شەھەر دەرياسىغا شۇنداق ئېتىۋىدى، پور بايۋەچچە خۇددى داشقا چۈشكەن ماشتەك، تاغدىن چۈشكەن تاشتەك، كۆزدىن ئاققان ياشتەك، توز قويمىغان ئاشتەك، قىلىچ ئۈزگەن باشتەك، دەريانىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا چۈشتى.“ («سېيىت نوچى» داستانىدىن) خەلق داستانلىرىدا نەسرى باياننىڭ ئەنە شۇنداق ۋەزىنلىك ئىپادىلىنىشى ئۇنىڭ مۇزىكى-دارلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن.

داستانلاردىكى نەزمە ۋە نەسرنىڭ ئۆز ئورنى ۋە ئۆزىگە خاس ۋەزىپىسى بولۇپ، ئۇلار بەدىئى فۇنكتسىيە جەھەتتىن تەڭ ھوقۇقتا ئىگە، بىراق تەسۋىر ئالاھىدىلىكى ۋە ھەجىم

نۇقتىئىنەزىرىدىن نەزمە قىسمى نەسرىدىن ئۈستۈنلۈك قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تېمىسى، سيۇژېتى، كۆپچىلىك ۋەقەلىرى ئەنئەنىۋى ئورتاقلىققا ۋە دائىملىققا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، خېلى كۆپلىگەن سيۇژېت لىنىيىلىرى ۋە تېكست-تىكى بىرقانچە پارچىلار ئارىسىدىمۇ ئومۇملۇق مەۋجۇت. بولۇپمۇ ئىشقىي رومانتىك داستانلاردا بۇ خۇسۇسىيەت كۆرۈنەرلىك ھالدا كۆزگە چېلىقىدۇ.

داستانلاردا مۇقەددىمە (شۇ ئەسەرنىڭ تۈگۈنى) ئۈچ ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ يەنى ئەسەر باشلىنىشى بىلەن تەڭ، داستان ۋەقەلىكىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشكە ئائىت ئىكەنلىكى (”بۇرۇنقى ئۆتكەن زاماندا“، ”بۇرۇنىسىنىڭ بۇرۇنىسىدا“...)، ۋەقە يۈز بەرگەن ئورۇننى (”چىن ماچىن ئېلىدە“، ”دەقيانۇسنىڭ يۇرتىدا“، ”ئىسپىھاننىڭ يېنىدا“، ”بەلخ ۋىلايىتىدە“، ”كويىقاپ شەھىرىدە“، ”مىسىر ئېلىدە“...)، قەھرىمان ئەۋلادىنىڭ شەجەرىسى ياكى ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نامۇ-نىشانىنى كۆرسىتىدۇ. شۇلار ئارقىلىق ۋەقەلىك راۋاجىغا يول ئېچىلىدۇ.

داستان مۇقەددىمىسىنىڭ مۇشۇنداق بايان شەكلىنى ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقى (جۈملىدىن شەرق داستانچىلىقى)نىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى دەپ چۈشەنگەندە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ۋەقەلىك ئورنىنىڭ ئىپادىسىگە قاراپ، شۇ خىل داستانلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. بىرنىچە مۇنداق ھىكايە قىلىشنىڭ بىرنەچچە خىل سەۋەپلىرى بولۇشى مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىي نىسبەتەن ئۇزۇن بولۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي رىياللىقىغا قارىتا خەلقنىڭ قاراشلىرىنى، مەۋجۇت رىياللىقنى ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى كۈرەشلىرىنى، ئەركىن ۋە بەختىيار ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشلىرىنى، خىلمۇ-خىل مۇشەققەتلەرنى يېڭىشتىكى جاسارەت ۋە پاراسەتلىرىنى، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى خەلق ئىدىئالى سۈپىتىدە ئەنە شۇنداق داستانلار ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. داستانچىلار بۇنداق ئەسەرلەرنى ئىجات قىلىش ۋە كۈيلەش جەريانىدا ئەينى شارائىتتىكى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قارشىلىقى ۋە كاشىلىسى تۈپەيلىدىن ئۆز يۇرتلىرىدىكى ھۆكۈمرانلارغا بىۋاستە تېگىپ كېتىشتىن ھەزەر ئەيلەپ، ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى ئۆز يېرىدىن يىراق بولغان باشقا ئەل-يۇرتلاردا ياكى غايىۋى شەھەر جايلاردا يۈز بەرگەن قىلىپ كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئىككىنچىدىن، داستانچىلار ئۆزلىرى ئىجات قىلغان داستانلارنى تېخىمۇ كەڭ دۇنياۋى خاراكتېرغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ھەممە كىشىگە بىرقەدەر تونۇشلۇق بولغان چوڭ شەھەرلەرنىڭ نامىغا بېغىشلاش شۇ تارىخىي شارائىتتىكى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ بىر خىل قانۇنىيەتلىك ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىغا ئايلىنىپ قالغان.

ئۈچىنچىدىن، بەزى داستانلاردىكى بۇنداق بايان شەكلى

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، داستان ئىجراچىلىرى ۋە خاتىرىلى-گۈچىلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا روشەن ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىك بولغاچقا، ئۇنى ئىجرا قىلى-غۇچىلار سىنىپ ۋە گۇرۇھنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ سۇبيېكتىپ قاراشلىرىنى كىرگۈزىدۇ ۋە زورۇر ئۆز-گەرتىشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. بۇ پىكرىمىزنى بىر داستاننىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىق شەكىللىرىنىڭ بولغانلىقى دەلىللەيدۇ. مەسى-لەن: قولىمىزدا بار بولغان «غېرىپ-سەنەم» داستانىنىڭ 4 خىل چاپى نۇسخىسىدا ۋەقەلىك ئورنى بىر بىرىگە ئوخشمايدۇ، «ھورلىقا-ھەمراجان» داستانىنىڭ نۇسخىلىرىمۇ شۇنداق؛ ئۇنىڭ قولىيازمىلىرىنىڭ بەزىسىدە ۋەقەلىك ئورنى ھەلىپ شىرۋان دەپ كۆرسىتىلسە، بەزىسىدە چىن ماچىن يۇرتى، يەنە بىر نۇسخىسىدا تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ، خوتەنىدىكى قاراڭغۇ تاغ ئىتىگى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن داستان ۋەقەلىكى-نىڭ ئورنى ئەلۋەتتە، ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ سىماسى بولالايدۇكى، ئۇ تارىخىي رىياللىقنىڭ تۈپ ماھىيىتى ئەمەس. مۇشۇ ئوبيېكتىپ رىياللىققا ئاساسەن، تەۋەلىك جەھەتتە خەلق داستانلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئالدى-راقسانلىقتىن ساقلىنىپ، ئىگىلىزىملىق ياكى شوۋىنىزىملىق خاھىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم.

داستانلارنىڭ خاتىمىسى قەھرىمانلار پائالىيىتىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە توي تەسۋىرى، جەڭ غەلىبىسى، ئاداشقانلارنىڭ

تېپىشىپ مۇرات ـ مەقسەتلىرىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن تاماملىنىدۇ. خاتىمە (تۈگەللىنىش) داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدىن پەرقلىق ھالدا، ھەم نەسىردە، ھەم نەزمىدە بېرىلىشى مۇمكىن، ئايرىم ھاللاردا داستانچىلار تۈگەللىمىدە قەھرىمانلارنىڭ مۇرات ـ مەقسەتلىرىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە، ئۆزلىرى ھەققىدىمۇ قىسقىچە ھېكايە قىلىدۇ، داستاننى تىڭشىغۇچىلارغا ياخشى ئىستەكلەر بىلدۈرىدۇ.

ئوبراز يارىتىش ئالاھىدىلىكى جەھەتتە: خەلق داستانلىرىدا ئوبراز يارىتىش ئۇنىڭ پوئېتىك شەكلىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېساپلىنىدۇ. خەلق داستانلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ھەم خاسلىققا ھەم ئومۇملۇققا ئىگە بولغان كونكرېت ئادەم بىلەن غايىۋى روھنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت. بۇ جەھەتتە ئۇ يازما ئەدەبىياتتىكى ئوبرازلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى سيۇژېت راۋاجىنىڭ مەنتىق تەرتىۋى بويىچە قانات يېيىپ، تەدرىجى مۇكەممەللىشىدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ئادەتتىن تاشقىرى مۇرەككەپلىكتىن خالى بولۇپ، داستاندىكى پۈتۈن ۋەقەلىك باشتىن ـ ئاخىر ئاشۇ بىر ياكى ئىككى قەھرىمان ئوبرازغا خۇددى تۆمۈر قىرىندىلىرى ماگنىتقا يېپىشقاندەك زىچ باغلىنىپ كېتىدۇ، ھەتتا داستاندىكى تەبىئەت تەسۋىرلىرىمۇ (سۇ، تۇپراق، ئاسمان، شامال، يامغۇر، ئۇچار قۇشلار، ھايۋان ـ

لار... تەسۋىرى) يازما ئەدەبىياتتىكىدەك نوقۇل ھالدا ئايرىم سۈرەتلەنمەستىن، قەھرىمان ئوبرازىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بولغان بىۋاستە مۇناسىۋىتى، ھاياتى سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ كونكرېت خاراكتېرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ھالدا ۋۇجۇتقا چىقىدۇ، مەسىلەن: ھەمراجان ياكى قەمەر شاھنىڭ سابا شامىلىغا مۇناجىتى، ئاسماندىكى تورغايغا مۇناجىتى، قوم بارخانلىرىغا قىلغان ئىلتىجاسى ۋە خىتابى... قاتارلىقلار ئەنە شۇ قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىشنىڭ كونكرېت ئامىلى بولغان. داستانلاردىكى تىپىك ئوبرازنىڭ خاراكتېر تەسۋىرىدە، قەھرىماننىڭ ئىچكى ھىس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلىگۈچى لىرىكىلىق كۆي قويۇق ئېنتىملىق تۈس ئالغان بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ھالدا جانلىق ھەركەت بىلەن بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدە ھاسىل قىلغان، يەنى داستانلاردا ھىس-تۇيغۇ ئىچىدە ھەركەت، ھەركەت ئىچىدە لىرىكىلىق ئامىل چاقناپ تۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۆز-ئۆزىدىن ھىسسىيات تېمىپ تۇرىدىغان ھىسسىيات بۇلىقىغا ئايلانغان.

خەلق داستانلىرىدىكى قەھرىمان ئوبرازىنىڭ خاراكتېرىدا يەنە شۇ نەرسە كۆزگە چېلىقىدۇكى، كۆپلىگەن داستانلاردا خىزىر ياكى پەيغەمبەردىن ئىبارەت بىر غايىۋى ئوبراز مەۋجۇت. داستانلاردا ئۇچرايدىغان بۇ ئورتاق ئوبراز ئەسەر قەھرىماننىڭ چۈشىدە ياكى چىقىش يولى تاپالماي ھاياتلىق شامى ئۆچەي دېگەندە، قەھرىماننىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا نىجاتلىق

يولى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كەلگۈسىدە ئۇنىڭ ئالدىغا دۇچكېلى-
دىغان مۈشكۈلاتلاردىن ئالدىن بىشارەت بېرىپ، ئۇنى يېڭىشنىڭ
ئۇسۇلىنى ئۆگىتىدۇ ياكى ھىكمەت دۇردانىلىرىدىن نۇر چېچىپ،
قەھرىماننىڭ ھاياتىغا ئىبرەتلىك مەزمۇن بېغىشلايدۇ. بۇ يەر-
دىكى خىزىر ئوبرازى قانداقتۇر دىنىي-مىستىك ئەدەبىياتتىكى
مەھكۇملۇققا يېتەكلىگۈچى خۇراپاتلىقنىڭ ۋەكىلى بولماستىن،
بەلكى ھەممىنىڭ ئۈستىدىن غالىپ كەلگۈچى ئاۋام خەلق ئىرا-
دىسىنىڭ ۋە ھەققانىيەت تەرەپدارلىرىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرا-
زىدىن ئىبارەت. دەرۋەقە، شەخسنىڭ كۈچى ۋە ئىرادىسى
ھەرقانچە قۇدرەتلىك بولغىنى بىلەن، خەلق ئاممىسىنىڭ مايىللىغى
ۋە ھىمايىسى بولمىسا، ئۇنىڭ كارايىتى چاغلىق بولىدۇ، ھەر-
قانداق قەھرىماننىڭ باھادىرلىغى پەقەت خەلق دانىشمەنلىگىنىڭ
يېتەكچىلىگى ئاستىدىلا نامايان بولىدۇ، خالاس. ئەنە شۇ
ئەقەللى ئۇقۇم خەلق سەنئىتىدە خىزىر، ئەۋلىيا قاتارلىق غايىۋى
ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، مۇقەررەر
ھالدا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا قەھرىمان ئوبرازىنى گەۋدى-
لەندۈرۈشنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىغا ئايلانغان: «غېرىپ-سەنەم»
داستانىدىكى جۇنەيدىل باغداتىنىڭ ئوبرازى، «پەرھات-
شېرىن»، «رۇستەمى داستان»، «ھورلىقا-ھەمراجان»، «قەمەرشاھ
ۋە شەمسى جانان»، «سەنۇبەر»دىن تارتىپ يېقىنقى زاماندا
يارىتىلغان «ئابدۇراخمانخان پاشا» قاتارلىق داستانلاردىكى
"يۇزىدىن نۇر تېمىپ تۇرىدىغان، ئىگىز بويلۇق، ئاپپاق ساقال-

لىق" خىزىر ياكى ئەۋلىيالار ئوبرازى ئەنە شۇنىڭ جۇملىسى-دىندۇر، بۇنداق ئوبرازلار كۆپىنچە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە مەيدانغا چىقىپ، ۋەقەلىكنىڭ راۋاجىغا يول ئاچىدۇ.

تەسۋىرى ۋاسىتىلەر ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتە: خەلق داستانلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى ئىستىبتىك قاراش-لىرىدا بارلىققا كەلگەن ماقال-تەمسىل خاراكتىرىدىكى ھىك-مەتلىك ئافورىزىملىق سۆزلەردىن، ئىپىتىپ خاراكتىرىدىكى ئوخشىتىش، سىمۋول، مۇبالىغە قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئىستى-لىستىك ۋاسىتىلەردىن ناھايىتى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلغان.

مەلۇمكى، ھەر بىر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى ئېتىقادى ۋە ئىشەنچىسى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن گۈزەللىك تۇيغۇسىدا بەلگىلىك مىللى ئەنئەنە بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كۆپچىلىگىدە قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، بەخت ئىستىگىنىڭ سىمۋولى، بۇلبۇل بولسا ئاشۇ سۆيۈملۈك يارنىڭ سادىق شەيداسىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ناما-يان بولىدۇ ۋە باشقىلار. بۇنداق مۇقىملاشقان سىمۋوللۇق ئىپادى-لەش خەلق داستانلىرىدىن باشقا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ناھايىتى كەڭ جارى قىلىنغان. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا گۈزەللىك بېغىشلىغۇچى بۇنداق سىمۋولىستىك ۋاس-تىلەرنىڭ شۇ خەلقلەرنىڭ ئەدىبىۋى ئېتىقادى ۋە ئىستىبتىك

پىكىر قىلىش ئالاھىدىلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسلۇبى بولۇپ شەكىللەنگەنلىگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق ۋاستىلەرنىڭ باشقا خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئوخشاش مەنادا، شۇ تەرىزدە ئىپادىلىنىشى ناتايىن.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا ئوخشىتىشمۇ سىمۋول بىلەن بىر قاتاردا كەڭ قوللىنىلغان بەدىئى ۋاستىلەرنىڭ بىرى. خەلق داستانلىرىدا ھەقىقەتەن ئوخشىتىشنىڭ ناھايىتى گۈزەل نەمۇنىلىرى يارىتىلغان «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئىككى گۈزەل قىزنىڭ بىرىنى "بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق مېڭى بولۇپ، خۇددى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى..." دەپ تەسۋىرلەنسە، يەنە بىرى "ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك" دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، «غېرىپ - سەنەم» داستانىدا، غېرىپنىڭ ناخشىسى ئارقىلىق سەنەم:

بويلىرىڭ مىسلى لالىدۇر،
قارىشىڭ جاننى ئالادۇر،
ئاغزىڭ ئالتۇن پىيالىدۇر،
قۇيۇپ ئىچسەم چايلارىڭنى.

دىگەن گۈزەل ئوخشىتىشلارنىڭ ياردىمى بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىدىمۇ مەختۇمسۇلا مۇنداق سۈرەتلىنىدۇ:

كۆزلىرى چەشمە بۇلاقتەك،
قاشلىرى زىرۇ-زەۋەر.

قامىتى شەمشات دەرەختەك،
سۆزلىرى شېرىن-شېكەر.
چاچلىرى مەجنۇن گويا،
يۈزلىرى شەمسى قەمەر.
لەۋلىرى مىسلى ياقۇت،
قوللىرى ئىشقا چەۋەر.
چىشلىرى دۇررى-سەدەپتەك،
پىكرى كەڭ، ئالەم كېزەر.
كىمكى كۆرسە ئاھ ئۇرۇپ،
ئىشقى ئوتىدا جان بېرەر.

بۇنداق ئوخشىتىشلارنى ھەممە داستانلاردا كۆپلەپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. بىز ئۇنىڭدىن خەلقىمىزنىڭ بەدىئى تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر كۈچىنىڭ يۈكسەكلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مۇبالىغە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدا ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغان بەدىئى ۋاستىلەرنىڭ بىرى، بۇ نۇقتىدا داستانلارنى مۇبالىغىلاشتۇرۇش سەنئىتى دەپ ئاتاشمۇ مۇمكىن. ئومۇملۇقتىن قارىغاندا، قەھرىمانلارنىڭ پائالىيىتى مۇبالىغە ئارقىلىق تېخىمۇ رومانتىك تۈس ئالغان، داستانلاردىكى مۇبالىغە ناھايىتى تەبىئى ھالدا قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ خاراكتىر تەسۋىرىگە سىڭىپ كەتكەن، مەسىلەن: «ئالپامىش» داستانىدا ئالپامىشنىڭ تىلىدىن شۇنداق بىر چىرايلىق مۇبالىغە بېرىلىدۇ:

تىكلىسەم قۇرۇيدۇ دەريانىڭ سۈيى،
نەرە تارتسام غۇلار قۇرغاننىڭ تېمى.

«ھۆرلىقا ـ ھەمراجان» داستانىدا، جەڭ تەسۋىرىنى"...
ئۇلارنىڭ بېشى ئاسمانغا مىخلىنىپ، تېنى يەرگە پاتتى"، "كويە-
قاپتەك كۆلپەت چۈشتى بېشىمغا "دېگەنگە ئوخشاش مۇبالىغىلار
كۆپ ئۇچرايدۇ.

خەلق داستانلىرىنىڭ پوئېتىك شەكلىدە يەنە خاراكتېرلىق
مۇنداق بىر ئالاھىدىلىك مەۋجۇتكى، ئۇنىڭدا ماقال ـ تەمسىل
تۈسىنى ئالغان ھېكمەتلىك نەزمىلەر ئارقىلىق چوڭقۇر ئىجتىمائى
پەلسەپۋى ئىدىيىلەر ئالغا سۈرۈلگەن. بەزى داستانلاردا ئۇزاق
ئەسىرلەردىن بۇيان خەلق ئارىسىدا قېلىپلاشقان ماقال ـ تەمسىل-
لەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، قەھرىماننىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ جانلان-
دۇرۇشقا خىزمەت قىلدۇرۇلغان بولسا، يەنە بەزى داستانلاردا،
خۇددى خەلقنىڭ ماقال ـ تەمسىللىرى ۋە ھېكمەتلىك سۆزلىرىگە
ئوخشاش ئىبرەتلىك مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. خەلق
سەنئىتىدە نامايان بولغان بۇنداق تەپەككۇر دۇردانىلىرى ئۇيغۇر
خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى بېيىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا زور
ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە خەلق داستان-
لىرىنىڭ پوئېتىك شەكلىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈپ، تىڭشىغۇ-
چىلاردا روشەن ئېستېتىك زوق ھاسىل قىلغان. داستانلاردىكى
مۇنداق شېئىرىي پارچىلار بەدىئى جەھەتتىن شۇ دەرىجىدە
مۇكەممەل ئىشلەنگەنكى، ئۇلارنىڭ كۆپلىرى ئەسىرلەر مابەي-

نىدىكى هايات تەجرىبىلىرىنى ئۆزىدە تولۇق مۇجەسسەملەشتۈر-
گەن ئافورىزىملار دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن. مەسىلەن:

(1) دۆلەت قونسا بىر چىۋىنىنىڭ باشىغا،
جىمى قۇشلار سالام بېرەر قاشىغا.

(2) ئات چاپسا گۈمبۈرلەر تاغىنىڭ داراسى،
ئۈرۈشتا بىلىنەر مەرتىنىڭ ساراسى.

(3) سازەندىلەر سازىن چالار قول بىلەن،
يامان ئادەم كۆيدۈرىدۇ تىل بىلەن.

(4) سەبرى — گۆھەر، سىر — ئالتۇن،
سىرى ئەھيان كۆزگىدۇر.
سىرى ئايان ئەھلىگە،
ئۆمرى گەريان كۆزگىدۇر.

(5) ئامانەتكە خىيانەت
نامەرت ئىشىدۇر.
پالاكەتنىڭ ئامرىغى
قورققان كىشىدۇر.

(6) خەتنى بىلمىگەن ئادەم،
بېشىدا كىزەر ماتەم.
خەت بىلمەس نادانلارغا،
قاراڭغۇ ئىكەن ئالەم.

(7) ئەر سۆزىدىن قايتمايدۇ،
يولۋاس ئىزىدىن.

(8) ئادىمزاتنىڭ كۆلمگى باردۇر،
هامانه بىر كۈن ئۆلمگى باردۇر.
(9) ياخشىلىققا ياخشىلىق هەر كىشىنىڭ ئىشىدۇر،
يامانلىققا ياخشىلىق ئەر كىشىنىڭ ئىشىدۇر.
(10) يۇرت قەدرىنى شاهلار بىلمەس
ئۆزگە يۇرتقا كەتمىگۈنچە.
ياخشى يارنىڭ قەدرىن بىلمەس،
بىر يامانغا چۈشمىگۈنچە.
(11) ئاقىل بولساڭ مەزۇر بولما پارىغا،
پارا بىلەن يۈزۈڭ بويىما قارىغا.

. . . .

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدىن مۇنداق ئۆلگىلەرنى كۆپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىگىگە كەلسەك، ئۇ ئۆزىنىڭ مەزمۇندارلىغى، مۇزىكىدارلىغى، ئاددى-ساددىلىغى، دەلمۇ-دەللىگى، ئىخچام ۋە ئاممىباپلىغى، كونكرىت ۋە ھىسسىلىغى بىلەن خەلق تىلىنىڭ باي ۋە گۈزەللىگىنى نامايەن قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنىڭ لىكسىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن، بۇ جەھەتتە تەپسىلى مىسال كەلتۈرمىسەكمۇ، داستان كىتاپخانلارنىڭ ھەممىسىگە ئايان.

دىمەك، يۇقۇرقى مۇلاھىزىلەردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇي-

غۇر خەلق داستانلىرى بىر خىل ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇس-لۇبىغا ۋە مىللى پوئېتىك شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئى تارىخىدۇر. خەلق داستانلىرى ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن مىللى ئىپتىخارلىق، ئۆز ئۆزىگە ئىشىنىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزىم تۇيغۇلىرىنى تەربىيەلەشتە مۇھىم غايىۋى ئېستېتىك ۋەزىپە ئۆتەيدۇ، جۈملىدىن پۈتكۈل سەنئەت تەرەققىياتىدا چوڭ رول ئوينايدۇ.

1982 - يىل 11 - ئاي.

ئابدۇكېرىم راخمان

ئەدەبىياتقا دائىر مۇلاھىزىلەر

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابدۇللا ئابلىز

مەسئۇل كوررېكتور: خۇدابەردى خېلىل

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1984 ـ يىل 11 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1984 ـ يىل 11 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.41 يۈەن

文 艺 评 论

（维吾尔文）

阿不都克力木·热合满著
责任编辑：阿布都拉
责任校对：胡达拜地

民族出版社出版 新华书店发行
民族印刷厂印刷

开本：787×1092毫米1/32 印张：7 3/8
1984年11月第1版
1984年11月北京第1次印刷

印数：0001—6,000册 定价：0.41元
书号：M10049(4)172

号 M10049 (4) 172
价 0.41元